

**Київський
географічний
щорічник**

Випуск 4
2004

Видання здійснено коштами фахівців
Київського відділу
Українського географічного товариства

УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО
Київський відділ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Географічний факультет

КИЇВСЬКИЙ ГЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

Kyiv geographic almanac

Випуск 4

2004

Науковий збірник

Київ – 2005

УДК 911.9:528.94(477+477-20/477.41)

Київський географічний щорічник. Науковий збірник. – Вип. 4. – 2004. – К.: КВ УГТ, 2005. – 188 с.

Четвертий випуск щорічника містить статті, подані під рубриками *“Україна: трансформації і перспективи”*, *“Наукові проблеми і пошуки”*, *“Київські спадки”*, *“Українська спадщина”*, *“Етноси, топоніми, ландшафти”*, *“Рецензії, відгуки”*, *“Творчі портрети вчених”*, *“Інформація”*. У них представлено значущі для географічних наук і для практики результати вирішення теоретичних і прикладних завдань, виконаних українськими географами, істориками науки, культурологами та мовознавцями.

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України КВ № 5924
від 11 березня 2002 року

Головний редактор
доктор географічних наук, професор В.М.Пашенко

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

доктор географічних наук, професор С.Ю.Бортник
доктор географічних наук, професор А.І.Доценко
доктор географічних наук Т.І.Козаченко
доктор географічних наук Ж.М.Матвіїшина
доктор географічних наук В.П.Нагірна, заступник головного редактора
доктор економічних наук, чл.-кор АПНУ, професор Я.Б.Олійник
доктор географічних наук, професор І.П.Половина
доктор географічних наук, професор В.К.Хільчевський
доктор географічних наук, професор В.О.Шевченко

Відповідальний секретар випуску
кандидат географічних наук В.М.Чехній

Схвалено до опублікування Вченою радою Київського відділу
Українського географічного товариства 27 жовтня 2004 року

“Київський географічний щорічник” постановою Президії ВАК України
№ 3 – 05/7 від 30 червня 2004 р. включений до переліку фахових видань
із географічних наук.

Адреса редакції: 01034, Київ – 34, вул. Володимирська, 44, кімн. 405
e-mail: kyivgeoalm@online.com.ua, тел. 234-14-51, 424-62-11

© Київський відділ
Українського географічного товариства,
географічний факультет Київського національ-
ного університету імені Тараса Шевченка, 2005

ЗМІСТ

Від головного редактора	6
<u>Україна: трансформації і перспективи</u>	
Яснюк Т. Є. Наукові принципи дослідження сучасної територіальної організації паливно-енергетичного комплексу ...	7
<u>Наукові проблеми і пошуки</u>	
Ковальчук І. П. Методологічні проблеми геоморфологічної теорії	19
Харченко В. В. Використання природно-економічного потенціалу ландшафтних комплексів у прикладному оцінюванні природи ..	36
<u>Київські спадки</u>	
Романчук С. П. Сакральні ландшафти Голосіївського лісу	46
<u>Українська спадщина</u>	
Бушак С. М. Київ та Україна у житті й науковій діяльності академіка В.І.Вернадського	72
Ровенчак І. І. Внесок Павла Тутковського в розвиток географії культури в Україні	110
<u>Етноси, топоніми, ландшафти</u>	
Стрижак О. С. Хто такі карп'яки? (З карпато-галицького ономастикону)	117
Тищенко К. М. Про географічні назви Конотопщини	134
<u>Рецензії, відгуки</u>	
Дрогобыч Н. Е. О книге Владимира Фальц Фейна “Аскания-Нова”	143
<u>Творчі портрети вчених</u>	
Кукурудза С. І., Пащенко В. М. До 100-річчя від дня народження професора К.І.Геренчука	161
<u>Інформація</u>	
Є.І.Стеценко – заслужений працівник культури України	178
Державна премія України – географам-викладачам	178
Пащенко В. М. Із хроніки Помаранчевої революції. Відозва до географів України	179
<u>Книжкова полиця щорічника</u>	
Нові видання редакції географічного тижневика	184
Автори “Щорічника – 2004”	185
Інформація для авторів	187

Від головного редактора

Започаткування і здійснення нового періодичного наукового видання – справа складна, відповідальна і не завжди передбачувана. Редакція зазнавала певних труднощів об'єктивного і суб'єктивного змісту при підготовці кожного випуску щорічника, що спричинило вже хронічне запізнення виходу в світ чергових збірників. Затримка виходу четвертого випуску зумовлена, зокрема, втратою спонсора. Це видання здійснено на кошти, зароблені співробітниками та аспірантами Інституту географії НАНУ при виконанні госпдоговорів, і на внески членів Київського відділу Українського географічного товариства.

У цьому збірнику подано статті узагальнюючого, теоретико-методологічного, пошукового, історичного, багатого топонімічного змісту, написані науковцями Києва і Львова. Опубліковано ґрунтовну критичну рецензію дослідниці з Асканії-Нова щодо українського перевидання відомого твору Володимира Фальц-Фейна. Книжкова полиця щорічника презентує географічні видання Бібліотеки „Шкільного світу”, підготовлені редакцією газети „Краєзнавство, географія, туризм”.

Зважаючи на 2005 рік виходу в світ цього випуску, зроблено поправку на цю реалію у відзначенні ювілярів. Поряд із публікацією в рубриці „*Творчі портрети вчених*” біографічної статті, присвяченої 100-річчю від дня народження видатного українського географа професора **К.І.Геренчука** (1904-1984), редакція у цьому ж випуску, а не в наступному, відзначає ювілей-2005 – тих найшанованіших дослідників, які продовжують плідно працювати на ниві науки.

Редколегія „Київського географічного щорічника” щиро вітає з 85-річчям члена-кореспондента НАНУ **Олександра Мефодійовича Маринича** – видатного українського геоморфолога, фізико-географа і ландшафтознавця, вчителя кількох поколінь вітчизняних науковців, географів-природників, багаторічного президента Українського географічного товариства. Зичимо шановному вченому, патріархові географічної науки в Україні доброго здоров'я на багато діяльних літ.

80-річчя відомого мовознавця, ономаста і топоніміста **Олексія Сильвестровича Стрижача** редколегія щорічника відзначає, публікуючи його нову статтю та подаючи у передмові до неї стислу інформацію про цього плідного багатогранного дослідника.

Подасться інформація про відзначення у 2004 році здобутків географів України на державному рівні – і про участь української географічної громадськості в історичній Помаранчевій революції.

В.М.Пащенко

**НАУКОВІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ
СУЧАСНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ**

Т.Є.Яснюк

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) України зазнав істотних змін за останнє десятиріччя. У своєму розвитку до набуття Україною незалежності він орієнтувався на господарський комплекс Радянського Союзу, забезпечуючи паливом майже всю європейську територію Союзу. У 1990 р. в Україні виробництво електроенергії становило 298 млрд. кВт.-год. Формування територіальної організації (ТО) комплексу відбувалося узгоджено з іншими ланками єдиного народногосподарського комплексу Союзу і входило до єдиної системи його ТО.

У 1991 р. ситуація у ПЕК України докорінно змінилася. Специфіка власної паливно-сировинної бази, в якій переважали тверді паливні копалини (вугілля, торф) та були недостатніми запаси вуглеводневої сировини (нафти, газу) при наявності великих нафтопереробних заводів, орієнтація структури промислового комплексу на паливо- та енергоємні галузі, низький технічний і технологічний рівень оснащення більшості підприємств ПЕК, яке не поновлювалося з 1970-х років, а також низка соціально-економічних і політичних причин зумовили різкий спад обсягів випуску продукції комплексом. Виробництво палива і електроенергії зменшилося майже вдвічі (табл. 1).

**Таблиця 1. Динаміка виробництва палива та електроенергії
в Україні***

Продукція	Роки			
	1990	1995	2000	2002
Електроенергія, млрд. кВт. год.	298	194	171	174
Вугілля, млн. т	165,0	83,8	81,0	82,5
Нафта, млн. т	5,3	4,1	3,7	3,7
Газ, млрд. м ³	28,1	18,2	17,9	18,7

* Україна у цифрах у 2002 році: Короткий статистичний довідник. – К., 2003. – С. 66.

У ПЕК країни загострилися структурно-сировинна і технологічна диспропорції. Проблеми, які виникли у функціонуванні сучасного ПЕК, стосуються всієї системи його виробництва, мають комплексний зміст, вони значні за масштабами і специфічні за формами прояву. Ними зумовлені протиріччя в комплексі в цілому – як на виробничо-організаційному і виробничо-технологічному рівнях, так і на соціальному. Диспропорції в організації видобутку і переробки палива, оснащенні підприємств, соціальному захисті населення є характерним явищем для ПЕК і відбиваються не тільки у структурі, але й позначаються на процесах його функціонування, набуваючи все більшої динамічності, загострюючи незбалансованість комплексу, невідповідність його структури й організації потенційним можливостям ресурсної бази та вимогам господарства. В цих умовах дослідження ТО ПЕК України набуває важливого значення, оскільки структурна перебудова його виробничого потенціалу є пріоритетом розвитку комплексу в цілому. Комплекс потребує масштабних науково обґрунтованих структурних змін виробничого і соціально-екологічного спрямування, в яких територіальна складова має одну з визначальних позицій.

Розробка наукових принципів дослідження ТО ПЕК, що трансформуються в умовах адаптації господарського комплексу до ринку, враховує і традиційні засади територіальної організації цього комплексу, і нові, притаманні сучасному періоду ринкових перетворень. Визначення принципів дослідження ТО комплексу в сучасних умовах є логічним продовженням аналогічних розробок попереднього періоду, розвитком їх відповідно до змін геополітичного та суспільно-економічного життя країни.

Формування ПЕК України значною мірою спиралося на власні паливно-енергетичні ресурси – кам'яне та буре вугілля, частково торф, певною мірою (а в західних і деяких східних регіонах – Прилуки тощо – значною мірою) нафта, газ. Розвиток паливних галузей комплексу, їх територіальна організація, створення складних, комплексних форм територіального зосередження визначалися видом ресурсів, їх запасами, якістю, участю у територіальному поділі праці тощо. Тому економіко-географічне вивчення і оцінка паливно-енергетичних ресурсів України має принципове значення і є вихідною позицією дослідження ТО комплексу. Саме зосередження родовищ паливно-енергетичних ресурсів, переважна більшість яких у країні має комплексуючі властивості, визначає територіальну структуру та організацію базових галузей ПЕК. У цій ланці за останнє

десятиріччя відбулися найбільші територіальні зрушення, пов'язані з умовами організації виробництва при розбудові ринкових відносин.

У структурі паливних ресурсів сталися істотні зміни. Недостатні запаси бурого вугілля у районах його освоєння, непідготовленість до промислової експлуатації деяких потужних і перспективних родовищ Дніпровського буровугільного басейну (особливо Верхньодніпровського), а також мінеральна специфіка (поступається високоякісному кам'яному вугіллю) відсунули паливні ресурси цього виду на другий план, внаслідок чого буровугільна галузь опинилася у вкрай незадовільному стані – стагнації. Дуже великі зміни сталися також у використанні вуглеводневої сировини. Якщо до 1991 р. нафтогазову сировину Україна отримувала в необхідній кількості, то тепер ця сировина є імпортованою, її вартість оцінюється за світовими цінами; обсяги її надходження, а отже і переробки, значно скоротилися. Україна має свої нафтогазові ресурси, які спричинили розвиток відповідних галузей на заході країни. Але цих ресурсів не вистачає для повного задоволення сировиною переробних ланок. І тільки запаси кам'яного вугілля в межах Донецького і Львівсько-Волинського басейнів є стабільно високими, сировинна база тут розвивається, обсяги запасів збільшуються за рахунок системних геологічних досліджень, впорядкування розвідки і переведення перспективних запасів у ранг промислових.

Таким чином, структура використання паливно-енергетичних ресурсів у економіці України змінилася принципово. Перше місце в паливному балансі належить кам'яному вугіллю. За його запасами, якістю, сучасними можливостями технологічного використання у паливній та енергетичній ланках господарства, кам'яне вугілля для України має набути значення основного енергетичного й технологічного палива в усіх регіонах.

У наш час регіональний розподіл паливних ресурсів в Україні виглядає таким чином. Основним регіоном зосередження покладів і видобутку кам'яного вугілля в Україні є Донбас (Схід) і Львівсько-Волинський басейн (Захід). Їх запаси достатні, щоб забезпечити країну твердим паливом у повному обсязі. Буровугільні ресурси потребують промислового освоєння. На теперішній час вони розглядаються переважно як потенційна основа розбудови буровугільної галузі у Придніпров'ї, особливо враховуючи сучасні виробничо-технологічні досягнень в цій галузі у світі. Видобуток торфу в Україні за 1990-і роки істотно скоротився, його ресурси

майже не освоюються, паливо виробляється в недостатній кількості. Нафта і газ є потужними стимулами розвитку видобутку і забезпечення цією сировиною Заходу України (Передкарпаття), Півдня (переважно Крим) та деяких регіонів Сходу (південь Чернігівщини, Сумська, Полтавська області та ін.). Але розвідані запаси вуглеводневої сировини невеликі, мають переважно місцеве значення. Загальне забезпечення ними господарства України становить: 4-7 % нафти, біля 20 % – газу. Потенційний розвиток вуглеводневої бази пов'язується з глибокими горизонтами Східно-Української нафтогазоносною провінції і оцінюються спеціалістами дуже високо. Проте на початок ХХІ ст. вуглеводневої сировини власного видобутку не вистачає.

Отже, сучасний паливно-енергетичний потенціал України представлений головним чином твердими мінерально-сировинними ресурсами (ТМСР), у яких провідну роль відіграє кам'яне вугілля. Саме ця зміна у структурі паливно-ресурсного потенціалу країни є визначальною з огляду на перспективну трансформацію структури виробництва, у тому числі його ТО.

У зв'язку із ресурсною переорієнтацією паливно-енергетичного потенціалу країни і необхідністю спиратися на потужні, високоякісні власні тверді види палива, перед суспільно-географічною наукою постає завдання не тільки глибокого вивчення всієї ресурсної бази ПЕК і проведення її економіко-географічної оцінки з позицій сучасних змін у структурі паливного балансу, але здійснення також оцінки з позицій комплексного і доцільного використання наявних ресурсів у ринкових умовах та визначення раціональних обсягів залучення ресурсів довізних. Врахування при цьому сучасних економічних і соціально-екологічних вимог до використання ресурсів, організації їх видобутку, переробки на засадах комплексності, застосування багаторівневих і безвідходних технологій світового рівня є принциповою позицією дослідження ТО ПЕК. Отже, аналіз ТО виробничого потенціалу ПЕК тісно пов'язаний із оцінкою ресурсної бази, вивченням структури комплексу (від базових галузей паливної орієнтації до кінцевих стадій переробки), із визначенням ступеня її повноти і перспектив удосконалення.

На теперішній час структура ПЕК і його ТО реформуються на засадах запровадження елементів ринкової економіки у виробничо-організаційні та управлінські процеси. В цих умовах особливо підсилюється роль комплексності дослідження, яким є суспільно-географічне. На фоні вивчення існуючої структури і ТО ПЕК, зіставлення її

з можливостями ресурсного потенціалу, відповідності йому сформованої структури, реформування й трансформація комплексу потребує розробки і впровадження у практику основ ринкової ідеології, яка є гнучкою і ґрунтується на диференційованому підході до кожного конкретного випадку (до кожного виробництва та їх сукупностей). Зокрема, важливим принципом реформування комплексу, особливо в паливних ланках, є стимулювання рентабельних підприємств і згортання неефективних. Воно спрямоване на активізацію реструктуризації галузей комплексу та їх інтегрованих утворень, кінцевою метою якої є забезпечення ефективності функціонування ПЕК у цілому.

Вивчення сучасної ТО комплексу передбачає застосування двох підходів – комплексного й покомпонентного. Комплексний підхід полягає у вивченні структури комплексу, виділенні складових ланок, визначенні в них комплексних та інтегральних форм організації виробництва і дослідженні взаємозв'язку із ТМСР. На основі аналізу галузево-функціональної структури встановлюється функціональна специфіка взаємозв'язків елементів (і окремих виробництв), ступінь і зміст їх співвідношень, сучасна ТО цих елементів, відповідність наявному паливно-сировинному потенціалу країни чи регіону.

У ПЕК України виділяються дві ланки – паливна та енергетична, які тісно пов'язані між собою. Паливна ланка базується переважно на власних паливних ресурсах, комплексуючі властивості яких зумовили розвиток складної функціонально-галузевої структури й комплексних форм організації виробництва. У структурі паливної ланки сформувалась низка галузевих спеціалізованих комплексів, орієнтованих на власне кам'яне вугілля, буре вугілля та певною мірою на власну вуглеводневу сировину. Розгалужена функціонально-галузева структура відповідає наявності великої кількості взаємозумовлених і взаємопов'язаних підприємств паливної промисловості (видобувних і збагачувальних), хіміко-технологічної переробки мінерального ресурсу, видобутку побічних ресурсів родовищ (метану, будівельних матеріалів тощо), організації супутніх і паралельних виробництв хімічної переробки відходів основної сировини (кам'яного та бурового вугілля, нафти). Це зумовлено двома чинниками, а саме: наявністю потужної сировинної бази та виробничо-технологічними особливостями їх видобутку, переробки і використання.

Територіальна організація паливної ланки комплексу відзначається залежністю від ТС сировинної складової та її комплексуючих властивостей, оскільки, як відомо, гірничовидобувні підприєм-

ства розміщуються там, де родовища освоюються промисловістю. Зокрема, ТО вуглевидобувної галузі характеризується дисперсним розміщенням по території відповідних регіонів (Донбасу, меншою мірою Львівсько-Волинського басейну), тісним взаємозв'язком із розташованими більш локально збагачувальними та переробними підприємствами. Такі підприємства концентруються (через організацію поставок паливної сировини) біля потужних споживачів, або потужних видобувних центрів. Слід зазначити, що ТО базової паливної ланки ПЕК у цілому характеризується територіальною поширеністю, дисперсністю розміщення підприємств, підвищеною виробничою концентрацією в районах зосередження великих видобувних і переробних об'єктів, тісними виробничо-організаційними зв'язками видобувних, збагачувальних, транспортних і переробних підприємств інших галузей. Можна констатувати, що на цей час в Україні склався надпотужний гірничопромисловий район кам'яновугільної спеціалізації в межах Донбасу, спеціалізований вуглевидобувний район на базі родовищ Львівсько-Волинського басейну, спеціалізовані буровугільні райони в межах Дніпровського буровугільного басейну (Ватутінсько-Звенигородський – Черкаська область, Кіровоградський). Ступінь виробничої активності промислових буровугільних районів є різним. Але такі осередки ТО склалися впродовж значного періоду на вимогу ритмічного функціонування господарського комплексу України, відігравали помітну роль у розвитку усього ПЕК та окремих його ланок у певних регіонах країни. Вони є невід'ємною складовою (враховуючи досить потужні основні виробничі фонди і наявність ресурсів) структури і ТО ПЕК нашої держави.

Аналіз ТО такої базової ланки як нафтогазова показав, що в Україні розвиваються три регіони видобутку вуглеводнів. Найбільшим, із розосередженим розміщенням промислів, є Східноукраїнський, у якому північні регіони (Чернігівська область, північ Сумської, Полтавської) спеціалізуються переважно на нафтовидобутку й підготовці сировини для транспортування, а південні – Харківська, південь Полтавської, Дніпропетровська область – на видобутку природного газу. Другим найдавнішим регіоном переважно нафтової спеціалізації є Передкарпаття (Львівська та Івано-Франківська області). На Півдні України – у Криму та на шельфах Азовського і Чорного морів – формується третій спеціалізований газовидобувний район локального значення.

Наведене тут свідчить про те, що у сучасній ТО паливної ланки чітко вимальовуються шість промислових спеціалізованих гірничовидобувних районів, різних за масштабами, формами територіального зосередження виробництв і спеціалізацією. Характерними ознаками ТО цих районів є такі. У Донбасі – розвиток комплексних форм ТО виробництва, що проявляється у поєднанні великої кількості дисперсно розміщених на великій території гірничовидобувних підприємств, функціонально-залежних і організаційно об'єднаних із збагачувальними і переробними підприємствами високого ступеня виробничої концентрації. Це є ТВК різних масштабів і ступеня комплексності. У Львівсько-Волинському районі – наявність невеликої кількості (до 20) гірничовидобувних збагачувальних підприємств, що формують два невеликих ТВК – спеціалізованих промислових куща – Волинський та Червоноградський. У Подніпров'ї, у межах Дніпровського басейну, – формування двох донедавна діючих ТВК – осередків вуглевидобутку і вуглепереробки, а саме Ватутінсько-Звенигородського і Кіровоградського промислових кущів. У Передкарпатті – функціонування Волинського, Надвірнянського та Івано-Франківського спеціалізованих промислових кущів, які є локальними ТВК цього регіону. У Східно-Українському районі – формування переважно дисперсної системи організації видобувної ланки ПЕК на більшості території, яку він займає, та розвиток Прилуцького спеціалізованого куща на півночі регіону, що набув ознак комплексності. На Півдні України – дисперсна форма організації промислів, з'єднаних системою газопроводів. Слід зауважити, що дисперсна форма ТО паливної ланки відноситься до інтегральних, у яких діють розосереджені виробництва.

У цілому ж необхідно підкреслити складність і різноманітність ТО паливної ланки ПЕК, серед елементів якої переважаюча більшість представлена комплексними формами організації, особливо в потужних паливовидобувних регіонах.

Територіальна організація другої складової ПЕК – енергетичної ланки – підпорядковується багатьом факторам, кількість яких значна, а взаємодія – досить складна. Це визначає і процеси формування ТО, і її форми.

Виробництво електроенергії в Україні здійснюється на трьох традиційних видах ресурсів: органічному та ядерному паливі, гідроресурсах, а також на нетрадиційних ресурсах сонця, вітру, термальних джерел, біоресурсів. Останнім часом геліо- та вітроенергетика набувають усе більшого розвитку на Півдні України, термальна –

у Передкарпатті, але питома вага їх невелика (до 1 %), становлення нетрадиційної електроенергетики має переважно перспективне значення (тепер – локальне), вплив її на ТО цієї ланки ПЕК не дуже значний. Визначальними в Україні є теплоенергетика, ядерна та меншою мірою гідроенергетика.

Формування ТО енергетичної ланки комплексу підпорядковане більшою мірою соціально-економічним факторам, навіть у гідроенергетиці (особливо малій енергетиці). Потужні енергогенеруючі об'єкти зосереджені, як правило, або в промислово розвинених районах, або у великих адміністративно-господарських і промислових центрах. Високий рівень виробничої концентрації енергетики спостерігається в межах ТВК різного рангу і спеціалізації по всій території України. Але в таких потужних районах як Донбас, Придніпров'я, Передкарпаття, у Харкові, Києві, Одесі тощо він найвищий. Для регіонів із розвинутою паливною ланкою (або наближеного розміщення до неї) притаманне зосередження саме об'єктів теплоенергетики (Донбас, Передкарпаття, Харків, обласні центри України, що мають доступ до нафто-, газо- та інших продуктопроводів). Територіальна доступність поставок палива для ТЕС і повсюдна потреба в електроенергії зумовлює розосереджену в цілому ТО теплоенергетики з підвищеним рівнем її концентрації в індустріальних районах, забезпечених власною паливною сировиною.

Для ТО ядерної енергетики характерною є також розосередженість і довільна форма розміщення щодо паливного ресурсу, спрямованість на споживачів. У цілому організація цієї ланки є дисперсною, атомні електростанції розташовані в районах високого рівня енергоспоживання (наприклад Запорізька АЕС) там, де альтернативні джерела відсутні, та в регіонах, наближених до споживачів за межами України (зокрема Рівненська АЕС та ін.).

Дещо виокремлюється із загальних закономірностей територіальна організація гідроенергетики. Якщо зважити на розосередженість об'єктів малої гідроенергетики, то можна констатувати загальну принципово подібну до організації інших ланок дисперсну форму розміщення гідроенергетики. Але наявність потужної водної артерії – Дніпра – і зарегульованість його сприяли меридіанній концентрації найбільших ГЕС України. Поєднання дисперсного в цілому розміщення ГЕС і локалізація найпотужніших із них на Дніпрі є характерною ознакою ТО гідроенергетики в сучасний період.

Цілісність енергетичної системи України забезпечується розгалуженою мережею ліній електропередач, які інтегрують окремі генеруючі об'єкти в єдину систему, здійснюють перерозподіл енергопотоків залежно від потреб і незалежно від типу генеруючого об'єкта (ТЕС, ГЕС, АЕС, ВЕС тощо). Поряд із окремими об'єктами в електроенергетиці формуються енергетичні вузли у складі електростанцій різного типу (наприклад, Київська ГЕС – ГАЕС, Південноукраїнський вузол). Але такі інтегровані елементи не є комплексними. В цілому для ТО енергетичної ланки на цьому етапі розвитку суспільно-економічних відносин характерним є прояв інтеграційних властивостей діючих виробництв через те, що ступінь утилізації і переробки відходів, зокрема у теплоенергетиці, є невисоким. Основна кількість відходів викидається в атмосферу і не переробляється. В незначних обсягах використовуються (як будівельна сировина) золошлакові відходи. Проте їх застосування у виробництві будівельних матеріалів є настільки незначним, що немає підстав для розгляду форм прояву комплексуючих властивостей теплоенергетики в Україні в наш час у структурі саме ПЕК.

Дослідження сучасної ТО енергетичної ланки ПЕК із позицій трьох-аспектного її аналізу свідчить про відсутність комплексних форм через технологічну специфіку основного процесу виробництва енергії на об'єктах усіх типів і передачі її на відстань. В енергетиці, на відміну від паливної ланки, має місце найбільший прояв інтеграційних властивостей цієї галузі, що відбивається у наявності загально-дисперсної форми організації виробництва (енергетичної системи) на основі прояву інтеграційних властивостей і виробництва, і транспортування електроенергії (локально – теплоенергії). Ступінь виробничої концентрації і територіального навантаження енергетики варіює (видозмінюється, різниться) на території України залежно від промислового потенціалу території та потужності генеруючих об'єктів (в ТЕС, АЕС – вона максимальна).

Комплексне дослідження структури ПЕК із метою проведення аналізу його ТО показало, що процеси комплексоутворення, а отже взаємозалежного і взаємозумовленого розвитку, притаманні паливній ланці, що викликано специфікою базової мінеральної сировини, її потужними покладами, технологічними особливостями переробки і споживання. Це зумовлює розвиток у межах територій, що займає паливна ланка, формування складних, комплексних форм ТО виробництва – ТВК. Специфіка технології виробництва енергії в умовах

відставання її від світових досягнень і стандартів спричиняють прояв переважно інтеграційних властивостей і розвитку доволі простих форм ТО енергетики – відособлених об'єктів або територіального зосередження кількох із них.

Аналіз структури й організації ПЕК висвітлює особливості формування комплексу в цілому, розкриває взаємозв'язок із сировинною базою та вплив суспільного чинника на масштаби і специфіку розвитку. Адаптація комплексу до ринкових умов передбачає застосування гнучкої системи його реформування в кожній із діючих ланок відповідно до наявних умов і ресурсів, тому цей процес має бути багатогранним, різноманітним і поступовим. Для визначення перспектив розвитку ПЕК в Україні в умовах адаптації і суспільства, і економіки до ринку необхідним є проведення покомпонентного дослідження і аналізу відповідності потенційних умов його подальшому розвитку. Прикладом покомпонентного аналізу ТО ПЕК може бути дослідження кам'яновугільної ланки з метою визначення особливостей її функціонування і організації в умовах переходу до ринкової системи господарювання. Ця ланка особливо потребує кардинального реформування. Принциповим рішенням її трансформації є здійснення єдиної державної технічної політики у розробці й створенні сприятливих умов для виконання цільових програм. Цими програмами передбачено здійснення низки послідовних і взаємозумовлених завдань, серед яких особливо важливими, на думку автора, є такі: вивчення попиту на ринку палива; розробка системи моніторингу цін на вугілля і впровадження ефективної цінової політики; розробка системи інформування про стан монетарної політики в галузі відповідних органів управління різного рангу; проведення порівняльного аналізу (на базі науково обґрунтованої методики) роботи окремих вуглевидобувних підприємств; здійснення змін в інституційній політиці, що забезпечуватиме надходження інвестицій у вугільну промисловість.

Слід зазначити, що для вугільної ланки ПЕК питання удосконалення інституціональної структури є дуже актуальним. Реструктуризація галузі має відбуватися у багатьох напрямках. Серед них досить оптимальним видається комплексний підхід до цього процесу. Зокрема, питання закриття малих гірничовидобувних підприємств має вирішуватися індивідуально, оскільки малі підприємства, що передані у приватну власність, можуть бути основою формування інтегрованих структур і локальних комплексів завершеного виробничого циклу.

Такі підприємства можуть залучати малі інвестиції, здійснювати підземну газифікацію вугілля та організовувати термоенергетичні виробництва; каптувати метан у шахтах і створювати на базі його використання малі підприємства з виробництва будівельних матеріалів тощо; розробляти терикони, вирішуючи низку виробничих і соціально-екологічних проблем. Розбудова та функціонування нових організаційно-економічних утворень, яке спрямоване на зменшення витрат і отримання максимального прибутку, у кінцевому рахунку сприяє розвитку галузі, соціо- та екологізації виробництва. Для удосконалення структури ПЕК і його ТО дуже важливим є створення умов (перш за все інституційних) для організації приватних концернів, холдингів, об'єднань на засадах використання принципів комплексності. Організація нових приватних міжгалузевих концернів і міжгалузевих комплексів завершеного циклу (шахта – збагачувальна фабрика – ТЕС, нафто-, газопромисел – нафтопереробний завод – ТЕС тощо) сприятиме загальному виробничому, фінансовому і організаційному оздоровленню паливної ланки, удосконаленню функціонування ПЕК України в цілому.

Таким чином, в основу удосконалення структури і територіальної організації ПЕК України в умовах переходу до ринку має бути покладено реформування його інституційної та організаційно-господарської системи, що забезпечить залучення до комплексу інвестицій, інновацій, дасть можливість підняти виробництво до світового рівня. Саме дослідження процесів такого реформування є одним із важливих завдань сучасного комплексного і покомпонентного вивчення ТО ПЕК.

Яснюк Т. Е. Научные принципы исследования современной территориальной организации топливно-энергетического комплекса.

Необходимость адаптации ТЭК Украины к рыночным формам общественно-экономических отношений определяет новые подходы к управлению развитием и совершенствованием его структуры и организации. В настоящее время функционирование ТЭК отличается обострением проблем, вызванных структурно-сырьевой и технологической диспропорциями, проявляющимися во всей системе его производств. Эти проблемы значительны по масштабам, специфичны по формам проявления и комплексны по содержанию. Одним из путей устранения противоречий и диспропорций в ТЭК является совершенствование его ТО и разработка в этой связи научных принципов управления этим процессом.

Исследование ТО ТЭК предполагает изучение его топливно-сырьевой базы и её экономико-географическую оценку в условиях внедрения рыночных принципов хозяйствования: изучение структуры комплекса и его организации; установление полноты действующей структуры относительно топливно-сырьевого потенциала страны и современных технико-экономических достижений; определение направлений совершенствования ТО с позиций комплексности и целесообразности развития национальной экономики.

Определение направлений дальнейшего развития ТО ТЭК должно основываться на комплексном и покомпонентном её изучении, гибком подходе к осуществлению её реформирования в условиях адаптации к рынку, становлении новых элементов структуры и ТО и соответствовать задачам обеспечения эффективного функционирования комплекса.

Jasnjuk Tamara Ye. The scientific principles of the investigation of modern territorial organization of fuel-energetic complex.

The necessity of adaptation of FEC of Ukraine for the market forms of social-economic relationship demands to work new principals for management of it's development and improvement in structure and organization. At the present time the function of FEC is characterized by the intensification of the problems, which are provoked by the structure-resources and technological disproportions and take place in the forms of action and combined. The improving of territorial organization (TO) and working the scientific principals of it's realization are one of the way of elimination the contradicts and disproportions in FEC.

The research of TO of FEC includes: the studying of its fuel-resource's base and economic-geography appreciation of it in the market economy conditions; the studying of the structure and organization of FEC; the determination of the level of present structure development according to the possibility of fuel resources of country; the determination of the directions to improve TO according to the combined and expedient development of national economy.

The option of the directions for improving and future development of TO of FEC has to base both on the complex and component studying of it, flexible attitude to the tasks of TO of FEC transformation during the period of adaptation for market conditions and implementation new elements in structure and TO according to market principals for effective function of the FEC.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ГЕОМОРФОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

І.П.Ковальчук, В.Д.Онищенко

1. Фундаментальність геоморфологічної теорії. Сучасна методологія наукового пізнання показує, що розвиток науки – це перманентний ріст її змістового і сутнісного потенціалу: категоріального, фактологічного, знаннєвого, інструментального тощо. Наукове знання зростає шляхом розгортання пізнавальних форм, проходячи стадії синкретизму, первісних моделей, окремих (спеціальних) концепцій і підходів та, врешті-решт, методологічних парадигм і фундаментальних наукових теорій. Наукове знання удосконалюється через створення спеціальної лексики (термінології), пошуки адекватних інтерпретацій та пояснень явищ і процесів, що розвиваються у довіклі, введення ідеалізацій, оформлення концептуального знаннєвого простору і здійснення інтенсивної формалізації здобутих знань.

Із усього багатства найрізноманітніших систем природничо-наукового і гуманітарного знання сучасна методологія наукового пізнання виділяє таку його форму як ФУНДАМЕНТАЛЬНА НАУКОВА ТЕОРІЯ (ФНТ). Кожна ФНТ має свій понятійний апарат, логічну і методологічну структуру, об'єктну і предметну сфери, засоби логіко-методологічного та конкретно-наукового аналізу і синтезу. Для ФНТ є характерним розмежування всієї множини понять на дві підмножини: перша, невелика за обсягом, містить у собі всі вихідні положення науки, зокрема, закони, закономірності, аксіоми та постулати теоретичної системи; друга – всі інші висловлювання, що випливають із першої. Окрім того, кожна ФНТ має, як мінімум, один ідеальний емпіричний об'єкт.

Сучасна геоморфологія також вичленовує із свого величезного обсягу знань ТЕОРІЮ ГЕОМОРФОЛОГІЇ (її ще трактують як “теоретичну геоморфологію”¹ [13-14; 20], основоположні поняття і прин-

¹ Теорія науки, як і методологія та зокрема методи науки – є *атрибутами* кожного наукового напрямку, без яких він не існує. Тому виокремлення, наприклад, *теоретичної* геоморфології з позицій наукознавства є нелогічним. Є *теоретична фізика*, але то змістовно й історично – інше. *Прим. голов. ред.*

цippi якої потребують належного логіко-гносеологічного аналізу і синтезу. Розглянемо детальніше ці аспекти геоморфологічної теорії.

2. Ідеальний емпіричний об'єкт геоморфологічної теорії.

Ідеальним емпіричним об'єктом геоморфологічної теорії є особлива підсистема планети Земля під назвою ГЕОМОРФОСФЕРА (ГМС). Планетарна ГМС складається, у свою чергу, із чотирьох ідеальних емпіричних елементів (підсистем): приповерхневого шару літосфери, гідросфери, нижнього шару атмосфери і техносфери. ГМС активно взаємодіє з БІОСФЕРОЮ, яка, однак, не є об'єктом дослідження геоморфології, оскільки біосфера вивчається комплексом біологічних та біофізичних наук із їхніми екологічними напрямками. Водночас процеси, що відбуваються на земній поверхні під впливом біогенних чинників, входять до сфери інтересів (предмета) геоморфології. Це розмежування є принципово важливим у контексті формулювання АКСІОМАТИКИ геоморфологічної теорії та розгортання геоморфології як гіпотетико-дедуктивної фактознавчої природничо-наукової фундаментальної теорії.

Глобальна-планетарна ГЕОМОРФОСФЕРА окреслюється в літературі так: “Серед геоморфологічних систем максимальною за розмірами є система планетарного рівня – ГЕОМОРФОСФЕРА; її виділення може бути одночасно проведене як за динамічними, так і за історико-генетичними ознаками у таких рамках: верхня межа – по межі твердих тіл (літо- і хіоносфер), що створюють поверхню Землі; нижня межа – по поверхні Мохо, тобто по рівню ізостатичного вирівнювання” [17, с. 202]. Як відомо, хіоносфера є частиною атмосфери та охоплює Землю неперервною оболонкою різної потужності (до 10 км) з верхньою межею, яка лежить вище від найвищих гір планети в екваторіальній зоні та опускається до рівня океану у полярних областях. Ця (у буквальному розумінні “снігова”) сфера, взаємодіючи з поверхнею планети, створює її снігові і льодові покриви, які є важливими чинниками рельєфоутворення на Землі.

ГЕОМОРФОСФЕРА є підсистемою ЛАНДШАФТНОЇ ОБОЛОНКИ² планети “як сфера взаємодії атмосфери, літосфери, гідросфери, біосфери, техносфери, випромінювання та інших категорій енергії” [3,

² Дотепер у подібному значенні науковці пострадянського простору часто вживають термін “географічна оболонка”. Він науково некоректний, бо назвою, похідною від назви науки, означено об'єктивну сутність. Правильне означення передаваного змісту – *ландшафтна оболонка*. *Прим. голов. ред.*

с. 46]. Верхню межу ландшафтної оболонки деякі вчені проводять на рівні найбільшої концентрації озону в озоновому шарі, тобто на висоті 25...30 км, інші ведуть цю лінію по верхній межі тропосфери, зважаючи на активну взаємодію тропосфери та поверхні Землі. Нижню межу географічної оболонки часто проводять по межі Мохоровича, тобто по підніжжю земної кори” [3, с. 231-232]. Геоморфологія як “дитя” геології і географії має право на успадкування всього того, що здобуто її “батьками”. А тому природним є перехід від категорії “ландшафтна оболонка планети” до категорії “планетарна геоморфосфера”.

Справді, предметом геоморфології як окремої науки є дослідження морфології, генези і розвитку (зокрема динаміки та віку) ГЕОМОРФОСФЕРИ Землі. У вужчому розумінні можна відзначити, що геоморфологія вивчає закономірності статичної і розвитку РЕЛЬЄФУ як головної підсистеми геоморфосфери. Детальніше визначення цієї науки свідчить, що вона вивчає рельєф суходолу Землі, дна океанів і морів, а також інших планет зі сторони його зовнішнього вигляду (фізіономічності), походження (генези), віку та історії розвитку (хронології), сучасної динаміки, закономірностей поширення складових його форм і здійснює їх групування (типізацію) і районування, прогнозує траєкторії розвитку. Рельєф, який ми спостерігаємо у сучасну земну епоху, є результатом всього попереднього розвитку геоморфосфери.

На глобально-планетарну поверхню Землі діють одночасно внутрішні й зовнішні чинники (агенти), які зумовлюють прояв ендегенних і екзогенних рельєфоутворюючих процесів. А тому однією з найактуальніших проблем геоморфології є вивчення питань рельєфоутворення, тобто динаміки рельєфоутворюючих процесів, їх лінійності і нелінійності, траєкторій просторово-часової еволюції рельєфу та змін його топологічних характеристик. Динаміка топології рельєфу пов'язана із сейсмічною та гравітаційною нестійкістю, лавинними ефектами, турбулентністю рельєфоутворюючих потоків речовини та енергії, явищами синергізму, дискретності і континуальності, модальності та екстремальності морфодинамічних процесів тощо [6].

Згадані особливості геоморфологічної теорії вказують на необхідність створення фізико-математичних моделей динаміки рельєфоутворення та загальної динаміки геоморфосфери під впливом різноманітних фізичних полів (гравітаційного, електромагнітного, пружного поля планети та ін.). Тобто мова йде про необхідність створення

евристичних фізико-математичних моделей геодинамічних рельєфоутворюючих процесів та визначення просторово-часової дискретності і неперервності дії чинників і процесів (ендогенних та екзогенних).

Розглянемо детальніше деякі характеристики і принципи сучасної просторово-часової концепції геоморфологічної теорії як теорії природничої науки. Перш за все йдеться про еволюцію головного емпіричного об'єкта геоморфології – ГЕОМОРФОСФЕРИ і, зокрема, її найважливішої для географа підсистеми – рельєфу. Поняття (категорія) “рельєф” має враховувати, по-перше, геометрично-топологічні характеристики його як поверхні, що задана у тривимірному просторі, або ж поверхню, деформовану в тривимірному просторі (поле висот тощо); по-друге, рельєф не є лише вищеозначеною поверхнею в тривимірному просторі геоморфосфери, а й об'ємним тривимірним матеріальним утворенням, тривимірним анізотропним суцільним середовищем (фізичною оболонкою в розумінні класичної теорії пружності). Структура рельєфу як багатокомпонентної системи (анізотропного суцільного середовища), що складається з різнопорядкових нерівностей земної поверхні, є ТОПОЛОГІЧНО ЗВ'ЯЗНИМ утворенням. Справді, рельєф визначається ще й так: “рельєф – це форма земної поверхні, яка тією чи іншою мірою, прямо чи опосередковано, відображає властивості геоморфологічних (геологічних) процесів... Рельєф є формою поєднання нерівностей в їх просторових, генетичних і функціональних зв'язках”³ [7, с. 35]. Кожний цикл морфогенезу залишає, як результат, конкретний рельєф, який в історичному аспекті є КІНЦЕВИМ. А тому “рельєф Землі... слід вивчати у розвитку – з моменту виникнення твердої поверхні Землі і до нинішнього її стану, тобто весь рельєф, сучасних і попередніх циклів (епох) розвитку, експонований і похований, всю об'ємну масу земної поверхні і кори з точки зору прояву процесів формоутворення” [7, с. 35].

На сучасному етапі (рівні) наукових знань необхідно визнати КОСМІЧНУ унікальність рельєфу планети Земля за такими ознаками: рельєф – це специфічна властивість Землі, компонент ландшафтної

³ У цитаті згадуються процеси *рельєфоутворення*, зумовлені масо-енергетичними властивостями *земної поверхні* та *надр*. Геоморфологічні ж та геологічні процеси, за семантикою означень, - то мають бути якісь наукові й науково-педагогічні, пізнавальні кабінетно-аудиторні події, а не потокові масо-енергетичні явища на земній поверхні та під нею. *Прим. голов. ред.*

оболонки, одна з її підсистем, ланка речовинно-енергетичного кругообігу, умова виникнення та існування ландшафтної оболонки й осадового комплексу надр; рельєф Землі – це наслідок еволюції планети, її самоорганізації як відкритої термодинамічної системи, один із надрових і геофізичних механізмів самозбереження планети Земля; у свою чергу, рельєф Землі належить до класу відкритих дисипативних систем, здатних до самоорганізації, просторового розширення і структурно-топологічного ускладнення, запасання енергією, її концентрацією-розсіюванням у численних підсистемах планети. У широкому історико-еволюційному аспекті рельєф Землі – це миттєвий профіль просторово-часової, станово-подійно-хвильової динаміки поверхні геода Землі, динаміки, що визначається взаємодією внутрішніх і зовнішніх фізичних полів планети в межах Сонячної системи. У такому аспекті рельєф є миттєвим (в астрономічному або ж геологічному розумінні часу) портретом енерго-речовинно-інформаційного потоку на поверхні планети Земля.

Як зазначає О.О.Комлев, у більшості своїй фахівці розділяють думку про рельєф як “складну, ієрархічно побудовану, планетарну за масштабами, матеріальну систему, яка разом або у складі і взаємодії з іншими бере “участь” в речовинних, енергетичних, інформаційних кругообігових переміщеннях у певному просторі Землі, перебуває у безперервному русі і розвитку і яка створила власні простір і час” [8, с. 74]. При цьому виділяються два аспекти /підходи/ до з’ясування сутності рельєфу: об’ємно-речовинний і геометрично-речовинний. “Об’ємно-речовинний підхід зародився в історико-генетичній, а дальший розвиток отримав у морфодинамічних напрямках геоморфології” [8, с. 77]. У свою чергу, геометрично-речовинна концепція виходить із подвійного змісту морфогенези земної поверхні, яка проявляється в поділі її геометричної і фізичної “сутностей” внаслідок вертикальних переміщень земної поверхні, змін її висот. Ми погоджуємося з О.О.Комлевим та іншими дослідниками у тому, що геометризація земної поверхні - це апробований метод її формалізації, зручний для морфодинамічних інтерпретацій. Зрозуміло також, що земна поверхня “взагалі” чи як “рельєф поверхні літосфери” не може вичерпати зміст усієї геоморфології, який розкривається в її окремих напрямках, оскільки просторово-часові характеристики історико-динамічної еволюції геоморфосфери виходять далеко за межі земної поверхні, містяться в глибинах літосфери, як і матеріальні “продукти” (поховані поверхні й масиви) динаміки літосфери [8, с. 77].

Отже, наведене визначення ідеального емпіричного об'єкта геоморфологічної теорії – ГЕОМОРФОСФЕРИ – узгоджується з низкою пропозицій щодо розширення об'єкта і предмета дослідження загальної геоморфології, зокрема, з напрямками розробки системних підходів до пізнання рельєфу, його генези та еволюції [5-8; 12-15; 17-18]. Окрім цього, конституювання ГМС як об'єкта дослідження геоморфологічної теорії дає можливість здійснити логіко-гносеологічну формалізацію базових понять теорії, які використовуються при геоморфологічному аналізі й синтезі. Наша постановка методологічних проблем геоморфологічної теорії органічно включає аналіз стану справ у всіх напрямках сучасної геоморфології – морфологічному, генетичному, структурному, динамічному [1], техногенному, біогенному, екологічному тощо.

Визначаючи ГМС як об'єкт вивчення геоморфологічної теорії, ми свідомо виділяємо принципові аспекти як “об'ємно-речовинної геоморфології”, так і геометрично-просторово-часової динаміки рельєфу. Такий підхід, на думку ряду авторів, зокрема Г.Ф.Уфимцева, має істотний недолік: “перевантаження історико-генетичними побудовами при неповній характеристиці структурних особливостей явищ, що описуються” [19, с. 10]. Однак, необов'язково перевантажувати геоморфологічної теорії історико-генетичними побудовами. Крім цього, ГЕОМОРФОСФЕРА як об'єкт дослідження теоретичної геоморфології, дозволяє адекватно та евристично “донавантажити” геоморфологію плідними фізико-математичними моделями, зокрема такими, які дозволили б отримати (як кінцевий результат власне геоморфологічних досліджень) адекватну уяву про рельєф планети. Мова йде про створення належного фізико-польового відображення динаміки ГЕОМОРФОСФЕРИ, наприклад, знаходження відповідних тензорних рівнянь для опису просторово-часової динаміки геоморфосфери. Результатом розв'язання такої системи рівнянь буде знаходження глобальної фізико-математичної характеристики рельєфу, наприклад, тензора деформацій на поверхні літосфери або вектора переміщення пружного поля літосфери на її поверхні, який конституює рельєф поверхні планети.

З іншого боку, розробка просторово-часової проблематики геоморфології неможлива без дослідження об'ємно-речовинного аспекту ГМС. Саме тому, наприклад, Г.Ф.Уфимцев не чекає, поки просторово-часову динаміку рельєфоутворення належним чином розроблять геологи, а намагається побудувати концепцію простору-

часу рельєфу і до того ж на релятивістській основі [20, с. 4]. Створення діючої та евристично-релятивістської просторово-часової теорії генези й еволюції рельєфу планети Земля неможливе без залучення теорії взаємозв'язаних фізичних полів (геофізичних у широкому розумінні слова) – гравітаційного, пружного, електромагнітного, термічного – що діють у тривимірному об'ємі планети Земля, однією із підсистем якої є визначена вище ГЕОМОРФОСФЕРА. Бо хіба можна характеризувати динаміку рельєфу без урахування, наприклад, гравітаційного, змінного у просторі-часі, поля планети? Або ж з'ясовувати динаміку зовнішньої літосферної поверхні, яка є до того ж поверхнею розділу і взаємодії полів та енерго-речовинних потоків з полями гідро- та атмосфери? На ці теоретичні питання ми можемо знайти відповідь у Г.Ф.Уфімцева. Він пише: “Базисна і вершинна поверхні рельєфу, які обмежують сферу деформованих полів тектонічних напружень приповерхневої частини літосфери, несуть у своїй морфології найповнішу інформацію про молоді тектонічні прояви... Тому дослідження вершинної та базисної поверхонь слід розглядати як основний метод тектонічного аналізу рельєфу” [20, с. 24]. Це означає, що ми аж ніяк не можемо обійтися без “об'ємно-речовинної геоморфології”, яка, до того ж, є ще й енерго-інформаційною. Або як можна обійтися без літодинамічних потоків речовини, енергії та інформації при дослідженні генези, еволюції рельєфу, поширення та інтенсивності прояву всього спектру рельєфоутворюючих процесів? Питання знову ж таки риторичне. Доречно навести характерні висловлювання на цю тему іншого автора: “Теоретична геоморфологія, як і будь-яка інша наука, має базуватися на фундаментальних законах природи, принципах, закономірностях, аксіомах тощо. Одним із таких базових понять в геоморфології може бути поняття про потоки енергії-маси” [19, с. 115]. Дійсно, енерго-речовинно-інформаційні потоки пронизують, створюють, по суті, а також структурують ГЕОМОРФОСФЕРУ. Непорушним залишається уявлення, відзначає С.М.Таші, що рельєф формується при взаємодії ендо- та екзогенних процесів. “Проте вивчення механізмів утворення поверхонь тіл і їхнього рельєфа показує, що більш важливим є не характер процесів, а наявність потоків, які можуть існувати у будь-яких середовищах і станах речовини у них, а також спосіб взаємодії між собою” [19, с. 115]. Зрозуміло, що природні тіла й системи (планета в цілому або геоморфосфера) характеризуються такими атрибутами як субстанція або

речовина (її стан і склад), структура (сукупність елементів, відношень, множина взаємозв'язків між складовими елементами), форма (геометрична фігура), поверхня (рельєф). Рельєф є такою ж атрибутивною і рівноцінною характеристикою тіла, як і всі інші. Отже, справедливо зауважує С.М.Таші, “рельєф не є чисто геоморфологічною категорією” [19, с. 115]. Конформні зв'язки між речовинно-структурним комплексом і денною поверхнею яскраво проявляються в зоні взаємодії літосферних і надлітосферних (атмо-, гідро-, біосфер) потоків. Причому принцип конформності є однаково справедливим не тільки для надрових утворень, але й для тіл будь-якого походження [19, с. 115].

Розвиток сучасної методології природничо-наукового пізнання і фізико-математичного природознавства дає можливість здійснити належний логіко-гносеологічний аналіз і синтез геоморфологічної теорії, зокрема, окреслити її аксіоматичну базу. Це завдання дуже актуальне, бо питання аксіоматизації геоморфології уже з'ясовується у літературі в контексті теоретичних проблем наукової галузі [2].

3. Аксіоматика геоморфологічної теорії. Питання аксіоматизації геоморфології та інших галузей географічної науки уже неодноразово піднімалися у спеціальній літературі [2, 4, 11]. В аспекті аксіоматично-дедуктивного розгортання теорії планетарної геоморфології доцільно, на нашу думку, сформулювати наступну систему її аксіом:

1. Аксіома суцільності (континуальності) геоморфосфери: ГМС є анізотропним, неоднорідним суцільним середовищем (тілом, поверхнею).
2. Аксіома просторово-часової топологічної зв'язності геоморфосфери. Ця аксіома виражає ідею просторово-часової цілісності та єдності ГМС, згідно з якою ГМС як у просторі, так і в часі характеризується відсутністю в ній ізольованих зон (“островів”). Як свідчить математична енциклопедія, «абстрактна властивість зв'язності [топологічної – І.К., В.О.] виражає наше інтуїтивне уявлення про зв'язність простору в єдине ціле, а також про відсутність у ньому будь-яких ізольованих “островів”» [16, с. 1096].
3. Аксіома просторово-часової динамічності геоморфосфери: ГМС є просторово-часовою динамічною системою, еволюція якої описується релятивістською теорією взаємозв'язаних фізичних полів.
4. Аксіома енерго-матеріально-інформаційної єдності і цілісності геоморфосфери. Ця аксіома не суперечить першим трьом аксіомам. Більше того, вона доповнює їх. В тій чи іншій мірі її сутність

формулювалася багатьма вченими. Наприклад, як справедливо відзначає Г.П.Скрильник, „геоморфологічна” [за поширеним некоректним означенням – *голов. ред.*] система “характеризується чіткою речовинно-енергетичною організацією і володіє (наділена) інформаційною сутністю, пам’яттю пройденого шляху та ознаками майбутнього розвитку” [18, с. 200].

5. Аксиома синергетичного гомеостазу (синергетичної гомеостатичності, синергетичної авторегуляції) геоморфосфери. Ця аксіома виражає принцип (ідею) самоорганізації (авторегуляції) ГМС і, зокрема, її численних підсистем.
6. Аксиома релятивістської просторово-часової лоренц-інваріантності фундаментальних тензорних рівнянь космологічної і планетарної фізико-польової динаміки. Наслідком цієї аксіоми є принцип актуалізму в геології і, зокрема, в геоморфології. “Принцип актуалізму був введений в літературу у першій половині XIX століття англійським геологом Ч.Лайєлем, який доводив, що закони природи залишалися незмінними протягом всієї геологічної історії і хоча вигляд Землі змінювався з часом, характер геологічних (в тому числі і природних) процесів зберігався постійним” [15, с. 9].
7. Аксиома космологічної системності генези Сонячної системи та її планетарної еволюції. Ця аксіома також не викликає у наш час заперечень, стаючи важливим евристичним принципом. “В останні роки головними причинами процесів, що діють на Землі, визнаються сили позаземного походження. Сонячна система обертається навколо центра Галактики протягом галактичного року (середня тривалість – 176 млн. років; вона коливається в діапазоні 165-260 млн. років) та піддається впливу навколишнього Космосу. Відбуваються зміни і всередині цієї зоряно-планетної конструкції, але поки що навіть у найелементарнішому вигляді причинно наслідкові зв’язки Космос-Галактика-Сонце-планети-Земля вивчені недостатньо” [15, с.33]. Доречно відзначити, що тривалість Галактичного року близька за абсолютним значенням до тривалості земних історичних епох (ер), а також до геотектонічних етапів [15, с.33].

Система сформульованих аксіом дає можливість виражати надскладну проблематику геоморфологічної теорії і в логіко-гносеологічних предикатах, і в фізико-математичних. Наприклад, становоподійні, просторово-часові, причинно-наслідкові, енерго-матеріально-інформаційні зв’язки в геоморфосфері необхідно виражати мовою

механіки суцільних середовищ (фізики полів) з урахуванням безперервної або дискретної взаємодії фізичних полів, енерго-матеріально-інформаційних потоків тощо. З іншого боку, наприклад, аксіома синергетичного гомеостазу геоморфосфери в контексті авторегуляції і самоорганізації у процесах геоморфодинаміки досліджується в монографії [12], в якій, зокрема, аналізуються “перспективи системного підходу в геоморфології”. В числі основних уявлень про “виживання” внутрішньої організації системи в умовах зовнішнього середовища автори визначають механізм ГОМЕОСТАЗУ, “завдяки якому автономно зберігається динамічна незмінність складу і властивостей внутрішнього середовища. а також підтримується стійкість основних функцій системи” [12, с. 17].

Особливістю авторегуляції у динаміці і розвитку ГМС та її численних підсистем є те, що функції гомеостазу в цих системах та утвореннях використовуються взаємозв’язаними енерго-речовинно-інформаційними потоками, зокрема літопотоками. При цьому підтримується необхідна динамічна рівновага між складовими системи. Аксіома синергетичного гомеостазу ГМС та її численних підсистем дає підстави запровадити необхідні набори категорій і категоріальних структур кібернетики та синергетики до термінологічної бази геоморфології. У [12] справедливо відзначається: “Щоб розглянути рельєф як організовану систему, необхідно певною мірою трансформувати традиційні геоморфологічні поняття мовою кібернетики” [12, с. 97]. На цю вимогу потенціал геоморфологічної теорії вже збагатився такими загальнонауковими поняттями як “система”, “структура”, “стан”, “становлення”, “подія”, “функціонування”, “причинно-наслідковий зв’язок” тощо.

Із найпростіших і найочевидніших наслідків наведеної системи семи аксіом геоморфологічної теорії розглянемо такі.

Оскільки ГМС є анізотропним і неоднорідним середовищем, то, як давно відомо, літосфера, наприклад, є багатокомпонентною системою (множиною морфоструктур); більш загально: із першої аксіоми випливає, що ГМС є множиною планетарних морфоструктур; цей наслідок називається в літературі аксіомою планетарних морфоструктур О.К.Леонтьєва [2, с. 123]. У свою чергу, з аксіом 2 і 3 випливає, що морфоструктури формуються взаємодією ендегенних та екзогенних процесів. Цей наслідок автентично виражає принцип рельєфоутворення: рельєф створюється в результаті неперервної фізико-польової взаємодії ендегенних та екзогенних процесів на

планетарній поверхні літосфери, яка (поверхня) визначає межу взаємодії літосфери, гідросфери й атмосфери. З аксіоми топологічної зв'язності геоморфосфери отримуємо такий наслідок: будь-яка форма конформна своїй надровій основі (структурі); цей наслідок відомий у літературі під назвою аксіоми конформності рельєфу М.О.Флоренсова та Г.І.Худякова [2, с. 123].

Із принципів аксіоматизації фундаментальних наукових теорій відомо, що система аксіом має бути повною і несуперечливою. Щодо першої вимоги, то у природничо-науковій теорії (переважно фактуальній, а не математично-дедуктивізованій, абстрактній) досягнути повноти аксіом часто не вдається. Для нас важливіша **НЕСУПЕРЕЧЛИВІСТЬ** вихідних аксіом геоморфологічної теорії та їхня незалежність (незвідність однієї аксіоми до іншої), а також евристичність у контексті розгортання теорії. Як справедливо відзначає Є.І.Арчиков, “теоретична геоморфологія не є строго дедуктивною теорією” [2, с. 123]. А проте аксіоматичний підхід до синтезу теоретичної геоморфології як ФНТ дає можливість виділити первинні поняття і постулати (аксіоми) теорії, на основі яких з'ясовуються об'єкт і предмет науки та обираються методи теоретичного й експериментального дослідження. Наведена вище аксіоматика має сприяти розвитку геоморфологічної теорії, базованому на відкритті нових фактів і закономірностей. Охарактеризована система аксіом виводить на узагальнення закономірностей розвитку рельєфу і вдосконалює науку, аж до її конституційної стрункості та логічності. Через те, що основними засобами класичного геоморфологічного дослідження були і залишаються ОПИС, ПОРІВНЯННЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ, МОДЕЛЮВАННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ, для цих видів і підвидів пізнання необхідним є розгалужений поняттєвий (термінологічний) апарат. При цьому кожний термін постає як певним чином “згорнута” характеристика типових геоморфологічних об'єктів та їхніх властивостей. Описові терміни часто відображають просторово-часові геологічні, геохімічні, географічні, геоморфологічні й інші характеристики ГМС та її чисельних підсистем. Такі терміни-поняття часто відповідають на питання “де”, “коли”, “яким чином” утворився той чи інший елемент ГМС або рельєфу. Але, як зауважує Ю.Г.Симонов, “якщо проводити аналіз системи понять і термінів у різних розділах геоморфології, то стає очевидною відсутність стратегії у створенні термінів” [14, с. 15]. “Відсутність стратегії у створенні термінів геоморфології” означає, по суті, незнання

домінантних процесів динаміки геоморфосфери і, зокрема, рельєфоутворення. Геоморфологічна теорія як аксіоматизована ФНТ має визначити свій категоріальний апарат і встановити домінантні процеси динаміки геоморфосфери.

Ще одним важливим завданням геоморфологічної теорії є розв'язання проблеми простору і часу.

4. Просторово-часова проблематика геоморфології. Проаналізуємо цей аспект геоморфологічних досліджень, базуючись на пропонуваній аксіоматиці. Серцевиною геоморфологічної теорії є просторово-часова динаміка /еволюція/ геоморфосфери і, зокрема, просторово-часова структура рельєфу. Сутність атрибутивних просторово-часових якостей ГМС безпосередньо відображаються аксіомами 2, 3 і 7.

Як відомо, придатне для вирішення проблем еволюції та евристичне об'єднання простору і часу для опису фізичної реальності здійснено у спеціальній та загальній теорії відносності. На цій основі була розвинута релятивістська фізика і, зокрема, релятивістська космологія, в контексті якої встановлено вік нашого Всесвіту, що складає 18 млрд. років. Ця цифра подається у сучасному підручнику із землезнавства: “за розрахунками, Всесвіт не є споконвічним: його вік становить близько 18 млрд. років” [3, с. 15].

Конструктивні ідеї релятивістської фізики і космофізики проникають тепер у геологію і геоморфологію. Так, розгортаючи проблематику теоретичної геоморфології, Г.Ф.Уфимцев зазначає: “У подальшому ми маємо намір запропонувати релятивістську концепцію простору-часу, радше часів, що конструюються на зразок різних загальнонаукових концепцій про час” [20, с. 4]. На цій (релятивістській) основі слушним є таке твердження: “геоморфологія вивчає рельєф земної поверхні (верхньої літосфери) і кореляційні йому відклади з метою встановлення його просторово-часової структури, походження і розвитку” [17, с. 8].

Але ми акцентуємо увагу читача на тому, що фізико-математичні моделі геоморфологічної теорії доцільно будувати з використанням ідеального емпіричного об'єкта під назвою “геоморфосфера” і поданої вище аксіоматики. ГМС характеризується фундаментальними якостями і, зокрема, своєю надскладною поверхнею. Оскільки ГМС еволюціонує у просторі і часі, то завданням геоморфологічної теорії є вивчення просторово-часової динаміки цієї особливої планетарної поверхні.

Відповідно до аксіоми 4, просторово-часові зміни рельєфу відбуваються внаслідок енерго-матеріально-інформаційної динаміки планети як єдиного цілого. Ця динаміка реалізується за рахунок ендегенних та екзогенних процесів – фізико-польових явищ, що відбуваються у надрах планети Земля, на її поверхні і в гідро- та атмосфері, в електромагнітному та гравітаційному полях планети, Сонячній системі та усій Галактиці.

В ідеалі геоморфологічну теорію можна мислити на зразок релятивістської геоморфодинаміки, завданням якої є побудова ефективної моделі просторово-часової еволюції поверхні літосфери планети. Топологічно ця поверхня є двовимірною зі змінною у просторі й часі КРИВИЗНОЮ. Справді, рельєф планети є двовимірною поверхнею, яка вкладається у тривимірний простір геоморфосфери (або, більш загально, у звичайний тривимірний простір планети).

Об'єднуючи двовимірний простір планети з часом, ми отримуємо тривимірний простір-час (світ), який доречно називати тривимірним простором-часом Римана-Мінковського. При цьому має місце об'єднання двох геодезичних координат поверхні з часовою координатою. Цей тривимірний простір-час не є евклідовим (плоским), а римановим, із атрибутивною кривизною рельєфної поверхні планети. В контексті диференціальної геометрії тривимірний простір-час рельєфної поверхні характеризується ненульовим тривимірним, чотиривалентним тензором кривизни Римана.

На необхідність врахування КРИВИЗНИ рельєфу поверхні планети звернув увагу Г.Ф.Уфимцев, зазначаючи, що просторові рельєфу планети властива якість випуклого риманового простору [20, с. 88]. Але, на відміну від п'ятивимірного простору-часу рельєфу Уфимцева, ми маємо тривимірний простір-час рельєфу в означеному щойно розумінні.

Отже, ми дотримуємося класичної релятивістської методології, яка узгоджується до того ж із відомим принципом під назвою “бритви Оккама”: “сутності не повинні збільшуватися понад необхідність” [22, с. 461]. Тобто, для опису простору-часу рельєфу нам достатньо скористатися тензорним аналізом внутрішньої геометрії поверхні. Визначаючи геодезичну (Гаусову) криволінійну систему двох координат на поверхні, яка вкладається у звичайний тривимірний простір, ми уже можемо описати всі її геометричні властивості. Об'єднуючи часову координату астрономічного часу з цими двома

криволінійними координатами, як було відзначено, отримуємо необхідну нам геометричну структуру тривимірного простору-часу Римана-Мінковського. На цій основі можна створювати ті чи інші моделі геоморфодинаміки.

Тривимірний просторово-часовий тензорний формалізм дає можливість однозначно запровадити поняття ВЛАСНОГО ЧАСУ РЕЛЬЄФУ як скаляра у просторі-часі Римана-Мінковського, аналогічно до запровадження власного часу у чотиривимірному просторі-часі теорії відносності. Власний час рельєфу залежить, отже, від астрономічного часу – часової координати тривимірного простору-часу рельєфу і від двох Гаусових координат, тобто поверхневих координат земного рельєфу. Прочитуємо у цьому контексті Г.Ф.Уфимцева: “Особливо важливого значення набуває використання поняття про морфологічну послідовність; це поняття дає можливість залучити до геоморфологічних побудов та узагальнень ВЛАСНИЙ ЧАС РЕЛЬЄФУ. Завдяки цьому в регіональних узагальненнях поряд із геологічним часом рельєфу ми отримуємо, з одного боку, можливість охарактеризувати топологічні властивості рельєфу, його подібність і, з іншого – уможливуємо дійсну реалізацію єдиного простору-часу рельєфу земної поверхні” [20, с. 89-90]. Згаданий “геологічний час рельєфу” в Г.Ф.Уфимцева є, за нашою термінологією, астрономічним часом.

Релятивістська просторово-часова методологія геоморфологічної теорії дає змогу зробити певні висновки щодо геологічного часопису земної кори. Справді, рельєфний тривимірний простір-час Римана-Мінковського дає можливість адекватно запровадити відповідний метричний тензор (метрику) як функцію двох Гаусових координат земної поверхні та астрономічного часу. На основі цього тривимірного двовалентного симетричного тензора можна однозначно визначити ВЛАСНИЙ ЧАС тривимірного простору-часу рельєфу, або точніше, ВЛАСНИЙ ЧАС геоморфосфери, а також сформулювати умови ІЗОХРОННОСТІ, яка є аналогом одночасності в розумінні теорії відносності. Як зазначає С.С.Лазарев, “у стратиграфії поняття ізохронності, або краще сказати – одночасності, має відношення тільки до інтервалів [тобто часових тривалостей – І.К., В.О.], на відміну від умовного фізичного “часу”, що складається з моментів. Отже, якщо у фізиці одночасність має відношення тільки до точок (моментів), то в історичних процесах одночасними є інтервали, які розділені топологічними (класифікаційним) межами. Послідовність інтервалів історичного часу є послідовністю різноякісних станів” [10, с. 85].

До цих міркувань С.С.Лазарєва варто зробити такі зауваження: по-перше, даремно автор бере поняття фізичного (астрономічного) часу в лапки, так ніби його не існує; природознавство і зокрема геологія аж ніяк не може обійтися без фізичного (астрономічного) часу нашого Всесвіту, якому уже 18 *млрд.* років; по-друге, фізичний (астрономічний) час не складається з моментів, оскільки, як доведено у сучасній релятивістській фізиці, не існує АПРІОРНОЇ метрики простору-часу нашого Всесвіту; і, по-третє, одночасність (радіше ізохронність) земних подій справді має визначатися на основі станово-подійної планетарної геодинаміки в контексті ІНТЕРВАЛЬНОЇ концепції часу, яка уже розробляється в методології сучасного наукового пізнання.

Як зазначає В.Т.Фролов, для стратиграфії – фундаментальної геосторичної науки – важким було і залишається питання про “кореляцію розрізів і часову паралелізацію подій” [25, с. 8]. Складні проблеми хроостратиграфії пов’язані з нерозробленістю просторово-часової геодинаміки і динамічної геоморфології, із “жорсткою фіксацією меж стратонів точками – моментами астрономічного часу”, – за С.С.Лазарєвим [10, с. 78]. У контексті цієї МОМЕНТНОЇ концепції земного часу зникає різниця між астрономічним (фізичним) і земним (“геологічним”) часом. Тому актуальною залишається проблема створення концепції ВЛАСНОГО ЗЕМНОГО ЧАСУ планети або такої її підсистеми як ГЕОМОРФОСФЕРА. Цій складній проблематиці розрізнення власного земного часу та астрономічного часу присвячена стаття [10]. Ми вирішуємо це питання в контексті релятивістської просторово-часової методології тривимірного простору часу Римана-Мінковського. Наша пропозиція потребує конкретної фізикоматематичної реалізації на основі планетарної геодинаміки і зокрема динамічної геоморфології.

Методологічні проблеми геоморфологічної теорії органічно пов’язані з філософсько-методологічними і логіко-гносеологічними питаннями геології, що складають сутність і предмет дослідження МЕТАГЕОЛОГІЇ [26]. Проблеми метагеології, просторово-часової геодинаміки, динамічної геоморфології тощо залишаються актуальними, про що свідчить цитована нами література і, зокрема, статті [7-9; 10; 23-25].

Висновки. В контексті філософсько-методологічних проблем геоморфології доцільно використовувати поняття ідеального емпіричного об’єкта науки про рельєф – геоморфосфери. Воно дає змогу діалектично об’єднати об’ємно-речовинні й геометрично-поверхневі аспекти рельєфу – об’єкта геоморфології.

Сформульована система аксіом геоморфологічної теорії сприяє узагальненню існуючих підходів до розробки основоположних понять і принципів науки про рельєф.

Нетрадиційне розуміння власного часу рельєфу, запропоноване авторами, логічно базується на концепції тривимірного простору-часу геоморфосфери. Такий підхід уможливлений запровадженням у сферу геоморфологічного знання концепції тривимірного (неєвклідового) простору-часу Римана-Мінковського.

1. *Ананьев Г. С.* Динамическая геоморфология // Проблемы методологии геоморфологии. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд., 1989. – С. 5-13.

2. *Арчиков Е. И.* О геоморфологической аксиоматике // Проблемы теоретической геоморфологии. – М.: Наука, 1988. – С. 122-123.

3. *Багров М. В., Боков В. О., Черваньов И. Г.* Землезнавство. - К.: Либідь, 2000.- 464 с.

4. *Геренчук К. И., Кукурудза С. И.* К теоретическому обоснованию классификации природных комплексов // Изв. Всес. Геогр. об-ва. Т. 109. № 6. – Л., 1977. – С. 531-537.

5. *Кашменская О. В.* Системный подход как способ познания рельефа // Проблемы методологии геоморфологии. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд., 1989. - С. 33-37.

6. *Ковальчук І. П.* Регіональний еколого-геоморфологічний аналіз. – Львів: Інститут українознавства, 1997. – 440с.

7. *Комлев О. О.* Побудова сучасної концепції геоморфології (досвід, принципи, реалізація) // Геоморфологічні дослідження в Україні: минуле, сучасне, майбутнє. – Львів: Видав. ц. ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – С. 34-36.

8. *Комлев О. О.* Про об'єкти геоморфології // Фізична географія та геоморфологія. – 2001. – Вип. 40.- с. 73-81.

9. *Комлев О. О.* Умови формування геолітосфери в гедеї і археї // Фізична географія та геоморфологія. – 2001. – Вип. 41.- С. 26-36.

10. *Лазарев С. С.* Понятие “время” и геологическая летопись земной кори // вопросы философии. – 2002. – № 1. - С. 77-89.

11. *Пащенко В. М.* Аксиоматизація та проблеми розвитку теорії геоморфології // Геоморфологія в Україні: новітні напрямки і завдання. – К., 1999. – с. 23–27.

12. *Поздняков А. В., Черванев Н. Г.* Самоорганизация и развитие форм рельефа. – М.: Наука, 1990. -204 с.

13. *Проблемы теоретической геоморфологии / Ю.Г.Симонов, Д.А.Тимофеев, Г.Ф.Уфимцев и др.* – М.: Наука, 1988. - 257 с.

14. *Проблемы теоретической геоморфологии. / Под ред. Г.С.Ананьева, Л.Г.Никифорова, Ю.Г. Симонова.* – М.: Изд-во МГУ, 1999. - 512 с.

15. *Сваричевская З. А., Селиверстов Ю. П.* Эволюция и время / Геоморфологическая хронология // - Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. - 240 с.
16. *Связность* // Математическая энциклопедия. – Т. 4. – М.: Сов. энци., 1984. - 1096 с.
17. *Селиверстов Ю. П.* Пронстранственно-временная организация геоморфологических систем. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. - 191 с.
18. *Скрыльник Г. П.* Геоморфологические обстановки и системы // Проблемы теоретической геоморфологии. – М.: Наука, 1988. - С. 199-202.
19. *Тащи С. М.* Потоки энергии-массы и формирование геоморфологических структур // Проблемы методологии геоморфологии. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд., 1989. - С. 115-117.
20. *Уфимцев Г. Ф.* Очерки теоретической геоморфологии. – Новосибирск: ВО “Наука”, 1994.- 123 с.
21. *Уфимцев Г. Ф.* Тектонический анализ рельефа // Проблемы методологии геоморфологии. – Новосибирск: Наука, 1989.– С. 22-33.
22. *Філософський* словник. – К.: Головна ред. УРЕ, 1986. - 796 с.
23. *Фролов В. Т.* О науке геологии. Статья 1. Законы в геологии // Вестник Московского университета. Серия 4. Геология. – 2000. - № 6. - С. 3 -10.
24. *Фролов В. Т.* О науке геологии. Статья 2. Геологические теории // Вестник Московского университета. Серия 4. Геология. – 2000. – №1. - С. 3-11.
25. *Фролов В. Т.* О науке геологии. Статья 3. Теории познания геологии // Вестник Московского университета. Серия 4. Геология. – 2002. - № 1. - С. 6-14.
26. *Шарапов И. П.* Метагеология: Некоторые проблемы. – М.: Наука, 1989. –208 с.

***Ковальчук И. П., Онищенко В. Д.* Методологические проблемы геоморфологической теории.**

В статье обосновывается идеальный эмпирический объект геоморфологической теории – геоморфосфера. Сформулирована система аксиом и рассмотрена пространственно-временная проблематика науки о рельефе.

***Kovalchuk Ivan P., Onyshchenko Vasyl D.* Methological promblems of the theoretic geomorphology.**

The geomorphosphere as ideal empirical surest of theoretic geomorphology is substantiated in this paper. The axioms system has been formulated and space-time problems of the science about relief are considered.

ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЛАНДШАФТНИХ КОМПЛЕКСІВ У ПРИКЛАДНОМУ ОЦІНЮВАННІ ПРИРОДИ

В.В.Харченко

Постановка проблеми. Сучасна практика господарювання в Україні і в усьому світі призводить до виникнення багатьох геоecологічних проблем, які пов'язані з погіршеними умовами функціонування ландшафтів і станами їх як середовища людського суспільства. Діяльність людини спричинила безпосередні зміни ландшафтів, порушення їхніх властивостей і функцій. Це негативно позначається на здоров'ї людей і несприятливо – на розвитку галузей господарства: сільського, лісового, курортно-рекреаційного тощо.

Вирішення геоecологічних проблем потребує здійснення таких двох завдань: розробити шляхи раціонального ведення господарства – і впровадити їх у практику природокористування. На думку автора, це можливо лише за умови достовірного прикладного оцінювання потенціалу ландшафтів – конкретних ландшафтних комплексів (ЛК), середовища природних умов і джерел природних ресурсів. При цьому має йтися про нове для природничих географів економічне оцінювання ЛК, а не про суто ресурсне оцінювання.

Стан опрацювання проблеми вченими-географами. Розробці способів прикладного оцінювання природи, її різних потенціалів увага приділялася віддавна. Роль географів у цьому процесі є провідною.

В.В.Докучаєв [4], аналізуючи родючість ґрунтів, ще у XIX ст. звертав увагу не лише на природні її чинники, а також на антропогенні. Зокрема він зазначав, що “земля, в яку вкладали знання і працю, врожайніша від землі, про покращення якої господар турбувався мало” [4, с. 247]. Сучасними дослідниками розроблені методики бонітетного оцінювання лісів, луків, сільськогосподарських земель. Є методики ландшафтознавчих оцінювань природи. Так, методика оцінювання фітопродуктивності сільськогосподарських земель враховує важливі для росту рослин фактори: світло, тепло, вологу, поживні елементи, дієві під час вегетаційного періоду [9].

© ***В.В.Харченко, 2005***

Є певний досвід грошового оцінювання природи. Економіко-географи розробили методику економічного оцінювання природних ресурсів: Н.П.Федоренко – 1968 р., Т.І.Петрякова – 1970, А.А.Мінц – 1972, А.М.Третяк і Д.І.Бабміндра – 2003 та ін.; досвід із оцінювання природно-ресурсного потенціалу території напрацювали М.Г.Ігнатенко і В.П.Руденко – 1986, В.П.Руденко – 1999, С.І.Лукашик – 1999 р. та ін. Оцінка продуктивності різних компонентів природи зручно зводилася до “спільного знаменника” вираженням у грошовій формі.

Вчені-економісти розробили та оприлюднили методику економічного оцінювання землі: П.Ф.Веденічев – 1964, 1988; Б.І.Пасхавер – 1988; С.Д.Черемушкин – 1962, 1972; С.Н.Кулагина – 1972 р. та ін.

Враховуючи весь напрацьований досвід, зазначимо, що для ефективного і невиснажливого використання ландшафтів, щоб не тільки найповніше задовольнити існуючі потреби, а й подбати про можливість їх задоволення для майбутніх поколінь, *необхідно знати ще й інше – природно-економічний потенціал ландшафтних комплексів (ПЕП ЛК)*. Поняття такого потенціалу та його наукове обґрунтування запропоноване автором цієї статті.

Переваги використання природно-економічного потенціалу ландшафтних комплексів. *Природно-економічний потенціал ландшафтного комплексу* – це загальна придатність комплексу до господарського використання як єдиного цілого, обчислена у грошовій формі на основі потенційної продуктивності ландшафтного комплексу. Вона розраховується на одиницю площі відносно різних із можливих галузей господарства, що найпридатніші для розвитку в регіоні.

ПЕП ЛК істотно відрізняється від більшості методик оцінювання потенціалів природи, розроблених вченими-географами. Пропонований автором підхід полягає у тому, щоб обраховувати потенціал ЛК виходячи не з оцінювання окремих природних компонентів або чинників, які цей потенціал формують, а з економічного результату, якого можна досягнути при використанні ЛК як єдиного цілого – з усіма його геокомпонентами і чинниками, що формують потенціал.

Оперування економічним результатом дає перевагу – значно спрощує процес оцінювання. При цьому достовірність оцінок не зменшується, а навіть збільшується, бо результат, у цьому випадку – економічний, відбиває дію усіх потенціалоформуючих чинників. Тому вплив жодного чинника не може бути пропущений і неврахований через об’єктивні чи суб’єктивні причини.

Такий оцінювальний підхід надає й інші переваги. Зокрема ще однією з переваг розрахування ПЕП ландшафтного комплексу порівняно з економічним оцінюванням природних ресурсів [8, 10, 12], оцінювання ПРП території [6] тощо, є оцінювання не лише природних ресурсів, а й природних умов. Промислове підприємство, розташоване у межах ландшафтного комплексу, не завжди споживає його ресурси безпосередньо (крім вільного атмосферного кисню автотранспортом чи чогось подібного). Часто таке підприємство лише займає простір, у межах якого використання ресурсів іншими природокористувачами не завжди є можливим. Але ж при виборі ЛК для розташування промислового чи будь-якого іншого підприємства, а особливо при його будівництві, природні умови, на відміну від природних ресурсів, обов'язково враховуються. Так, у США основне авіабудування після другої світової війни перемістилося зі Сходу – старого промислового регіону – у Каліфорнію, оскільки там рідко йдуть дощі, а тому недобудовані літаки можна зберігати просто неба.

Інший приклад стосується акваторіальних ландшафтних комплексів, – адже не тільки територія [6] має потенціал, не тільки землю [16] й природні ресурси [8, 10, 12] можна кількісно оцінювати. Водні об'єкти можуть використовуватися не лише як джерела водних ресурсів (для виробничого та побутового водопостачання), а також для розвитку водного транспорту, гідроелектроенергетики, рибальства та рибного господарства, курортно-рекреаційного господарства тощо. У цьому випадку вода використовується лише як умова і безпосередньо не споживається, хоча за такого природокористування це споживання води (а часто й інших ресурсів цього ландшафту) вже неможливе або істотно обмежене. Так, у зариблених ставках рибиницьких господарств купатися, як правило, заборонено.

Відповідність ПЕП ландшафтних комплексів нормуванню антропогенних навантажень на природу. При грошовому оцінюванні ПЕП ЛК, відведених для сільсько- і лісогосподарського використання, що є просторово найпоширенішими, враховується: а) *урожайність* сільськогосподарських культур, визначених *зональною* чи на менших площах – приміською спеціалізаціями, які вирощуються відповідно до їх вимог; б) *продуктивність* лісових і трав'яних культур. Це передбачає, що природокористування здійснюватиметься так: від природи братиметься стільки, скільки вона може віддати без порушення стійкості ЛК. Таким чином, оцінювання ПЕП ЛК значною мірою відповідає також меті нормування антропогенних навантажень на природу, – тобто “визначенню таких параметрів антропогенних впливів, за яких забезпечуються стійкість ландшафтів

та ефективно виконання ними заданих функцій” [5, с. 220]. Але, на думку М.Д.Гродзинського, у загальному вигляді завдання, пов’язане з нормуванням певного впливу, скажімо, q -го виду, що описується m параметрами, полягає у визначенні для кожного j -го параметра множини його значень Q_j , при яких протягом заданого інтервалу часу $[t_0, t_1]$ ландшафт із заданою ймовірністю не вийде за межі оптимальних станів Z_{opt} ні за жодного з k змінних x_i , що описують її. Це завдання можна представити так [5, с. 221]:

$$P\{x_i(t) \in Z_{opt}(t), q_j \in Q_j, \forall i \in [1, k], j \in [1, m], t \in [t_0, t_1]\} \geq 1 - \alpha$$

де α – мале число, що визначає “жорсткість” збереження ландшафту в межах оптимальних станів $0 \leq \alpha < 1$; $\forall$ – квантор загальності.

Щодо оцінювання ПЕП ЛК, то на думку автора, воно передбачає природокористування, яке не призведе до виходу цього комплексу за межі оптимальних станів Z_{opt} не лише протягом заданого інтервалу часу – $t \in [t_0, t_1]$, а протягом нескінченно довгого інтервалу часу – $t \in [t_0, \infty]$.

Якщо, скажімо, випас тварин у межах пасовищного ландшафтного комплексу буде таким, що кількість спожитої трави за рік не перевищує її природного приросту за той же час, то цей комплекс можна буде використовувати нескінченно довго. Йому не завдаватиметься шкоди – ландшафтний комплекс зберігатиме здатність до самовідновлення. Саме природний приріст і враховується при обчисленні ПЕП ЛК.

Отже, ЛК має використовуватися так, щоб не виникало геоecологічних проблем. Формулювання ***природно-ресурсний потенціал ландшафтних комплексів***, яке використовувалося автором раніше [14, 15], ніяк на це не вказує.

Створення водосховища може збільшити природний гідроресурсний потенціал ЛК, де розташоване це водосховище. Але природно-економічний гідроенергетичний потенціал цих ЛК при цьому може істотно знижитися. Це пов’язано з тим, що зростуть податки або інші сплати на природоохоронні заходи, на підтримання у належному стані прилеглих угідь тощо. А отже, як наслідок, зросте собівартість продукції $\rightarrow$ зростуть ціни на цю продукцію $\rightarrow$ споживачі стануть купувати товари-замінники чи дешевші імпортні вироби $\rightarrow$ ціни на згадану продукцію доведеться знизити до рівня, нижчого від початкового, щоб перемогти у конкурентній боротьбі. Отже, ПЕП ЛК загалом знизиться.

Ландшафтні комплекси, зіпсовані антропогенним вторгненням, для більшості напрямів і галузей господарства можуть мати природно-

економічний потенціал навіть із від'ємним значенням, коли про розвиток відповідних напрямів господарювання без державної підтримки вже не йдеться.

При розрахуванні ПЕП ЛК враховуються і витрати на охорону природи, ренатуралізацію та рекультивацію: відповідні органи державної влади повинні слідкувати, щоб ці витрати були враховані у собівартості продукції підприємства-користувача ландшафтним комплексом – безпосередньо чи у вигляді відповідних податків. А собівартість обов'язково виявить себе у ціні, яка є складовою кожної формули обрахування ПЕП ландшафту.

Слід зазначити, що формулювання ***природно-економічний потенціал ландшафтних комплексів*** не вказує на використання виключно внутрішніх природних ресурсів і умов ландшафту. Так, цілком реальним є оцінювання енергетичного ПЕП ЛК, і не лише вітрового, водно-гравітаційного, хвильового, – а й сонячного.

Суперечливі питання, пов'язані з методикою оцінювання ПЕП ЛК. Оцінюючи ПЕП ЛК, можна зіткнутися із суперечливою ситуацією, коли рекомендують у межах ЛК розвивати саме ту галузь господарства, ПЕП якої, обрахований рекомендованим тут способом, виявився найбільшим. Наприклад, якщо лісогосподарський ПЕП певного ЛК становить 2000 *грн/га*, а сільськогосподарський – 1800 *грн/га*, то слід рекомендувати використовувати цей ландшафт для лісогосподарського, а не сільськогосподарського виробництва.

Суперечність полягає у тому, що чистий прибуток від сільськогосподарського виробництва може виявитися вищим, ніж від лісогосподарського. Тому деякі дослідники пропонують використовувати для оцінювальних робіт чистий прибуток замість валової продукції [2] або разом із нею [17, 16].

Подібні суперечності аналізували вчені, що розробляли методику економічного оцінювання землі. П.Ф.Веденічев і П.П.Маракулін [2], працюючи над таким оцінюванням земель сільськогосподарського призначення, визначили, що “оцінка земельних угідь повинна здійснюватися за допомогою єдиного показника, який ... є співвідношенням між валовою продукцією і прямими витратами на її виробництво” [2, с. 44]. Але, аналізуючи складені цими дослідниками графіки “оцінки орних земель” [2, с. 60] за валовою продукцією і за окупністю витрат (рис. 1), можна побачити, що максимальні розбіжності у значеннях не перевищують 5 балів, а у трьох випадках із дев'яти оцінки збігаються, у тому числі щодо дерново-слабопідзолистих ґрунтів – найпоширеніших у Боярському природно-господарському підрайоні [13], що є об'єктом дослідження автора.

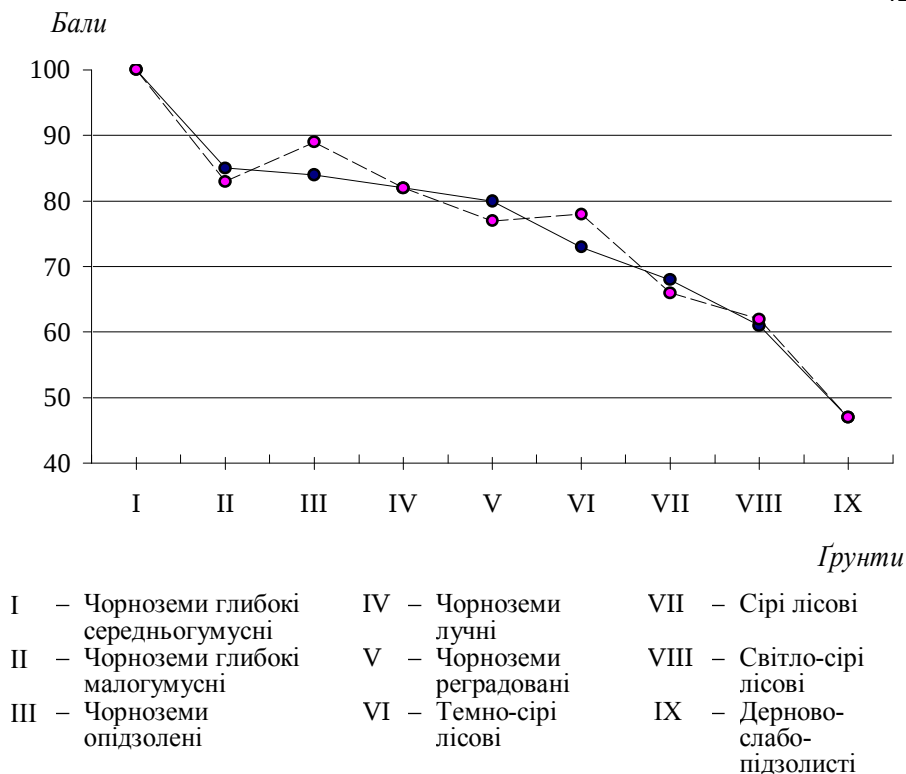

Рисунок 1. Оцінка орних земель колгоспів Північно-східного і Центрального агрогрунтових районів Вінницької області за окупністю затрат (суцільна лінія графіка) і за валовою продукцією (пунктирна лінія графіка). За рисунком П.Ф.Веденічева та П.П.Маракуліна [2].

Дослідник С.Д.Черьомушкін у працях із економічного оцінювання земель розглядав таке питання: який показник має слугувати критерієм оцінювання – чистий дохід чи валовий продукт [17]? Цей науковець вважав, що обидва показники є важливими, але зазначив, що “головне призначення економічної оцінки землі полягає у використанні її результатів для цілей планування і організації ... виробництва. Тому у нас необхідно перш за все оцінювати землю за валовим продуктом, що надзвичайно важливо для визначення валового обсягу виробництва на землях різної якості” [17, с. 12].

П.Ф.Веденічев та ін. [3] одним із основних принципів земельного кадастру вважали “врахування економічної родючості”, яка “враховується виходом продукції на одиницю площі, безвідносно

до витрат виробництва” [3, с. 41]. Проте першочерговим завданням земельного кадастру, на думку цих авторів, є оцінювання природної родючості, хоча “визначити її можна лише при рівності умов виробництва, зокрема рівності витрат” [3, с. 41]. Але рівності умов виробництва досягнути неможливо; а якщо витрати на сільськогосподарське виробництво у межах певних угідь щороку однакові, то реальна урожайність буде постійно знижуватися: при надто низькому рівні виробничих витрат – через вичерпання природних поживних елементів, при надто високому – у зв’язку із перенасиченням середовища антропогенними елементами.

А.М.Третяк і Д.І.Бабміндра [11], працюючи над оцінюванням земельного ПРП України, визнали, що “з усіх показників ... завданням абсолютної економічної оцінки ПРП найбільше відповідає валова продукція” [11, с. 136].

На нашу думку, співвідношення між валовою продукцією та витратами на її виробництво не є оптимальним критерієм для оцінювання ПЕП ЛК через значну суб’єктивність цього показника.

С.Д.Черьомушкін наводить приклад, у якому за “валовим продуктом землі *A* та *B* рівноцінні, а чистий дохід у першому випадку значно вищий, ніж у другому” [17, с. 11] – через більші витрати на виробництво продукції у межах землі *B*. Це пояснено “відмінністю земель за ефективною родючістю” [17]. Але надмірні витрати на землі *B* можна пояснити також неефективним використанням коштів, непрофесійністю керівника підприємства, низькою продуктивністю праці або надто високою зарплатою працівників тощо.

У прикладі, що подає С.Д.Черьомушкін є друга частина: валовий продукт на землі *B* є меншим, ніж на землі *A*, але за співвідношенням валового продукту і витрат земля *B* є кращою. Тому, на думку С.Д.Черьомушкіна, оцінка землі *B* має бути вищою, ніж оцінка землі *A*. Але такий висновок не можна вважати повністю задовільним. Цілком імовірно, що при збільшенні витрат на землі *B* до рівня їх на землі *A*, валовий продукт на землі *B* все одно був би нижчим, ніж на землі *A*.

Питання щодо врахування при оцінюванні ПЕП ЛК витрат на виробництво продукції дійсно важливе. Але ми обраховуємо природно-економічний потенціал ЛК, а в економіці чийсь видатки обов’язково є чийсь прибутками. Чим більшими є витрати, тим повніше фактори виробництва залучені в економічну діяльність (збільшується кількість робочих місць, повніше використовуються основні фонди підприємств тощо). І той виробник, який згоден нести

більші витрати, організовуючи виробництво з урахуванням ПЕП ЛК, повинен мати усі переваги.

Оцінюючи ПЕП певного ландшафтного комплексу, за право використовувати який ведуть конкурентну боротьбу кілька господарників, не можна достовірно прогнозувати витрати, які можуть бути у підприємців при освоєнні ЛК. Але відомо, що усі витрати будуть враховані в ціні продукції як складова собівартості.

Доцільність грошового оцінювання ПЕП ЛК, а не в балах очевидна через універсальність такого підходу. Якщо дослідники П.Ф.Веденічев і П.П.Маракулін [2] пропонували виражати результати оцінювальних робіт у балах, то С.Д.Черьомушкін рекомендував “оперувати доходом у вартісному виразі” [17, с. 10], хоча оцінювання в балах також використовував [17, 15]. Проте Л.І.Мухіна зазначала, що “у методиці бальних оцінок ще багато неясного, слід перевіряти правомірність і правильність окремих способів і прийомів” [1].

П.Ф.Веденічев обґрунтовував зручність бального вираження довготривалістю балів – їхнього “життя” порівняно з абсолютними показниками, але в умовах ринкової економіки така зручність балів є недоліком. У радгоспах УРСР 1 га земель, оцінених П.Ф.Веденічевим у 93 бали давав валової продукції у 1965 році на 690 руб., а у 1975 – лише на 421 руб., тобто майже на 40 % менше. Таким чином, бальна оцінка не містить необхідної у ринкових умовах економічної інформації та не може бути використана на практиці. С.Д.Черьомушкін пропонував здійснити насичення балів економічною інформацією шляхом встановлення ціни балу, яка б давала змогу переводити бальну оцінку в грошову.

Але і в цьому випадку оцінювання в балах призводило до суперечностей. Оскільки чистий продукт є складовою частиною валового, оцінка за чистим продуктом (частина) не може бути більшою, ніж оцінка за валовим продуктом (ціле). Цей висновок не повинен залежати від форми вираження оцінок – у балах чи грошах. Проте один із опублікованих результатів [17] з економічної точки зору є помилковим. Наведені там оцінки врожайності пасовищ і сіножатей кількох видів за чистим продуктом виявилися більшими, ніж оцінки тих же угідь за валовим продуктом.

Підсумок. Оцінювання природно-економічного потенціалу ландшафтних комплексів для придатності у практичному використанні має базуватися на достовірній і доступній для сприйняття природокористувачами інформації. Тому оцінка природно-економічного потенціалу ландшафтних комплексів має виражатися у грошовій формі, зрозумілій широкому колу і дослідників, і підприємців. А мето-

дика розрахування природно-економічного потенціалу ландшафтних комплексів повинна бути досить простою, щоб корегування оцінки потенціалу із надходженням нової інформації не було складним завданням для користувачів ландшафтного комплексу.

Ці умови забезпечуються тим, що розрахування природно-економічного потенціалу ландшафтних комплексів здійснюється оцінюванням економічного результату, якого можна досягнути при використанні ландшафтних комплексів як єдиного цілого, а не оцінюванням окремих природних компонентів або чинників. Таким чином, повністю враховуються всі природні ресурси й умови, що формують потенціал ландшафтних комплексів – і територіальних, і акваторіальних.

1. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2001. – 395 с.
2. Веденічев П. Ф., Маракулін П. П. Економічна оцінка землі. – К.: Урожай, 1964. – 122 с.
3. Веденічев П. Ф., Пасхавер Б. И., Трегобчук В. М. и др. Аграрный ресурсный потенциал Украинской ССР. – К.: Наук. дум., 1988. – 312 с.
4. Докучаев В. В. Сочинения. Т. VI, 1951. – С. 247.
5. Гродзинський М. Д. Основи ландшафтної екології: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 224 с.
6. Игнатенко Н. Г., Руденко В. П. Природно-ресурсный потенциал территории. Географический анализ и синтез. – Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1986. – 164 с.
7. Лукашик С. І. Використання та розвиток природно-ресурсного потенціалу прикордонного району в умовах створення спеціальної економічної зони: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.10.01 / НАН України, Інститут регіональних досліджень. – Л., 1999. – 19 с.
8. Минц А. А. Экономическая оценка естественных ресурсов. М., 1972. – 303 с.
9. Пестушко В. Ю. Ландшафтный анализ продуктивности сельскохозяйственных земель (на примере Черниговского Полесья): Автореферат дис. на соискание научн. степени канд. геогр. наук: 11.00.01 / Институт геофизики им. С. И. Субботина, Отд-ние географии. – К., 1988. – 17 с.
10. Петрякова Т. И. Вопросы создания карт экономической оценки естественных ресурсов / Известия АН СССР, сер. геогр., 1970, № 1. – С. 106-114.
11. Третяк А. М., Бабміндра Д. І. Земельні ресурси України та їх використання. К.: ТОВ “ІЗРУ”, 2003. – 142 с.

12. Федоренко Н. П. Об экономической оценке природных ресурсов / Вопросы экономики, 1968, № 3. – С. 94-103.
13. Харченко В. В. Антропогенні зміни ландшафтів Боярського підрайону // Антропогенні географія й ландшафтознавство в XX і XXI століттях. Збірник наукових праць. – Вінниця – Воронеж. – В.: Гіпаніс, 2003. – С. 185-189.
14. Харченко В. В. Про грошове оцінювання природно-ресурсного потенціалу ландшафту // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць. – В 4-х т.– К.: ВГЛ Обрії, 2004.– Т. 3. – С. 179-181.
15. Харченко В. В. Про конкурентно оптимальний природно-ресурсний потенціал ландшафту // Феномен ландшафту: частини – ціле – все. Філософія і географія. Проблеми постнекласичних методологій / Збірник наукових праць. – К.: Б. в., 2004. – С. 120-123.
16. Черемушкин С. Д., Кулагина С. Н. О практическом применении экономической оценки земли. М., 1972. – 47 с.
17. Черемушкин С. Д. Основные принципы экономической оценки земли. М., 1962. – 80 с.

В.В.Харченко. Использование природно-экономического потенциала ландшафтных комплексов в прикладном оценивании природы.

Для разработки путей рационального использования природы необходимо знать природно-экономический потенциал ландшафтных комплексов, отличный от природно-ресурсного потенциала территории. Оценка природно-экономического потенциала ландшафтных комплексов должна базироваться на достоверной информации, быть простой для восприятия и выражаться в денежной форме – понятной широкому кругу исследователей и пользователей природы.

Kharchenko Vyacheslav V. Using of the natural-economical potential of landscape complexes in applied estimation of nature.

It is necessary to know natural-economical potential of the landscape complexes to devise the ways rational using of nature. Natural-economical potential of landscape complexes is told from natural-resource potential of territory. The estimation of natural-economical potential has to base on reliable information, has to be easy to perception and has to put in terms of money which is clear to broad section of investigators and nature users.

УДК 913:[911.375.5:291.212.3]:630*11(477-25)

САКРАЛЬНІ ЛАНДШАФТИ ГОЛОСІЙВСЬКОГО ЛІСУ**С.П.Романчук**

Актуальність проблеми. Вивчення складного й тривалого історичного процесу формування і розвитку сакральних функцій ландшафту є і залишається на перспективу важливою дослідницькою проблемою гуманістичного міждисциплінарного змісту. Цільові розвідки географів, що є фахівцями з історичного ландшафтознавства, зберігають свою наукову актуальність і незмінно викликають широку зацікавленість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Щодо сакральних ландшафтів Голосіївського лісу останніми дослідженнями і публікаціями є авторські праці [18-22]. Вони присвячені духовним функціям ландшафтів, їх сакралізації та сакральності, успадкованості цих функцій, а також паломництву як індикатору сакральності. У цій роботі автор продовжує і поглиблює подання результатів своїх досліджень.

Постановка завдання. Що стосується сакральних ландшафтів, то мало вивченими є питання їх регіональної структури (мережі та ієрархії сакрального каркасу території), а також природної зумовленості формування сакральної функції ландшафтів та їх сучасного стану. Розгляду і вирішенню представлених питань на прикладі сакральних ландшафтів Голосіївського лісу присвячена ця публікація.

Мета дослідження – висвітлити історію господарських функцій ландшафтів Голосіївського лісу; простежити формування їх сучасних сакральних функцій та зв'язок цих функцій із особливостями ландшафтної структури; визначити історичну успадкованість цих функцій; оцінити ступінь антропогенного навантаження і пов'язані з ним процеси деградації сакральних ландшафтів.

Виклад основного матеріалу. Застосування історико-ландшафтознавчого, історико-географічного та етноекоекологічного підходів дало можливість автору свого часу обґрунтувати існування і дати визначення історичних і етнічних ландшафтів. Пізніше було поставлене питання про існування в межах історичних і етнічних ландшафтів таких їх похідних, змістовне означення яких найповніше передає категорія *сакральні ландшафти* [22].

Сакральними ландшафтами, на думку автора, є природні або природно-антропогенні геосистеми, які виконують духовну функцію, пов'язану, в першу чергу, з релігійними запитами людства, які є об'єктами паломництва, тобто викликають прагнення до спілкування з ними у певній частини людства. Паломництво є індикатором наявності сакральності, а також рангу сакрального місця.

© С.П.Романчук, 2005

Важливою ознакою сакральних ландшафтів є *збереження духовної (священної або сакральної) функції території протягом значного часу* (іноді багато тисяч років), навіть при зміні релігійної приналежності та етнічних змінах. Спілкування з цими місцями завжди супроводжувалось і супроводжується особливим ставленням до них. Для adeptів – шанобливе, урочисте або екзальтоване сприйняття. Вірних інших релігій вони залишають байдужими або викликають у них просту зацікавленість, часом дискомфорт, іноді жак, у естремістів – ненависть. А у людей, не визначених конфесійно, як правило, – зацікавленість. Байдужість до сакральних ландшафтів виявляють найчастіше особи мало інформовані чи мало розвинені морально й інтелектуально.

Змістовно ця категорія територіальних утворень значною мірою збігається з поняттям Святих Місць, які існували на кожному шаблі розвитку людства й існують для adeptів усіх сучасних релігій. Нагадаємо: Святі Місця завжди були джерелом натхнення у народній творчості й мистецтві, чинником формування етнічної та суперетнічної свідомості й ментальності.

Отже, можемо зробити висновок, що сакральні ландшафти, та само як і інші категорії антропогенних (культурних) ландшафтів, існують об'єктивно завдяки їх специфічним функціям в усі часи і в усіх народів.

З античних часів і до наших днів не виявлено жодного народу, племені, тобто етносу, які б не мали релігійних уявлень. Це досить переконливий факт, який свідчить про релігійність як фундаментальну властивість людства, що відрізняє людину від тваринного світу, формує її духовність.

Будь-яка релігійна концепція передбачає розрізнення сакрального і профанного, які жорстко визначаються лише у протиставленні. На цій категорії базується релігійне ставлення до світу, його поляризація і структурованість. Сакральність як усталена або тимчасова якість може належати предметам культу, речам, присвяченим Богу, храмам, природним об'єктам, територіям, особам тощо. Про сутність сакрального дуже добре сказав священник Павло Флоренський: "...здесь речь идет о совершенстве отнюдь не этическом, а онтологическом. Это онтологическое превосходство над миром, онтологическое пребывание вне здешнего. Когда вслед за таинствами мы именуем святым многое, то имеем ввиду именно особенность, отрезанность от мира, от повседневного, от житейского, от обычного – то, что называем святым..."[28, с.148-152].

Сакральність є властивістю, яку не можуть мати речі самі по собі, яка з'являється шляхом сакралізації ззовні. Освячена істота, людина, річ або територія може зовсім не змінювати зовнішній вигляд. Але починаючи від цього моменту відповідній зміні підлягає спосіб, у якій поводяться з нею [8]. За думкою Р.Каюа, стосовно сакрального профанне має полярні риси. Воно знецінює, шкодить, руйнує повноту, відповідно до якої визначається сакральне. Тобто, при відсутності обмежень профанного може виявитись певна ентропія сакральності. Для її запобігання завжди існували певні обмеження щодо контакту того й іншого. Тому стосунки сакрального і профанного мають бути строго визначеними. Такою власне і є функція обрядів, в тому числі посвячення, освячення і десакралізації. Заборони максимально збільшують бар'єр між сакральним і профанним. Саме ці заборони звичайно позначають полінезійською назвою "табу".

Треба зауважити, що табування сакрального в певних речах, особах, приміщеннях, природних об'єктах, територіях, ландшафтах було майже тотальним у первісних-натуральних релігіях. Відвідування священних гаїв, водойм, гір тощо було вельми обмеженим (в окремі дні, на короткий час і лише для посвячених). З античного часу забороненими для непосвячених залишились традиційно вівтарні приміщення храмів та інші унікальні щодо рівня сакральності приміщення, наприклад, “Святая Святих” у Храмі Яхве в Єрусалимі до I ст. Р.Х., пізніше Кааба у Мекці, могили патріархів у Хевроні. Майже те саме у християнстві – для мирян у храмі забороненим залишається вівтар. Всі інші приміщення та об'єкти є приступними для нехрещених (в тому числі Гроб Господній у Єрусалимі). Обмежене відвідування територій окремих монастирів пов'язане не з їх винятковою сакральністю, а з особливостями їх статуту.

Таким чином, створилась дещо парадоксальна ситуація, коли найбільш відомі й відвідувані (популярні) святині виявились і найбільш незахищеними від прочан. Перевищення “демографічної ємності” сакрального об'єкта з плином часу завжди призводить до його деградації, а інколи й руйнування. Крім того, потяг до оволодіння реліквіями і сакральними “сувенірами” значно прискорює цей процес. Бо кожен із прочан упевнений, що сакральна енергія повповні присутня в найменшій частині сакрального предмета чи об'єкта.

Із перших віків християнства почався процес руйнації святинь. Саме тому найвідоміші святині Святої Землі здавна облицьовані мармуром, металом або знаходяться за ґратами. На початку XII ст., коли Єрусалим був у руках хрестоносців, печера Гробу Господнього в Єрусалимі вже була захищена від прочан мармуровими плитами. Але здобування реліквій продовжувалось. За тогочасним свідченням прочанина з України ігумена Данила: *“Я почтил Гроб Господен по своим возможностям, как мог, ключеря поблагодарил и дал ему нечто малое. Он же, видев любовь мою к Гробу Господню, отодвинул доску в головах гроба и, взяв небольшой святой камень, подарил его мне, запретив кому бы то ни было в Иерусалиме об этом говорить.”* [4, с. 49].

Також із зростанням потоку прочан у Лаврські та інші Київські печери виникла необхідність у вкритті їх галерей цеглою і тиньком, а підлоги – металом. У першій половині XIX ст. в київські ладанки зашивали, крім іншого, й ґрунт із лаврських печер. У придатних для його видобутку місцях у стінах з'явились величезні заглиблення, які монахи замазували вапном [10, с. 186].

Щодо “природних” святих місць під відкритим небом, які охоплюють довкілля храмів, святі джерела, некрополі тощо, то їх доля завжди викликала не аби яку стурбованість. На початку XII ст. наш уже згаданий знаменитий паломник ігумен Данило свідчить про відомий від Авраама Мамврійський дуб під Хевроном. За його свідченням: *“Дуб Мамврийский стоит на пути близ дороги на правой стороне, красиво стоит на горе высокой. Около его корней устроен помост из белого мрамора, на подобие церковного помоста. В середине помоста и растет на камне этот святой и дивный дуб”* [4, с. 29].

Сакралізація горбів, гаїв, окремих дерев, джерел із їхнім довкіллям почалась на території, що охоплена межами сучасного Києва, задовго до при-

йняття християнства, яке успадкувало і осватило більшість сакральних місць попередніх релігій. Цей процес зафіксовано у літописах, легендах, археологічно і в топоніміці міста, але переважно для прибережних київських горбів від Вишгорода до Лісників. Досить рано Печерський, заснований у XI ст., та інші монастирі Києва почали створювати філії у вигляді скитів і пустиней у безлюдних місцях. На теперішній час на південь від центру міста відомі кілька підземних печерних комплексів домонгольського часу – Звіринець, Китаєва, Церківщини. У XVI-XVII ст. починається відродження і поповнення мережі чернечих осередків на базі хуторів і господарських дворів у монастирських лісах південно-західної околиці міста. Найбільший із лісових масивів, що пізніше отримав назву Голосіївського лісу і дав назву сучасному адміністративному району м. Києва та проєктованому національному парку, 200 років тому вже називали Київським Афоном. Його відвідували київські паломники та деяка частина прочан з усієї Російської імперії. Вони сотнями тисяч щорічно приходили до святинь Єрусалима на Дніпрі – до Києва.

Голосієво, Китаєво, Феофанія – історичні місцевості, що стали відомими завдяки одноіменним пустиням Києво-Печерського і Михайлівського Золотоверхого монастирів. Тепер це – Свято-Покровський монастир (Голосіївська пустинь), відновлений 1993 р. як скит Києво-Печерської Лаври (м. Київ, вул. полковника Затевахіна, 14); Свято-Троїцький монастир (Китаївська пустинь) (м. Київ, вул. Китаївська, 15); Свято-Пантелеймонівський скит Покровського жіночого монастиря (Феофанія), (м. Київ, вул. акад. Лебедева, 19).

Голосіївська і Китаївська пустині розташовані в різних частинах лісового масиву, що має назву, яка походить від першої з них. Назви окремих історичних місцевостей тут зберігаються. Феофанійська пустинь тепер знаходиться в окремому лісовому масиві, розташованому південніше Голосіївського. Але в середині XIX ст. ці лісові масиви ще становили один суцільний ліс (карта 1865 р.). Це також підтверджується описом подорожі у ці роки до Феофанії М.Сементовського, який згадує: *“почти половину дороги мы ехали по Васильковской дороге, потом повернули налево, в лес, в котором лежат три пустыни: Китаевская, Голосеевская и Феофанийская”* [3, с. 190]. Топонім Феофанія традиційно зберігається за південною частиною сучасного Голосіївського лісу, де розміщена лікарня №1 і Головна астрономічна обсерваторія НАН України. Згадані лісові масиви є залишками стародавнього лісу, який займав територію між річками Либіддю, Дніпром і Вітою. Залишками його є також сучасні ліси Хотівського лісництва і Теремків.

Стабільність згаданого лісового ареалу зберігається щонайменше з середини XIX ст. і простежується за картографічними матеріалами. Подальша ретроспектива за допомогою картографічних матеріалів уже не досить ефективна у зв'язку з відсутністю великомасштабних топографічних карт на цю територію.

На підставі історичних матеріалів можна зробити висновок про збереження загальної конфігурації Голосіївського лісового масиву з давньокиївських часів. Із північного сходу Голосіївський ліс обмежений місцевістю Багринова гора, яка згадується в XI ст., коли селище Багринів було подаро-

ване князем Всеволодом Ярославичем Видубицькому монастирю, у володінні якого воно перебувало до XVIII ст. А далі на схід і південний схід до Голосіївського лісу послідовно прилягають історичні місцевості Китаєво, Корчувате, Мишоловка і Пирогів. З давні часів хутір Корчуватий був у володінні Видубицького монастиря. До Києво-Печерської Лаври належали Мишоловка, відома з 1618 р. як поселення Мишалівка, Болгарський хутір і хутір Самбури, перша згадка про який припадає на 1580 р. (поселення з садом), та Пирогів, вперше згаданий 1627 р. як поселення Пирогівка.

Із заходу лісовий масив є частиною території Національного центру виставок і ярмарків України – колишнє село Красний Трактир (на цьому місці 1799 р. був міський трактир). Межа лісу проходила однією з головних алей (колишня Васильківська дорога, продовженням якої є сучасна вул. Івана Сірка). Західніше цієї дороги знаходились землі с. Жуляни, яке іноді ототожнюється з селом “Желань” Давньокіївських літописів, відоме з кінця XVII ст. як Жилини, власність Софійського монастиря. Звідси і майже до Либеді північно-західна межа лісового масиву практично збігалася з Горіхуватським струмком, який отримав свою назву від монастирських садів та хутора, розташованих у його долині, вперше згаданих 1757 р. З південного заходу Голосіївський ліс обмежувався історичною місцевістю Теремки, що вперше згадуються як урочище “Теремець” під 1150 р. Наприкінці XVI ст. ця місцевість належала Києво-Печерській Лаврі, потім Братському і Софійському монастирям. Південну частину Голосіївського лісу становив сучасний лісовий масив Феофанія, обмежений з півдня землями с. Хотів.

Окреслена нами територія розчленована мережею глибоких розгалужених балок, у яких протікають невеликі струмки: Горіхуватський струмок є притокою Либеді; Голосіївський, Жуківка і пирогівський – Дніпра. Струмки балок Хотівського і Феофанійського лісових масивів є притоками р. Віти.

Гідронім “Голосіївський струмок”, вірогідно, має вторинне походження від давнього ойконіму “Гуласієв хутір” [1, с. 198], найімовішій в середній частині, бо в “Описі Київського намісництва” (70-80 роки XVIII ст.) нижню частину цього струмка названо річкою Мишаловкою: *“Речка Мышаловка вершину имеет за пустыню Голосеевской, а впадает ниже деревни Мышаловки”*. [14, с. 167]. Така ситуація наводить на думку про різні назви водотоку у верхній і нижній течії (явище досить поширене). Струмок, що живить ставки навколо Китаївської пустині, в сучасних літературних джерелах – безіменний. Але той самий “Опис Київського намісництва” іменує його річкою Жуківкою: *“речка Жуковка впадает ниже пустыни Китаевской, а вершину имеет выше оной”* [там же, с. 167]. Горіхуватський струмок одержав свою назву від Горіхуватського хутора і горіхових садів, які розташовувались у його долині і належали Києво-Печерській Лаврі. Великий горіховий сад чотирма великими терасами спускався вниз до Деміївки. На кожній терасі був садок із греблею. Впадає струмок у р. Либідь неподалік Московської площі.

Ландшафти цієї території належать до широколистяно-лісового типу підвищених акумулятивно-денудаційних лесових рівнин і схилів із сірими, ясно- й темно-сірими лісовими суглинковими та легкосуглинковими ґрунтами, які сформувалися під свіжими дібровами і судібровами.

У будові розчленованої лесової рівнини беруть участь світло-полові леси, комплекс льодовикових (морена з надморенними і підморенними пісками) та шаруватих лесоподібних суглинків. На стрімких дуже еродованих схилах іноді спостерігаються відслонення валунних суглинків. Особливістю структури покривних порід є широкий розвиток тут делювіальних відкладів переважно суглинкового та піщано-супіщаного складу. На них сформувалися темно-сірі, сірі і ясно-сірі пілуваті- і крупно-пілуваті легкосуглинкові, іноді супіщані лісові ґрунти.

Сучасна рослинність представлена свіжими й вологими дібровами і всіма типами лісу, які утворюють групу грудів (грабових дібров). Так, у першому ярусі свіжої грабової діброви ростуть дуб черешчатий з домішкою ясена, липи, клена гостролистого. До другого ярусу входять більш тіневитривалі породи: граб, клен, в'яз, дика груша, дика яблуня й інші. У третьому ярусі (підліску) ростуть ліщина, глід, бруслина тощо. Трав'яний покрив (четвертий ярус) включає типові для широколистяних лісів види: це фіалка, тонконіг, осока волосиста і лісова, суніці, копитняк, кропива, папоротеві, присутні також кілька видів мохів.

Фоновими серед широколистяно-лісових ландшафтів є урочища підвищених привододільних слабохвилястих лесових рівнин складної конфігурації, складених лесоподібними суглинками з ясно-сірими і сірими лісовими легкосуглинковими ґрунтами, які сформувались під свіжими дібровами і судібровами. Давні ерозійні процеси призвели до утворення численних мисів-останців, розділених долинами балок і ярів зі схилами різної крутизни та експозиції. Тому тут значне поширення мають і горбисто-хвилясті урочища останцевого міжбалкового походження зі змитими ґрунтами.

Ерозійну мережу в широколистяно-лісових ландшафтах складають урочища балок і ярів, врізаних у лесоподібні суглинки та інші згадані гірські породи, вистелених делювіальними та алювіально-делювіальними шаруватими відкладами з сірими лісовими оглеєними і дерновими глейовими легкосуглинковими ґрунтами (іноді похованими) під вологими й сирими дібровами та грабовими дібровами. Поширені на днищах балок зниження з надмірним зволоженням представлені осикою, чорною вільхою та вологотравною рослинністю. Днища балок ускладнені сучасними пролювіальними відкладами піщаного й супіщаного складу, що походять із молодих ярів, водозбори яких переважно знаходяться на прилеглих сільськогосподарських угіддях. Лінійні ерозійні форми і процеси пов'язані також із мережею давніх шляхів і стежок у межах лісу.

Структура урочищ Голосіївського лісу у багатьох випадках ускладнена слідами давньої антропогенної діяльності – залишками фортифікаційних споруд, часів стародавніх та Другої світової війни. Подекуди спостерігаються ознаки терасування схилів, залишки гребель колишніх ставків та обвалування меж сільськогосподарських угідь, руїни, сучасні дороги та будівлі тощо.

Київська Лавра, інші монастирі, що володіли Голосіївським лісом, були не першими тут природокористувачами. Городища, поселення, могильники, датовані від доби заліза до Київської Русі (Хотівське, Пирогівське,

Київське), свідчать про значну господарську освоєність території, а відтак і про антропогенні трансформації рослинного покриву та локальну ерозію ґрунтового покриву, а також зміни літогенної основи ландшафту (будівництво фортифікацій, курганів, печер тощо). Вже до часів Київської Русі ліс мав набути антропогенних рис, що, врешті-решт, до деякої міри збільшувало його біорозмаїття. Вирубки, підсіки, ділянки вторинного лісу, паркові рідколісся з окремими дубами-велетнями; хаші на днищах балок навколо струмків, які чергуються з невеличкими сіножатями, а можливо і першими ставками, створювали масу еконіш для фауни. Періодично антропогенний вплив підсилювався, особливо в давньокіївський період. Маємо підстави стверджувати, що для будівництва міста Ярослава дубові колоди для городень його валу походили саме з цих ландшафтів. У 1654 р., під час відбудови фортеці Верхнього Міста, для будівництва вирубувались ліси південно-західніше Києва [6, с. 15].

Таким чином, сучасний стан лісових урочищ Голосіївського лісу – результат багатовікового господарського використання цієї території, що здійснювалось, як і протягом останніх століть, в умовах монастирського природокористування. У межах лісу монастирське господарство мало наступні галузі: на перших етапах бортництво, потім – бджільництво, садівництво, виноградарство, ставкове господарство. Згадані угіддя, як і «анклави» невеличких господарських хуторів серед лісу, сполучались мережею лісових доріг. Така структура лісокористування була традиційною, зберігалась від давніх часів і була спрямована на багатовікове використання лісу на відміну від природокористування у приватних володіннях. Приватні та міські ліси поступово скорочували площу і ставали острівцями серед сільськогосподарських угідь або зовсім зникали, бо вирубались на продаж, використовувались для опалення, смолокуріння, виробництва дьогтю, поташу. Таким чином, можна вважати, що Голосіївський ліс, у широкому розумінні цього слова, так само як і Пуці північніше Києва, зберігся завдяки належності монастирям.

Монастирські ліси під Києвом весь час були об'єктом зазіхань київських міщан і магістрату. В цьому контексті доцільно навести результати аналізу змісту документів з історії Києва, які стосуються прав київських міщан на лісокористування. Це привілеї, жалувані грамоти, укази, універсали князів, польських королів, російських самодержців, гетьманів, надані київському магістрату щодо вільного користування лісами довкола Києва київськими міщанами. Ці документи стосуються також спірних питань лісокористування. Вибірка з анотованого каталогу документів з історії Києва налічує їх 26 (із 1494 р. по 1834р.). Судячи з наведених документів, магістрат і міщани намагалися поширювати ці права і на монастирські ліси, що призводило до конфліктних ситуацій і судових справ. Наприклад, універсал гетьмана І. Скоропадського від 18.09.1718р. про підтвердження права київських міщан на рубання будівельного дерева в пущах навколо Києва «для строення ратуши також погорілих дворів та протчих будинків», а також вирок Генерального військового суду від 25.07.1730 р. в суперечці Київського магістрату з митрополитом В. Войтовичем, яким затверджується за містом право

рубати дерева навколо Києва. Кілька десятків років вирішувалася справа щодо використання пущ північніше Києва між магістратом і Братським монастирем, аж поки монастирські ліси не були передані до Казенної палати (секуляризація монастирських земель на Україні 1786 р.). У казенних же лісах «за определением 1786 р.» Київського намісницького правління міщанам дозволялось вільно рубати дерева. Врешті-решт на початок XIX ст. стан лісів став викликати стурбованість у Київського військового губернатора: *«до того изрежены и опустошены, что во многих местах сквозят на большое пространство»* (Наказ 1806 р. Київському магістрату про поділ лісів на лісосіки для врегулювання рубок і охорони).

Як уже згадувалось, належність території монастирю ще не робить її сакральною. Для території Голосіївського лісу документально підтверджена сакральна функція деяких його ландшафтів починається з XVII ст., коли на основі монастирських володінь Голосіївського лісу починають виникати філії Києво-Печерського монастиря – пустині та скити.

За Лаврською традицією вважається, що в Китаєві пустинь існувала ще наприкінці XVI ст., але документальних підтверджень тому не існує. Пустинь була заснована на місці колишнього давньоруського городища з посадом. Найдавніша територія селища (мис, утворений вигином струмка) була заселена і в післямонгольський час. Тут виявлено фрагменти гончарного посуду другої половини XIII-XV ст. [11, с.148]. *«Китай-гора образует восточный «борт» Китаевского урочища, лежащего в 12 км к югу от центра Киева. Оно представляет собой большой овраг, изогнутый в виде латинской буквы «S», окруженный лесистыми холмами и открывающийся своим северным концом в долину Днепра. По дну урочища издавна протекал ручей, чье русло со временем было использовано для создания каскада живописных озер»* [16, с. 33-34].

Назва цієї місцевості і скиту, теж за Лаврською традицією, походить від володінь князя Андрія Боголюбського, прозваного “Китаєм”, якому начебто належало це городище, але це теж не має ніяких документальних підтверджень. *“В XVI в. основание Китаевской пустыни приписывали Великому князю Владимирскому, причем ему усвоилось название – Китай. Но известно, что Андрей Боголюбский никакого дворца здесь не имел, в Киеве не княжил и “Китаем” не именовался”* [17, с. 80]. Окремі дослідники виводять слово “китай” то від давньоруської, то від тюркської мов і пояснюють його значення поняттям “укріплення або вежа, призначена для облоги укріплених місць” [1, с. 216]. Не відомо, коли на території городища з’явилися перші штучні печери, можливо, одночасно з ним. Однак, вірогідно, що саме у XVI – XVII ст. тут поселились перші самітники нового часу. Принаймні, за даними М. Берлинського, при побудові у 1716 р. першої дерев’яної церкви преподобного Сергія Радонезького пустинь іще вважалась “новоустроенной”. *«На месте сей церкви в 1767 г. сооружена каменная на имя Живоначальной Троицы. Сия пустыня со времени основания своего всегда принадлежала Лавре под именем Китаевой»* [1, с. 137]. З цього часу і розпочався потік прочан, який започаткував “сакральний режим” території. З багатьох відомих осіб, які відвідували Китаївську пустинь, відзначимо Григорія Сковороду.

Незабаром після того, як філософ перейшов до мандрівного життя, він жив тут у 1770 р. протягом трьох місяців (начальником пустині був тоді його родич І. Устин).

За свідченнями митрополита Є. Болховітінова: «В 1786 г. при преобразовании малороссийских епархий в штатное положение... из ближайших около Киева приписных бывших к Лавре пустыней велено, по рассмотрении митрополита, назначить одну для уединения престарелых лаврских братий, и назначена Китаевская» [2, с. 368]. Таким чином, аж до ХХ ст. ця пустинь не мала перерв у функціонуванні.

У ХVІІІ ст. в одній із Китаївських печер усамітнювалась преподобна Досіфея Київська. Вона «собственноручно вырыла у вершины горы небольшую пещерку и тайно поселилась в ней. Никто не обратил на неё внимания. Никто не преследовал её здесь. Многие спасались так. Многие уходили в то время в дремучие леса. Строгие указы Великого Петра и его приемников о неприятии в монастыри людей беглых и несвободных могли только поддерживать именно только этот вид иночества, который освобождал отшельника от уз общественного рабства и навсегда укрывал его от взоров мира и полицейских» [16, с. 33-34]. Це свідчить про те, що мешканці печер не контролювалися державою, а за деякими свідченнями навіть керівництвом пустині, до якої печери начебто територіально не відносились. У повісті Т. Шевченка «Варнак» від імені її героя згадується Китаєве та печери, коли мова йде про схрони: «А третий, самый большой, – около Киева, за оградой Китаевской пустыни, в лесу же. Это были огромные пещеры, вырытые, как кажется, во время Андрея Боголюбского. На горе, в которой вырыты пещеры, заметны и до сих пор следы земляных укреплений, может быть, ограды его загородного терема. В этих-то пещерах пировал я по несколько дней со всем своим товариством в виду Китаевской обители, а святые отцы и не подозревали этого. Освещал я их белыми восковыми свечами, тут же, в Китаевской обители, приготовляемыми для Киево-Печерской лавры. Устилал я эти мрачные пещеры дорогими коврами, шальями и оксамитом. Шумно! весело было!» [29, с. 118].

Мабуть, що в часи перебування Т. Шевченка в Києві відповідні чутки про околиці Китаєва були досить поширеними, як, до речі, і в наш час.

Протягом ХVІІІ-ХІХ ст. розбудова скиту продовжувалась. У 1767 р. на місці дерев'яної церкви була збудована за проектом архітектора Ковніра, кам'яна, яка існує й донині – Свято-Троїцька церква, а у ХІХ – на початку ХХ ст. інші церкви та дзвінниця. І, нарешті, підземелля. Деякі давні печери були виявлені на городищі у другій половині ХІХ ст. в результаті обвалу. Топографічний план цих печер зняв послушник Печерського монастиря Іван Таранов. Лише в 1910-1912 рр. зусиллями Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва вдалося дослідити частину підземних галерей у Китаєві. Очолив археологічні розкопки член товариства А.Д.Ертель. Їх провадила спеціальна команда саперів під керівництвом полковника А.Павлова й капітана Маркевича (за даними автора статті – *Н.Ф.Наркевича*) [26, с. 53].

Частина Китаївських підземель розташована у схилах колишнього виноградного саду. На деякій відстані від підшви горба, на якому знаходиться

виноградний сад, проходить магістральна галерея паралельно схилам горба; до цієї центральної магістралі було кілька входів, частину з яких зсувами ґрунту було завалено; з іншого боку магістраль розходилась на кілька бокових галерей, менших по ширині й висоті, розташованих уперек горба. На думку автора досліджень, знайдені печери мали сполучення з печерами, відкритими у 1857 р. на Китаївському городищі [26, с. 56-57].

У 70-і роки XIX ст. печери були розширені, впорядковані, обладнана підземна церква. Церква і навколишні підземні приміщення були обкладені цеглою. У XIX ст. тут усамітнювались ієросхимонах преподобний Феофіл і лаврський рясофорний монах преподобний Паїсій, задля спілкування з якими до скиту прибувало дуже багато прочан.

У 1864 р. М. Сементовський писав: *”прекрасное по местоположению урочище Китаевская пустынь по своему здорову воздуху и удобному сообщению с городом избирается многими киевлянами для летнего жительства. Небольшие домики и хижини в селении, лежащем у пустыни, нанимаются за умеренную плату. Сообщение существует постоянное сухим путем и парходами”* [25, с. 241].

В радянський час Китаївська пустинь була ліквідована, а печери дуже постраждали від обвалів. Відновлення тут монастирського життя відноситься до початку 90-х років XX ст. Дослідження і розчищення печер були здійснені в 1990 р., а у 1995 р був освячений підземний храм – Собор Пресвятої Богородиці [22, с. 35-36]. До Китаєва знов потягнулися тисячі паломників. Об’єктами паломництва є мощі преподобних Досифеї, Феофіла, які були причислені до святих, і печери Китаївської гори.

Голосіївська пустинь вперше згадується 1541р. як володіння Києво-Печерської лаври [15]. За М.Берлінським, *”Основание сей (Голосеевской) пустыни в 1631 г. положено архимандритом Печерским Петром Могилою, где он ради приятности местоположения на месте бывшего называемого Гуласиева хутора построил деревянную церковь, потом архимандритами Варлаамом Ясинским и Зосимою была устрояема. По смерти сего архимандрита Зосимы в 1793 г. сия пустыня совершенно упразднена”* [1, с. 198].

За деякими свідченнями, Зосим Волькевич під час перебування в цій пустині посадив сад і гай, в якому дерева були розташовані таким чином, що відбивали план Успенського собору Києво-Печерської лаври. Звідси, мабуть, і виникла легенда про те, що у XVIII ст. тут, на “голому місці”, посажено лісопарк, тому, мовляв, і відповідна назва – Голосієво, як зазначено у Київському енциклопедичному довіднику. Цю версію, безперечно, треба відкинути. По-перше, топонім “Гуласіїв хутір” – зафіксовано ще на початку XVII ст. [1, с. 192]. По-друге, ліс не сіють, а садять. По-третє, в середині XVIII ст. в Голосіївському лісі переховувались і діяли гайдамацькі загони, що аж ніяк не свідчить про “голизну” цих ландшафтів [6, с. 79].

За Є. Болховітіновим, під час секуляризації: *”Из угодий поземельных оставлены Печерской Лавре ... лес от Китаевской пустыни до с.Пирогово с пасекой, земля при бывшей Голосеевской пустыни и Самборках”* [2, с. 322]. Після смерті арх. Зосима Голосіївська пустинь була ліквідована.

Відновлення Голосіївської пустині пов'язане зі святішим Філаретом (Амфітеатровим), який дуже любляв це місце. Завдяки пожертвам і на власні кошти він побудував у 1845 р. кам'яну цекву в ім'я Покрову Пресвятої Богородиці, кам'яні келії та огорожу і "учредил скит" [5, с. 272].

З того часу Голосіївська пустинь стала улюбленою літньою резиденцією київських митрополитів – архимандритів Лаври. *"Окрестности Голосеевской, равно как и Китаевской, пустыней сделались в последние годы любимым летним местопребыванием многих жителей Киева, располагающихся в хижинах, устроенных близ пустыни"* [там же, с. 272].

На початок ХХ ст. в пустині було кілька храмів, літній будинок митрополитів із домовим храмом, гостьовий дім, головний господарський двір Лаври – всього біля 10 корпусів.

Практично нічого не відомо про паломництво у першій період функціонування Голосіївської пустині. Після її відновлення потік був досить значним, що було викликано діяльністю і перебуванням тут святішого Філарета, преподобних Парфенія, Олексія Голосіївського, юродивих Феофіла і Паісія.

Згаданий юродивий Феофіл, який часто перебував і у Голосіївській, і в Китаївській пустинях, пророкував заснування нової Преображенської пустині за 20 років до її відкриття. Ця пустинь була заснована у 60-х роках ХІХст. майже на середині шляху між уже існуючими пустинями на місці так званого Болгарського хутора. Назва пов'язана з долею провідника болгарських уніатів Йосипа Сокульського. Він після вигнання з батьківщини повернувся до православ'я і спокитував тут свої гріхи. Скит належав Печерській Лаврі. Перша кам'яна церква Преображенська була зведена 1873 р. [27].

Наймолодшою з сучасних пустиней Голосіївського лісу є Феофанійська. Указом Урядового сенату від 28 квітня 1802 р. на прохання єпископа Феофана (вікарія Київського, єпископа Чернігівського, настоятеля Михайлівського монастиря) відведено йому у володіння як посадовій особі для позаміської резиденції: *"землі і угіддя, між котрими було і обране преосвященним Феофаном пасічне місце, що лежить в урочищі Лазаревщина"*.

Після цього рішення преосвященний Феофан на горбі, площа якого в довжину має 250 сажнів, а в ширишу 107 сажнів, почав будувати храм на честь чуда Архістрати́га Михаїла та будинок для літнього помешкання. Будівництво було закінчено 1803 р. Тоді ж Київський митрополит Гавриїл Банулеско спеціальною грамотою, що була надана в день освячення храму, благословив називати Лазаревщину *Феофанією*.

У ХVІ ст. Лазаревщина належала Печерському монастирю, потім стала власністю митрополитів Київських – Петра Могили (1632-1647 рр.) і Сильвестра Косова (1647-1657 рр.); останній подарував її своєму домашньому чиновнику Ширховському, від якого вона перейшла у власність Софійського монастиря; з 1776 р. і до надання її Феофану належала казні [24]. Згодом усі горби, долини, струмки, ставки і дороги Феофанії названі були іменами святих євангельських місць. До них було прокладено просіки, а на належних місцях поставлені альтанки. У 1861 р. вікарій Київський преосвященний Серафим, настоятель Михайлівського монастиря, вирішив заснувати тут великий монастир, який доручив зробити досвідченому старцю ієромонаху Воніфатію. Власне з 1861 р. і починається поступовий розквіт Феофанії.

Вже на третій рік діяльності Воніфатія в монастирі зібралося до 30 осіб братії. Пожвавленням у Феофанії був виликаний паломницький рух київських бідняків і богомольців середнього стану. Все це зумовило необхідність побудови келій для братії, для богомольців благородного стану – готелю, а для простих прочан – притулку. Кожен прочанин у пустині знаходив гостинний прихисток, безкоштовні притулок і трапезу. Багато з них залишалося зимувати в Феофанії (щорічно біля 50 осіб, переважно з тих, що не мали власного притулку). У 1867 р. вітець Воніфатій побудував нову кам'яну церкву на ім'я Усіх Святих. Було розчищене і впорядковане джерело під горою, назване Живоносним, над яким поставлена була каплиця, а її стіни оздоблені іконами. У другій половині XIX ст. на території монастиря були також відомі приклади печерної схими.

Наступник вітця Воніфатія Іринарх влаштував водогін, забезпечивши обитель водою. Вода текла спочатку по дерев'яних рурах від Живоносного джерела до підніжжя монастирської гори (1877 р.). Пізніше було прокладено водогін всередину кам'яного храму на честь Володимирської ікони Божої Матері, який знаходився на краю гори (освячений 1900 р.і зруйнований у 60-і роки XX ст.).

З 1901 р. Феофанія офіційно стала іменуватися скитом і була приписана до Михайлівського Золотоверхого монастиря. На початок XX ст. тут було три храми. 1904 р. був одержаний дозвіл на будівництво монументального собору на честь цілителя Пантелеймона. Будівництво храму було доручено єпархіальному архітектору Є.Ф.Єрмакову. У путівнику по Києву, випущеному 1917 р., про Феофанію сказано: *“На верху горы устроен источник, в который вода поднимается по трубам из очень глубокого оврага; в храмах этой пустыни можно наблюдать, как доморощенный архитектор-монах, не зная официальных запрещений, совершенно естественным образом обращался к старым барочным формам”* [30, с. 365].

За радянські часи від величного монастирського комплексу майже нічого не залишилось, крім Святопантелеймонівського собору і Всіхсвятської церкви, яка й досі використовується не за призначенням, та митрополитових палат (сучасні келії). Після відновлення храму він став належати з 1993 р. разом із приміщеннями та земельними угіддями Покровському жіночому монастирю на правах скиту.

В наш час Свято-Пантелеймонівський собор і джерела на території Феофанії постійно приваблюють значну кількість паломників. Вигідне транспортно-просторове положення Феофанії роблять її зараз не менш відвідуваним місцем, ніж відома Китаївська та Голосіївська пустині.

Літературні описи пустиней і ландшафтів Голосіївського лісу з'являються тільки у XIX ст. у зв'язку з їх масовим відвідуванням. За цими описами мотивація заснування пустиней пов'язується не в останню чергу із пейзажними особливостями ландшафтів. Голосіївську пустинь Петро Могила засновує “ради приятности местоположения” [1, с. 198]. *“Прекрасное местоположение обратило на себя внимание сего архемандрита Печерского”* [5, с. 271]. *“Очаровательная по местоположению пустынь Феофания... Прекрасное по местоположению урочище Китаевская пустынь”* [25, с. 189].

Пейзажні якості свідчать про стан ландшафтів. В описах згадуються оглядові точки, панорами, галявини, рослинне розмаїття тощо. Найперший опис очевидця належить відомому письменнику і мандрівнику по Святих місцях О.Муравйову, який на початку 30-х років XIX ст. як гість митрополита Київського і одночасно ігумена Києво-Печерської Лаври Філарета супроводжував його під час відвідин Китаївської і Голосіївської пустиней. Їх шлях у митрополичій кареті почався від Лаври: *“Мы спустились с гор киевских ниже монастыря Выдубицкого на устье Лыбиди”*, а звідти вздовж Дніпра під мальовничими кручами до Китаївської пустині., після огляду якої митрополит запропонував показати письменнику “русский” (“в устах выходцев из Веллкороссии” [10, с. 186]), або Київський Афон (рис. 1). Як відомо, Афон – це гористий і лісистий півострів, досить значних розмірів, на східному узбережжі Греції, де розмістилось біля двох десятків православних монастирів і де набував досвіду монастирського життя засновник Києво-Печерської Лаври Св.Антоній. Так само як на Афоні, в лісах Голосієва XIX ст. панував дух спокою, тиші, роздумів, медитації. Так само в печерах і хижках усамітнювались аскети, подвижники, схимники. «Хочешь ли я покажу тебе русский Афон с его глубокими лесами и маленькими скитами? Я приведу тебя в такие горы и леса, каких ты, верно, и не видал. Есть где побезмолвствовать игумену Лавры и всей братии, схимник наш успеваает всегда прочесть наизусть целый Псалтырь, покамест он обходит по сим дебрям от пустыни Китаевской до Голосеевской» [13, с.156] (рис. 2). Спочатку шлях пролягав промитим дощами узвозом-яром, схожим на підземний тунель, де небо було закрите гіллям дерев. Повільно і з труднощами піднімалась карета вгору, долаючи сплетіння гілок. Цей узвіз існує і в наш час, і виводить на вододіл-сідловину південної частини горбистого пасма, в північній частині якого розташоване Китаївське городище, курганні могильники та печери. В час мандрівки О.Муравйова: «Тут на малой поляне были виноградники и фруктовые сады Лавры» [13, с. 156] та невеличка садиба. На карті 1865 р. показано сад і назва “хутір Виноградний”. Ще у 70-ті роки XX ст. сад існував, а зараз це місце поросло молодим лісом. Звідси О.Муравйов зі своїм господарем-провідником пішки пройшли горою в напрямку городища: *“Оттоль сквозь чащу леса местами прорывался очаровательный вид на синюю струю Днепровскую и необъятный горизонт Черниговской дебри”* [там же, с. 157].

У наш час так само можемо між деревами побачити долину Дніпра, але вже у вигляді промзони. Під горою проходить залізнична колія та авто-траса, і їхній постійний шум не схиляє до роздумів і медитації.

Повернувшись до монастирської садиби, О.Муравйов із провідником поїхали лісом далі на південь, спочатку вгору іншим узвозом до Лаврської пасіки, яка забезпечувала воском Лавру протягом всього року: *“Бесчисленный ряд ульев тянется от самой беседки, где мы сидели, в глубину леса и целое облако пчел рошлось..., наполняя все сие пространство шумом своей деятельности”* [там же, с. 157]. Карта 1865 р. показує це угіддя умовним знаком саду, але з топонімом “пасіка”. Сад цей існував і в XX ст. Зараз це узлісся Голосіївського лісу, пустир біля краю Пирогівського кар’єру.

Рис. 1. "Київський Афон" на карті 1865 р.

Рис. 2. Блаженний Феофіл –
київський подвижник і прозорливець
першої половини XIX ст.

Ідентифікувати подальший шлях подорожніх до Голосіївської пустині неможливо, але вже наведений напрям на південь уздовж вододілу підказує, що й далі маршрут пролягав вододілом, дорогою, яка існувала з давніх часів і показана на всіх картах. Ця дорога огинає балкову систему струмка Жуківка (зараз вона частково проходить повз територію Пирогівського музею народної архітектури і побуту України). Поблизу хутора Самбурки дорога збігає старовинним узвозом-яром до долини Голосіївського струмка за кілька сот метрів від Голосіївської пустині. Тобто, дорога проходила по володіннях Лаври, які були їй залишені після секуляризації 1786 р. *“Из угодий поземельных оставлены Печерской Лавре... лес от Китаевской пустыни до с. Пирогово с пасекою, земля при бывшей Голосеевской пустыни и Самборках”* [2, с. 322]. Враження від центральної частини Голосіївського лісу вздовж згаданої дороги

відбито у наступному описі О. Муравйова: *«Мы стали спускаться к пустыни Голосеевской, не выходя, однако, из дремучего леса... Но какие деревья нас осеняли! – серебристые тополи, яворы и клёны, и развесистые дубы, и душистые липы с дикими яблонями и грушами на полянах. Наконец, при довольно крутом спуске нам открылась на тесной поляне между двух оврагов, поросших лесом, церковь и усадьба из нескольких домиков с малым садом внутри ограды. Вот моя пустыня! – сказал мне Владыка»* [13, с. 158]. Автор звертає увагу на чудовий пейзаж, який відкривався з сусідньої гори на далекий Київ: *«Он нам мелькнул вдали над глубоким провалом, между раздвинувшихся дерев, как некое виденье, плавающее в вечернем тумане, с румяными призраками своих куполов и колоколен»* [13, с. 159].

Ці описи досить багаті інформативно, вони свідчать про значне розмаїття лісу: і відносно його господарських функцій, зімкнутості й густоти деревостанів (галявини і дрімучий ліс), і щодо породного складу, мережі давніх шляхів, розмитості узвозів, – аж до вигляду ярів. Багато що майже не змінилось тут до нашого часу: досить густий ліс у ярах і на схилах

городища, збережена мережа лісових доріг, але породний склад лісу має тенденцію до збіднення. На очах гинуть вікові дуби, ліс захаращений, чого явно не було в згадані часи, бо скрізь із лісів виносили й вивозили хмиз і сушняк – майже єдине паливо для населення навколишніх сіл. Коли деякі поміщики забороняли таку діяльність у своїх лісах, щоб селяни не розлякували дичину, це сприймалося як порушення традиційних (звичаєвих) прав. Фоновим покриттям у наш час стає граб, тому ліс темний, галявин майже немає, а дикі яблуні й груші можна зрідка зустріти лише на узліссі. Впадає в око занедбаний стан ставків і струмків.

Південна частина лісу (Феофанія) вперше описана через 30 років після згаданої мандрівки Муравйова – М.Сементовським, за його враженнями від поїздки 1 червня (за ст. стилем) 1864 р. У ті часи, як уже було згадано, Голосієво й Феофанія сприймалися як один ліс (про що свідчить і карта 1865 р.). *«Почти половину дороги от Киева мы ехали по васильковской дороге, потом поворотили налево, в лес, в котором лежат три пустыни: Китаевская, Голосеевская и Феофановская»* [25, с. 190]. Феофанійська була розташована, за описом М. Сементовського, *«среди богатой зелени густого дубового, липового и березового леса пустыни, покрывающего ее холмы, на отдаленном холме представился нам архерейский дом с церковью, и по сторонам, также среди зелени садов и огородов, уютные домики, занимаемые иночествующею братиею пустыни, и особо направо, небольшою деревянный домик гостинницы, предназначенный для квартирования поклонников, кои посетят пустынь... Меня поразило истинно аскетическое уединение этой пустыни... Это совершеннишая иноческая пустынь, среди роскошной природы, с великолепнейшим пустынным местоположением. Мне кажется, что человек, удрученный самым тяжким горем, пришедши сюда, найдет духовное облегчение, взирая на красоту окружающей его местности и находя невозмутительный покой»* [25, с. 190]. Густий ліс покривав сусідні горби. М. Сементовський неоднаразово наголошує на красі краєвидів Феофанії. Краса Голосіївського лісу, чисте повітря, тиша завжди приваблювала киян. За М. Сементовським, околиця Китаївської та Голосіївської пустиней *“избирается многими киевлянами для летнего жительства. Небольшие домики и хижины в селении... нанимаются за умеренную плату”* [там же, с. 241-242].

Таким чином, щоденно пустині відвідували і деякий час мешкали тут десятки, а в окремі дні й сотні прочан. Все це створювало значний антропогенний тиск на навколишні ландшафти і цей тиск постійно зростав. Голосіївський ліс став також місцем гулянь, “трапез на природі” та маївок. Вже на початку ХХ ст. ЦК РСДРП створив у Києві підпільну школу-майстерню, куди місцеві комітети надсилали своїх бойовиків для навчання терористичній діяльності. Виготовлялись “бомби і інші вибухові пристрої”, а потім випробовувались у Голосіївському лісі [7, с. 245]. Ці акції поклали початок добі комуністичного вандалізму щодо сакральних ландшафтів і об’єктів Голосіївського лісу. Крім знищення унікальних лісових насаджень, під час Громадянської війни і господарської анархії, під час доби комуністичного диктату були знищені старовинні пустині, їх господарство, приміщення, церкви, дзвіниці та цвинтарі.

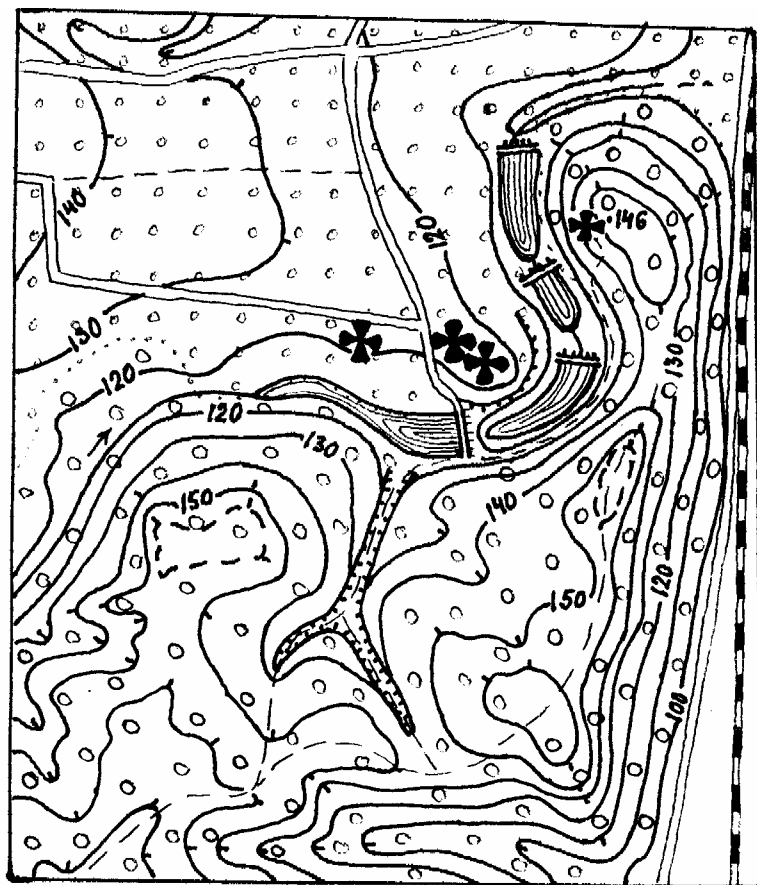
«Руки войовничих безвірників дісталися куточків київських урочищ, вкритих густими лісами та хащами. Там, окрім прекрасних ансамблів пустиней та скитів, не існувало іншої примітної забудови. Руїнувалися церкви, які своїм розташуванням ніяк не могли зашкодити “соціалістичній реконструкції” міста. Як же треба було ненавидіти культуру і релігію свого народу, щоб вчинити розправу над нею в таких глухих на той час місцевостях. Як приклад – Феофанія. Майже всі споруди пустині, що належала Михайлівському Золотоверхому монастирю (церква Всіх Святих, 1869 р., церква Володимирської ікони Божої Матері, 1899 р.), було зруйновано. Головний собор Святого Пантелеймона (архітектор Є. Єрмаков, 1912 р.) повністю спотворили... Трагічна доля спіткала й Голосіївську пустинь... У кінці 1927 р. обидва храми пустині закрито для богослужіння за постановою Президії окрикконкому. У 30-х роках розпочалося їх руйнування. І тільки у 60-ті – 80-ті роки остаточно зрівняли залишки з землею... Не залишилися сліду від іншої пустині – Преображенської... На її території існувало кладовище для лаврських ченців» [27, с. 100-102].

Відчутної шкоди Голосіївському лісу завдали військові дії. У 1941 р. тут проходила лінія оборони Києва, від якої залишились до нашого часу западини траншей, окопів, бліндажів, вирви від бомб і снарядів. Тоді ж дуже постраждав лісовий покрив, був пошкоджений Святопантелеймонівський храм у Феофанії. Значна кількість будівель пустиней була зруйнована у 60-ті роки XX ст.

Відродження сакральних функцій ландшафтів Голосіївського лісу в теперішній час і зростання досить значного паломницького руху створило проблему, на наш погляд, гострішу щодо збереження ландшафту, ніж проблема нерегульованої рекреації в цих же ландшафтах.

Таким чином, ми в загальних рисах простежили історію природо-користування в ландшафтах Голосіївського лісу, формування їх сакральних функцій і сучасного стану. Залишається проаналізувати особливості ландшафтного розташування сакральних об'єктів, виявити критерії їх тяжіння до певних ландшафтних структур, специфіку сучасних сакральних функцій і можливість їх успадкування, а також подальші перспективи сакрального функціонування. Розглянемо розташування пустиней у ландшафтах у вже відомому порядку (від узлісся біля дніпровської заплави – в глибину лісового масиву і далі на південь).

Китаївська пустинь (більша частина її садиби) розмістилась на мисі лівого (західного) берега вигину струмка Жуківка. Цей мис-виступ, схожий на залишок тераси, за конфігурацією нагадує півколо, має розміри 250 × 300 м і підноситься над заплавою приблизно на 10 м. Це місце колишнього давньоруського поселення. На заході мис переходить у довгий відлогий схил межиріччя верхньої течії Жуківки і нижньої течії Голосіївського струмка. У східному та південному напрямках за заплавою струмка, за ставками, на відстані 100-200 м від пустині підносяться крутосхили залісної гори з відносним перевищенням біля 50 м, яка відділяє пустинь від заплави Дніпра (рис. 3.).

0 100 200 300 м

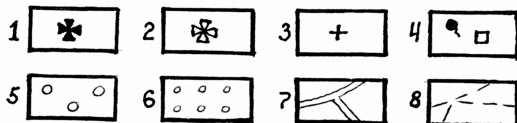

Рис. 3. Ландшафтне розташування Свято-Троїцького монастиря (Китайська пустинь)

Умовні позначення до рис. 3-5: 1 – діючі храми; 2 – храми, що будуються; 3 – втрачені храми; 4 – джерела та купальня; 5 – ландшафти з вторинною лісовою рослинністю; 6 – ландшафти з переважанням культурної рослинності та окремими будівлями; 7 – вулиці та дороги з твердим покриттям; 8 – ґрунтові дороги і стежки.

На цій горі знаходяться залишки добре укріпленого городища часів Київської Русі (північна частина гори), курганні могильники та печери. Найбільш досліджена частина печер розташована під самим городищем.

Відносно низьке положення пустині над заплавою струмка скорочує виднокіл до 100-200 м, що вважалось дуже цінною властивістю пустині (відрізаність від світу), але це, однак, не знижувало естетичності краєвиду. Непогано виглядає й сама пустинь, яка зберігла майже всю давню забудову, крім дзвіниці.

Найвищий ступінь сакральності в Китаївській пустині належить мошам преподобного Феофіла, юродивого – в Свято-Троїцькому приходському храмі, могилі преподобної Досифеї біля північної стіни цього храму, а також часткам мощей багатьох святих та іконам із цими частками. Але не меншу паломницьку активність викликають печери під городищем, де усамітнювались преп. Досифея та інші відомі самітники і де діє підземна церква. Однак городище і печери відвідують не тільки прочани, а й екскурсанти, туристи та інші категорії рекреантів. У зв'язку з цим територія городища, схили гори (особливо біля печер) позбавлені будь-яких умов для відновлення рослинності на ущільненій голій поверхні ґрунту з ознаками ерозії. Не допомагають ні обладнані сходи, ні навіть колючий дріт. Свій внесок у деградацію ландшафтів роблять і шукачі скарбів – “чорні археологи”, які розкопують входи до забутих печер і нищать поховальні кургани. Після численних рекреантів береги ставків залишаються засміченими.

Голосіївська пустинь розташована на терасі лівого борту долини Голосіївського струмка у його середній течії. В цьому місці струмок і його долина мають північно-східний до східного напрямок. Тераса на цій ділянці має ширину 200-300 м і підноситься над заплавою на 20-25 м. Тераса порізана ярами; один із них досить розгалужений, простягається в широтному напрямку між терасою і корінним схилом і виходить на заплаву Голосіївського струмка. Таким чином, тераса в цьому місці утворює мис між заплавою струмка і згаданим яром. Інший яр, що наближається до першого в його середній течії, робить із цього мису справжній останець, який сполучається з терасою лише вузьким, біля 30 м, перешийком, по якому проходить дорога до пустині (вул. полковника Затєвахіна). Цей останець, що простягається на 400 м паралельно заплаві струмка і має в ширину (без схилів) біля 100 м, була основною територією пустині, починаючи з часів Петра Могили, і приблизно в цих межах відновлюється в наш час: *«на тесной поляне между двух оврагов, поросших лесом»* [13, с. 158-159] (рис. 4).

Хоч пустинь розташована досить високо над заплавою струмка, але корінний схил долини струмка височить над нею з північного боку ще на 35-40 м (до вододілу з Горіхуватським струмком), а протилежний (південний) схил долини підноситься над струмком приблизно на 60 м. Тому лінія горизонту знаходиться досить близько – 300-500 м. Лише у східному напрямку (вздовж долини струмка до її повороту на південний схід) відкривається панорама на 1-1,5 км. Навіть у наш час у пейзажі не так багато техногенних елементів, але й ті закриті майже суцільним лісовим покривом.

Таким чином, місце для пустині було обрано Петром Могилою дуже вдало: воно сховане від світу в закритій тихій долині серед чудового лісу. Крім того, воно досить безпечне, бо ізольоване (захищене) крутосхилами, ярами, заболоченою заплавою струмка.

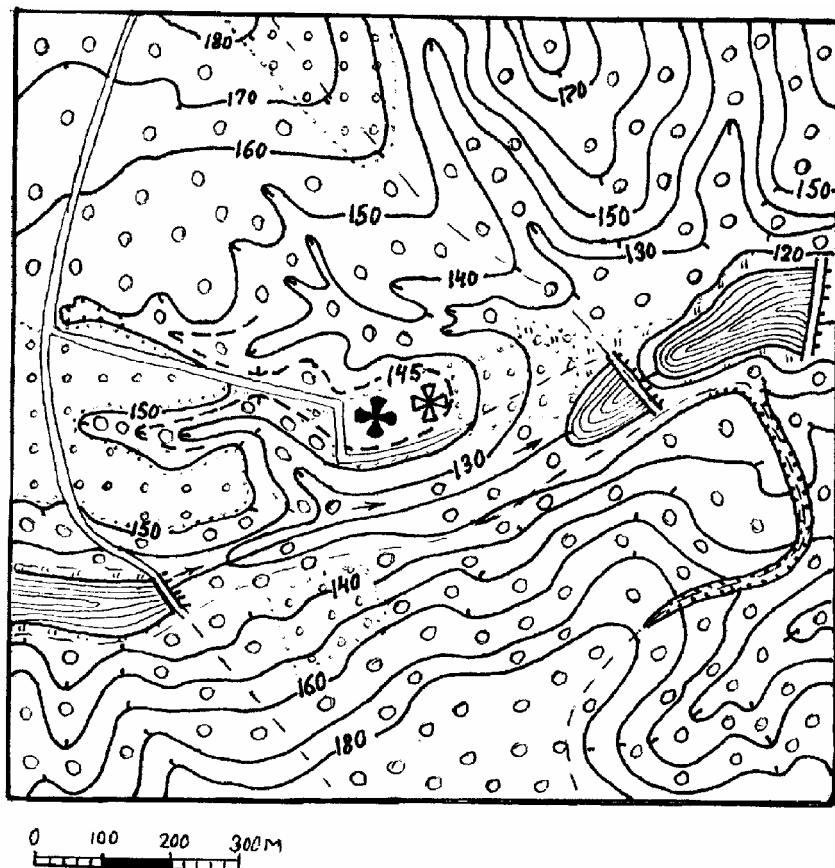

Рис. 4. Ландшафтне розміщення Свято-Покровського монастиря (Голосіївська пустинь)

Споруди пустині візуалізуються лише з невеликої відстані. Архітектурний пейзаж пустині проти природного програє: на садибі пустині практично нічого не залишилось від давньої забудови. Крім храму на честь Ікони Божої Матері “Живоносне Джерело”, який відновлюється за втраченим зразком початку XX ст., всі інші будівлі є “зразками” сучасного кричуще нездарного стилю з нахабно “крутими” новозаможними елементами. Навіть літній будинок митрополитів (єдина будівля, яка збереглась) втратив свій первісний вигляд. Все це обнесене бетонним парканом із незугарним

цегляним проїздом. Такий архітектурний стиль, якщо це можна назвати стилем, свідчить про неосвіченість і несмак і замовників, і будівельників, архітекторів, які “підробляють” на культовій сучасній архітектурі, “майструючи” її за не найкращими зразками “крутих” дач.

Монастир лише облаштовується, але потік прочан уже зростає. В останні роки, крім мощей преподобного Олексія Голосіївського (Київського), для прочан стало святиною місце знесеного будиночка, в якому мешкала у 1980-ті роки відома монахиня Києво-Печерської лаври Аліпія (біля шляху неподалік від монастиря). Тепер тут пустище з явними ознаками деградації рослинного покриву, з ділянками голої землі і мережею стежок, присутня й засміченість.

Зі східного боку від монастиря моріжок на заплаві струмка зберігає сліди “трапез на природі”, але найімовірніше, рекреанти, що залишили після себе сміття, були не прочанами. Треба очікувати, що в найближчі роки навантаження на сакральні ландшафти пустині зростуть і цю проблему треба буде вирішувати.

Феофанійська пустинь розташована майже в центрі лісового масиву, який охоплює басейн великої розгалуженої балки зі струмком. Як і Китаївська та Голосіївська, вона знаходиться на краю лівого борту долини струмка (східного), але, на відміну від згаданих пустиней, розташована не на терасі, а на виступі-місі корінного плато між долинами струмка і його допливу. Мис простягається на південно-південний схід паралельно долині приблизно на 600 м і в своїй центральній частині має перевищення над її днищем близько 30 м (місцями із дуже стрімким схилом). Східний і південно-східний схили більш відлогі. Центральна частина мису є окремим горбом-останцем, відділеним від корінного схилу вузькою сідловиною (рис. 5).

Завдяки тому, що навколишні привододільні горби на 5-10 м перевищують висоту центральної частини мису і вкриті лісом, глибина пейзажу обмежена в усіх (крім південного вздовж долини) напрямках кількома сотнями метрів, що створює враження ізольованості, затишності, комфортності. В той же час розташований тут уже реставрований храм Святого Пантелеймона, який підноситься над лісом, видно за багато кілометрів від південної межі Києва та з боку Пирогова. Загалом забудова території Феофанійської пустині ще зберегла колорит XIX-початку XX ст. І справляє (на відміну від Голосіївської) приємне враження.

Для прочан сакральність території не вичерпується собором та його найближчим довкіллям із будівлями монастиря. Як відомо, індикатором сакральності ландшафту є його відвідування прочанами, і в цьому разі найбільш (і постійно) відвідуваними є святі джерела у верхів'ї головної балки долини, звідки бере початок струмок (близько 700 м на північний захід від собору). Найвідомішим серед них є Пантелеймонівське, неподалік нього розташовані купальня та джерело “Сльоза Богородиці”. До радянських часів цей комплекс був облаштований, його доповнювала каплиця “Живоносного джерела”, від якої залишились зараз тільки рештки підмурків. Колись тут починався водогін, проведений до головної садиби пустині [22].

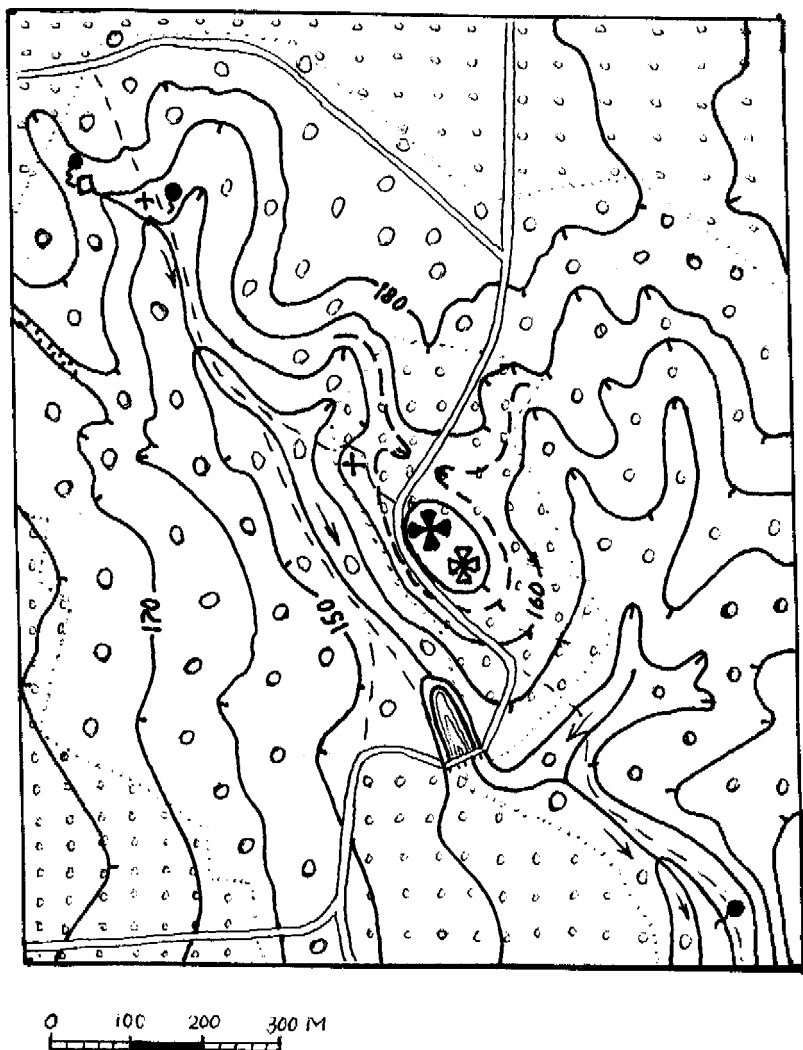

Рис. 5. Ландшафтне розташування Свято-Пантелеймонівського скиту
Покровського жіночого монастиря (Феофанія)

Саме ця територія зазнає надмірного навантаження з боку прочан, відпочиваючих і "водоносів". Верхів'я балки сполучені з найближчими шляхами мережею стежок, які вже перетворились на ґрунтові дороги. На схилах вони постійно промиваються дощами і перетворюються на рівчаки. Найближчі до джерел схили і ділянки днища балки вже позбавлені не тільки трав'яного покриву, а й верхніх шарів ґрунту. Коріння дерев опиняється на повер-

хні, його відмирання і загибель дерев – лише справа часу. Особливо потужні навантаження на сакральний ландшафт спостерігаються на Хрещення Христове, Богоявлення (19 січня) і в день пам'яті Святого Пантелеїмона (9 серпня), коли на службу біля джерела збираються тисячі людей. Смуга деградації лісу постійно розширюється і її загальна площа вже перевищує 1 га. В меншому обсязі подібне спостерігається й біля джерела Святого Михайла, яке розташоване на віддалі 600 м від собору вниз за течією струмка.

Тепер собору загрожує велика небезпека [23]. Храм стоїть на горі, яка з західного боку має крутий схил. У свій час були зведені три підпірні стіни, щоб захистити гору від зсувів. За часів радянської влади місцеве населення розібрало ці стіни на цеглу. Зараз зсувні процеси прогресують. Від краю урвища до стін храму відстань невелика. Ситуація ускладнюється тим, що, за деякими свідченнями, в горі є старовинні печери, план розташування яких невідомий. Це теж може мати негативні наслідки для міцності фундаментів. У статті [23] вимагається негайного зведення підпірної стіни, щоб зупинити руйнування гори, та відселення людей, бо вхід до печер знаходиться у приватній житловій забудові «і ми не можемо ні досліджувати печери, ні здійснювати заходи зміцнення їхніх зводів. Необхідно також закрити проїздну дорогу, бо під нею також печери і це дуже небезпечно». Звертає увагу засміченість схилів і днища балки поблизу приватної забудови, але це вже стало звичним явищем на всіх узліссях.

Порівняльний аналіз ландшафтних умов місць заснування пустиней Голосіївського лісу дав можливість виявити багато спільних рис їх ландшафтної структури. Так, усі вони тяжіють до струмків (їх долин), що врешті-решт, є характерним для давніх українських поселень (хуторів), на базі яких і виникли пустині (зручність водопостачання, можливість облаштування луків, ставків, млинів тощо). Всі три пустині розташовані на лівих берегах струмків, що не є збігом, а наслідком асиметрії долин щодо напрямку течії (на лівих берегах – зручніші для господарювання відносно рівні ділянки). Всі три пустині розташовані на мисах. За цією особливістю їх можна віднести до одного з найпоширеніших типів давніх укріплених поселень (мисовий тип городищ). Зручність таких місць полягала у максимальному використанні для оборони властивостей рельєфу. Перешийок перекинувався ровом і валом, іноді кількома, а схили ескарпувались. Ми не знаємо, чи свідомо, з метою оборони, вибирались ці місця засновниками пустиней, чи просто їх успадкували. Давньоруське поселення в Китаєві, де зараз розміщена пустинь, було укріпленим і це доведено археологічно, хоча місце не є оборонно дуже зручним, бо перешийку як такого немає. Території Голосіївської та Феофанійської пустиней в цьому відношенні майже ідеальні. Виникли вони на базі давніх монастирських господарських хуторів-садиб, а хутори в умовах віддаленості, розташування серед лісових хащ, військово-політичної нестабільності та діяльності ватаг грабіжників, мусили в ті часи перетворюватись на фортечки, як і садиби дрібної шляхти й козацької старшини. Навіть у першій половині XIX ст. О. Муравйов, згадуючи виноградний хутір, писав: *«Мы остановились и лай собак огласил жильё; несколько братий отворили замкнутые ворота их малой усадьбы»* [13, с. 156]. Але не виключена можливість заснування укріплень і в давніші часи,

можливо, ще в дохристиянські або у перші століття християнства Київської Русі. Ці зручні й усамітнені місця могли бути сакральними місцями давніх культів, потім успадкованими християнством (загальна закономірність). За М.Берлінським, найдавніша згадка про Голосіїв звучить як “Гуласієв хутір” [1, с. 198]. Походить ця назва, скоріш за все, від імені давнього хазяїна хутора, можливо, підданого Києво-Печерського монастиря. Походження власне імені Гулас, за законами змін звучання літер “г”, “у”, “в” в українській мові, мабуть, було Улас, тобто, церковно-слов’янське Власій. Наприклад, селище Гусятин (Тернопільщина) вперше згадується (1559 р.) як Усяин, а також Всятин [9, с. 105]. Бувають і обернені варіанти – назва річки на Київщині в наш час Узень, Узеня – раніше – Гудзинь [там же, с. 130]. Можлива й інша етимологія топоніму: Св. Власій був покровителем тваринництва і, як відомо, перебрав на себе функції Велеса (Волоса) – одного з богів давньослов’янського пантеону “скотьего бога”. Тобто, виходячи з успадкованості сакральних функцій ландшафту, стародавнє Велесове урочище Волосієво, можливо зі святилищем, за християнства могло стати Власієвим, Гуласієвим, Голосієвим.

Нам не зустрічались публікації про археологічні обстеження територій Голосіївської та Феофанійської пустиней. В цьому контексті є слухним, хоч і з обережністю, звернути увагу на згадану інформацію в газеті щодо існування печер на схилах гори і під будівлями пустині та давності монастирських функцій Феофанії.

Щодо потоку паломників, то від моменту заснування пустиней він закономірно зростає, особливо протягом XVIII – XIX ст., і досяг максимуму на початок XX ст. Потік прочан уже в середині XIX ст. потребував певного регулювання. В усіх пустинях були побудовані гостинні будівлі, налагоджене харчування і зроблені спроби регулювати потік прочан. Щодо навантажень на конкретні ландшафти в той час прямі дані відсутні. Але загальний розмах паломництва до Київських святинь, а також непоганий транспортний зв’язок, наприклад, пароплав до Китаєва, та літній відпочинок киян навколо пустиней, повинні були створити проблему деградації природної основи сакральних ландшафтів. За роки радянської влади, коли потік прочан майже вщух, ці ландшафти мали можливість до певної міри ренатуралізуватись. У наш час процеси деградації в них переважають. Виходом з цього положення є облаштування стежок та майданчиків твердим покриттям, огорожами, запровадження певного нагляду і, можливо, буде доцільним цільовий збір коштів на збереження довкілля сакральних об’єктів (сакральних ландшафтів). Необхідно врахувати зарубіжний досвід регулювання навантажень на сакральні об’єкти й території.

Ландшафтні структури Голосіївського лісу з сакральними функціями є елементами каркасу духовного ландшафту м. Києва, тяжіння до якого і відвідування якого є невід’ємною рисою традиційної української культури. Тому південно-західна околиця міста репрезентує в наш час історичний ландшафт давнього Києва, який можна віднести до рангу етнічних. Збереження його має бути одним із основних аргументів доцільності існування національного парку з відповідним зонуванням його території.

Проектувальникам національного парку слід звернути увагу на специфічний режим функціонування сакральних ландшафтів Голосіївського лісу. Необхідно дослідити рівень антропогенного навантаження, передбачити його збільшення і розробити науково обґрунтовані заходи щодо попередження деградації сакральних ландшафтів. Ці заходи можуть бути інженерно-технічного, організаційного та інших напрямків, спрямованих також на рекультивацію, відновлення та благоустрій території сакральних ландшафтів.

Висновки. Вивчення історії природокористування в ландшафтах Голосіївського лісу дає можливість зробити висновок про те, що монастирська приналежність цієї території протягом століть була чинником стабільності господарських функцій і стану ландшафтів.

Аналіз ландшафтної структури територій пустиней та їх довкілля показав унікальність природних властивостей цих територій щодо оборонних, пейзажних, господарських і сакральних функцій.

Встановлено успадкування пустинями місць попередніх монастирських господарських хуторів. Існує вірогідність виникнення таких хуторів на основі давніших поселень і дохристиянських сакральних місць. Тобто, сакральні функції цих ландшафтів можуть бути успадкованими з давніх давен.

Існує проблема локальної деградації сакральних ландшафтів, зумовлена їх надмірним навантаженням у місцях концентрації паломників біля сакральних об'єктів, що може призвести до втрати рослинного покриву, ерозії ґрунтів і зниження пейзажно-естетичної цінності таких урочищ.

Задля збереження природних властивостей сакральних ландшафтів необхідно здійснити ряд заходів технічного та організаційного змісту, узгодивши їх із концептуальними положеннями щодо створення Голосіївського національного парку.

1. *Берлінський М. Ф.* Історія міста Києва. – К.: Наукова думка, 1991. – 318 с.
2. *Болховітінов Є.* Вибрані праці з історії Києва. – К.: Либідь – ІСА, 1995. – 488 с.
3. *Голованський Е.* Киево-Златоверхо-Михайловский первоклассный монастырь и его скит Феофания. – К.: Тип. В.Давиденко, 1878. – 215 с.
4. *Житие и хождение Даниила, Русской земли игумена* // *Лепта: ежемес. лит. иллюстр. журн.* – 1994, № 22; *Путешествия в Святую Землю: Записки русских паломников и путешественников XII-XX вв.* – С. 10-49.
5. *Закревский Н.* Описание Киева. – Т. 1. – М., 1868. – 950 с.
6. *История Киева. В трех томах, четырех книгах. Том первый. Древний и средневековый Киев.* – К.: Наукова думка, 1984. – 407 с.
7. *История Киева. В трех томах, четырех книгах. Том второй. Киев периода позднего феодализма и капитализма.* – К.: Наукова думка, 1984. – 464 с.
8. *Каюа Роже.* Людина та сакральне. Пер з фр. – К.: Ваклер, 2003. – 256 с.
9. *Коваль А. П.* Знайомі незнайомці: походження назв поселень України. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
10. *Макаров А. Н.* Малая энциклопедия киевской старины. – К.: Довіра, 2002. – 558 с.
11. *Мовчан І. І.* Давньокіївська околиця. – К.: Наукова думка, 1993. – 176 с.
12. *Монастыри и храмы Киева. Справочник-путеводитель.* Изд. 3-е, дополненное. – К., 2001. – 64 с.

13. *Муравьев А. И.* Путешествие по святым местам русским. – Киев-СПб, 1844. – 291 с.
14. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIIIст. – К.: Наукова думка, 1989. – 389 с.
15. *Пономаренко Л., Різник О.* Київ. Короткий топонімічний довідник. Довідкове видання.- К.: Видавництво “Павлім”, 2003. – 124 с.
16. Преподобная Досифея, затворница Киевская. Житие с акафистом. – К.: „Киевский Афон” на Печерских холмах. Свято-Троицкий монастырь «Китаевская пустынь», 2003. – 104 с.
17. Путеводитель к святыне Киева. Издание Киевского Свято-Владимирского Братства.-К.: типография С.В.Кульженко, 1891. – 102 с.
18. *Романчук С. П.* Сакральні ландшафти. // Ландшафт як інтегруюча концепція XXI сторіччя. Зб. наук.праць. – К., 1999.
19. *Романчук С. П.* Духовні функції ландшафтів у цивілізаційному процесі. // Вісник Київськ.ун-ту.Серія Географія. – К., 2000, вип. 46. – С.12-14.
20. *Романчук С. П.* Становлення культурного ландшафту і ландшафтне різноманіття в Україні. // Проблеми ландшафтного різноманіття України: Зб. наук. праць. - К.: 2000. – С. 76-80.
21. *Романчук С. П.* Проблема сакральної традиції в ландшафті. // Фізична географія та геоморфологія. – К.: ВГЛ Обрії, 2001. – вип. 41 – С. 66-72.
22. *Романчук С. П.* Сакральні ландшафти Феофанії. // Вісник Київського університету. Географія. – 2003, вип. 49. – С.10-12.
23. «Самоврядування», №36, вересень 2003 р.
24. Свято-Пантелеймоновский скит в Феофании киевского Покровского монастыря.-К.:Мистецтво, 1996.-160с.
25. *Сементовский Н.* Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников: 55 политипажей, изображающих виды Киева.-К.:Типография Г.Сементовского, 1864 – IV. – 242 с.
26. *Толочко П. П.* Таємниці Київських підземель.-К.:Наукова думка, 1968. – 84 с.
27. *Третяк К. О.* Київ: путівник по зруйнованому місту.-К.: ВПЦ ”Київський університет», 2001. – С. 102.
28. *Флоренский П.* Посвящение реальности. // Бог. труды №17. – М., 1977. – С.148-152.
29. *Шевченко Т. Г.* Повести. / Вступ.статья Ю.А.Ивакина. – К.:Дніпро, 1983. – 456 с.
30. *Шероцький К. В.* Київ. Путівник. Репринтне відтворення вид.1917 р. – К.: УКСП ”Кобза”, 1994. – 367 с.

Романчук С. П. Сакральные ландшафты Голосеевского леса.

История природопользования ландшафтов Голосеевского леса – многовековая. Формирование их сакральных функций было длительным и преемственным. Его можна проследить с дохристианского периода. Современное состояние сакральных ландшафтов Голосеевского леса неудовлетворительное. Нужна регламентация антропоических нагрузок и обустройство посещаемых ландшафтов.

Romanchuk Sergiy P. Sacral landscapes of the Holosiyiv Wood in Kyiv.

The history of land use in the landscapes of Holosiyiv Wood and pertimlterby forming their sacral functions and current state are analysed.

УДК 5(092) (477-25)

**КИЇВ ТА УКРАЇНА У ЖИТТІ Й НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
АКАДЕМІКА В.І.ВЕРНАДСЬКОГО****С.М.Бушак**

“Перше місце в моєму житті займав і займає науковий пошук, наукова робота, вільна наукова думка і творчий пошук правди особистістю.” В.І.Вернадський.

Академік Володимир Іванович Вернадський був не лише геніальним вченим-природознавцем. Він зробив фундаментальний внесок у цілий ряд природничих наук (перш за все – в геологію і мінералогію, в геохімію), започаткував учення про біогеохімію і ноосферу. Не менш видатні його заслуги як організатора науки, освіти й геологічних досліджень в Україні та Росії. Його знають і шанують у цілому світі (в тому числі у Великобританії, Франції, Німеччині, США): Вернадський був членом Чехословацької АН (з 1926 р.), Парижської АН (з 1928 р.), Югославської академії наук і мистецтв (з 1926 р.), членом Геологічного товариства Франції (з 1926 р.), Американського мінералогічного товариства (з 1926 р.), Німецького мінералогічного товариства (з 1928 р.) та багатьох інших наукових організацій.

Володимир Іванович був першим президентом Української Академії наук (нині – Національна Академія наук України, НАНУ). Твори вченого перевидуються і нині, весь час з’являються нові праці про його життя і наукову діяльність, але далеко не все ще сказано про цю видатну особистість.

Зокрема, ще мало висвітленою темою є його значення як дослідника природи України. Це важливо перш за все тому, що саме з Україною пов’язаний найплідніший період життя вченого, попри те, що в силу життєвих обставин перебував він тут, загалом, не так і довго. Але подумки Володимир Іванович завжди рвався до України, а українську культуру і мову вважав рідними.

З Україною Вернадського поєднувало міцне коріння. За родинним переданням, рід Вернадських веде свій початок від литовського шляхтича Верни, який воював разом із козаками Богдана Хмельницького за волю України. З нащадків Верни відомі військовий товариш Степан та його син – значковий товариш Никифор.

Відомо, що син Никифора – Іван Вернацький (так до 1830 р. писалося їхнє прізвище) – прадід Володимира Івановича, у 1742 р. **навчався у Києво-Могилянській академії**, потім, за Гетьмана Кирила Розумовського – був обраний священником села Церківщина у Чернігівському намісництві (тепер це територія Менського району Чернігівської області).

Вчений згадував, що його «...отец и дед были “войсковые товарищи”, т. е. внесенные в регистр свободные казаки. Он [прадід – С.Б.] был священником большого села Церковщины Березинского повета Черниговского наместничества. Священники тогда выбирались в Малороссии прихожанами из своей среды. По семейным преданиям он пришел в Церковщину из Запорожья. Он был очень яркой личностью. Он учился в Переяславском коллежуме и в Киевской Академии, в то время высших учебных заведениях» [18, с. 278].

1786 р. родину священика Івана Никифоровича Вернацького (його дружина походила з українського роду Столиць) із дітьми занесено до першої частини родословної книги дворянства Чернігівської губернії. Помер він на межі XVIII-XIX ст., залишивши трьох синів – Василя, Івана та Микиту.

Старший із них Василь, порушивши волю батька, який хотів, щоб усі його сини були священиками, бажаючи отримати світську освіту, в чотирнадцять років пішки тікає до Москви (1783 р.). Спочатку він все ж таки вчиться у Московській духовній академії, а з 1793 р. стає учнем “із дворян” у Московському госпіталі, тобто – освоює медицину та біологію. Василь Іванович бере участь у знаменитому Італійському поході Суворова через Австрію, Італію, Швейцарію, а також у штурмі “Чортового мосту” в Альпах.

Разом зі своїм госпіталем, що налічував понад тисячу чоловік, Вернадський потрапляє у полон, де французи нагородили його орденом Почесного легіону за те, що він однаково уважно відносився до російських і французьких поранених. Повернувшись із полону в 1800 р., Василь Іванович вчиться у Московській медичинській академії. Після її закінчення – працює військовим лікарем, отримує чин статського радника. У 1830 р. він вносить свій рід у третю частину родословної книги дворянства Чернігівської губернії, змінюючи написання прізвища на Вернадський.

Дружина Василя Івановича – Катерина Яківна Короленко – належала до відомої в Україні родини козацької шляхти, серед яких були сотники, полковники, значкові і військові товариші. З 1784 р. рід Короленків внесено до шостої частини родословної книги **Київського намісництва**. За згадкою двоюрідного дядька академіка – Євграфа Максимовича Короленка, його батько Максим Якович обіймав посаду начальника митниці в Таганрозі. У нього часто зупинявся імператор Олександр І, тому Євграфа Максимовича зарахували до елітного навчального військового закладу – пажеєського корпусу в Петербурзі. Євграф Максимович Короленко, дуже освічена людина, мав сильний вплив на формування майбутнього вченого. Прадід Володимира Івановича Вернадського був водночас і прадідом видатного письменника-полтавця Володимира Галактіоновича Короленка, тобто вони доводилися один одному троюрідними братами.

Батько Володимира Івановича, Іван Васильович Вернадський (1821 – 1884 рр.), **народився у Києві**, закінчив там філософський факультет університету Св. Володимира. В 1842 р. його обирають на кафедру

політичної економії, яка відряджає його на три роки за кордон, де Вернадський-старший отримує диплом Берлінського університету. З 1849 р. Іван Васильович стає **професором політекономії і статистики Київського університету Св. Володимира**, потім Московського університету. В 1850 р. він одружується з Марією Шигаєвою – першою в Росії жінкою-економістом, відомим науковцем і публіцистом. 1851 р. у них народився син Микола. 1856 р. сім'я Вернадських переїздить до Петербурга, де Іван Васильович продовжує викладати в університеті і водночас служить у Міністерстві внутрішніх справ. 1860 р. Марія Миколаївна померла від туберкульозу.

У 1862 р. Іван Васильович Вернадський одружується вдруге – з Ганною Петрівною Константинович (1837-1898 рр.), родина якої також походила з української шляхти. Її предком був етнічний грек Анастасій Константинов, уродженець міста Трикаля в Румелії, котрий переселився до Ніжина, а потім до Переяслава. Побравшись із донькою ніжинського грека – Ганною Василівною Лазаревою, вони народили чотирьох синів та доньку. Старший із них – Христофор Анастасієвич – прадід Володимира Івановича – брав участь у турецьких кампаніях 1770 і 1774 рр., мав трьох синів і трьох доньок. Наймолодший із синів – Петро Христофорович – дід Вернадського по лінії матері. Він був військовим артилеристом, воював із Наполеоном у битвах при Смоленську та Бородіно, нагороджений найвищим російським військовим орденом – Св. Георгія 4-го ступеня, помер 1850 р. у званні генерал-майора від артилерії. Вчений згадує, що Петро Христофорович являв собою *“оригинальный тип старого малорусского казачества (он говорил почти только по-малороссийски)”* [5, с. 22].

За спогадами Володимира Івановича, його мати Ганна Петрівна **народилася 1837 р. у Києві**, там же закінчила пансіон імені генерала Левашова. Маючи гарний голос, співала у хорі під керівництвом композитора Балакїрева:

«Отец и мать хорошо знали украинский язык. Мать, очень музыкальная, с большим голосом (меццо-сопрано), прекрасно пела украинские песни; бывали дома и хоры. На меня это очень сильно действовало, хотя я это ничем внешне не проявлял. Я был очень замкнутым ребенком.

Родной дядя моей матери Н.И. Гулак был членом и одним из вождей тайного украинского общества – Кирилло-Мефодиевского братства, во главе которого стояли Шевченко, Костомаров и др. Наиболее жестоко пострадал Шевченко. Гулак некоторое время сидел в тюрьме, а потом принужден был жить вне Украины.

Мать моя была близка с невестой – будущей женой Н.И. Костомарова, подружкой ее детства. Они обе учились в одном пансионе им. ген. Левашова в Киеве. Она часто рассказывала мне об ее трагической и романтической судьбе. (...)

Екатерина II и Павел I, восстановив крепостное право на Украине после того, как она освободилась от него многолетним казацким и народным

восстанием, этим путем чрезвычайно ослабили самостоятельные течения, которые длились в отдельных семьях господствующих классов до XX века – до политического возрождения Украины» [18, с. 278].

Володимир Іванович Вернадський народився 12 березня 1863 р. у Петербурзі. Пізніше з'явилися на світ його сестри-близнята Ольга і Катерина. Через погіршення здоров'я батька 1868 р. сім'я Вернадських перебралася до Харкова, де Іван Васильович став директором місцевої губернської контори Державного банку. Там же пройшло і дитинство майбутнього академіка, який із осені 1873 р. навчався у 1-й чоловічій гімназії. Перед цим він провів літо в селі Основа (нині в межах м. Харкова) – у садибі класика нової української літератури Григорія Квітки-Основ'яненка. Там Володимир уперше прочитав його українські повісті, які справили на нього сильне враження.

1876 р. сім'я переїздить до Петербурга, де Володимир стає учнем 1-ї гімназії. Він цікавиться історією та культурою України, республіканськими традиціями і демократизмом її громадсько-політичного життя, які були своєрідною альтернативою царському самодержавству. В Петербурзі існувала велика громада українців, тут знаходилася могила Гетьмана Павла Полуботка, над містом витав дух Тараса Шевченка, тут видавалися книги українською мовою (починаючи з перших видань “Енеїди” І.П.Котляревського – 1798 р., і “Кобзаря” 1840 р. та “Тайдамаків” – 1841 р. Т.Г.Шевченка). Із часом політика царського уряду щодо українства стала вкрай нетерпимою: Валувський (1863 р.) та Емський (1876 р.) укази цілковито знищили українську пресу в межах Російської імперії, що тривало аж до революції 1905 р. Вернадський занотував, що будучи в Мілані (1876 р.), *«в газете “Вперед” Лаврова отец и я прочли о циркуляре, запрещающем в России печатать на малороссийском языке. Это произвело огромное впечатление на отца, и разговоры, с этим связанные, сильно на меня тогда действовали. Отец рассказывал мне историю Украины совершенно не так, как она излагалась в гимназиях. Отец часто вспоминал, что Петербург построен на костях украинцев.*

Вернувшись в Петербург, я постарался ознайомитися з українською літературою. В бібліотеці батька я знайшов розрозненні номери “Основи” і інші українські видання. Я добував українські книги у букиністів, кое-що отримав із-за кордону. Я детально розпитував батька про Шевченка, Кулиша, Максимовича, Квітку-Основ'яненка, яких він особисто знав, також про Кирило-Мефодієвське братство, про Костомарова тощо.

Между прочим, тут я впервые ближе познакомился с сочинениями М.П.Драгоманова (1841-1895) и с закордонной литературой, которую он и Подолинский издавали за границей, ...прочитал толстые тома “Громады”» [9, с. 384; 18, с. 281].

На той час така поведінка розцінювалася офіційною царською владою з підозрою, як прояв “малоросійського сепаратизма” і переслідувалася. Республіканські традиції давньої козацької України, демократизм її

громадсько-політичного життя були своєрідною альтернативою царському самодержавству, а постійні в минулому козацькі війни за волю, що сформували тип людей особливого мислення і поведінки, давалися взнаки у кожного, кого породила благодатна українська земля. Живучи в Петербурзі та будучи 15-літнім гімназистом, майбутній академік нотує в своєму щоденнику: *“В России совсем запрещено печатать книги на моем родном языке. На каникулы я со всем рвением примусь за него. В Киеве, если в каком-нибудь доме увидят портрет Шевченко, то его отбирают”* [8, с. 265].

В сімнадцять років юнак пише чи не єдиний свій вірш, де були і такі рядки: *«Украина, родная моя сторона, / Века ты уже погибаеть... / Но борешься, бьешься, бедняжка, одна, / И в этой борьбе изнываешь...»*.

З 1881 року В.І.Вернадський – студент столичного університету. Він бере активну участь у роботі студентського Науково-літературного товариства (початок діяльності товариства – 18 лютого 1882 р.), де, між іншим, тісно спілкується з братом Леніна – Олександром Іллічем Ульяновим, який із 1884 р. був секретарем цього товариства, в той час як Володимир Вернадський – членом його наукової ради.

Вчителями Вернадського в університеті були видатні вчені: Д.І.Менделєєв, А.Н.Бекетов, А.М.Бутлеров, І.М.Сеченов, А.І.Воейков, І.В.Ягич, В.В.Докучаєв (з ним у Вернадського були особливо тісні стосунки) та ін. Університетські вчителі прищепили Володимирі Івановичу не лише любов до науки, але й повагу до самостійної творчої думки і громадянську відповідальність інтелігента перед власним народом.

Величезну роль у житті Вернадського та його друзів відіграла заснована 1886 р. організація студентів-випускників Санкт-Петербурзького університету, яку вони назвали “Братством”. **Багато в чому наслідуючи Києво-Мефодіївське товариство** та давні українські національно-релігійні громадські братства XVI-XVIII ст., це товариство сповідувало принцип “жити для інших, жити відкрито!” і ставило за мету “колективним укладом життя пошук його смислу”. До нього входили, разом із Вернадським, люди, з якими він потім підтримував стосунки все життя: Д.І.Шаховской, О.О.Корнілов, брати Ф. Ф. та С. Ф. Ольденбурги, А.М.Краснов, Л.О.Обольянінов, І.М.Гревс, М.Г.Ушинський, С.Ю.Крижанівський та ін. Це Науково-літературне товариство породило в майбутньому сімох академіків (в тому числі Вернадського та Сергія Ольденбурга) і дванадцятьох професорів (серед них – Гревс, Краснов, Корнілов, Ушинський та ін.). Діячі Братства були добре ознайомлені з національним питанням у межах Російської імперії: бо Шаховской, Корнілов, брати Ольденбурги закінчили Варшавську гімназію, а Вернадський вважав себе етнічним українцем.

Вернадський глибоко цікавився історію слов’ян у цілому і українською зокрема. Він ґрунтовно ознайомився з книгою професора Варшавського університету О.О.Первольфа “Германізація балтійських слов’ян”, подарованою йому батьком, а виписки та вирізки на цю тему

збирав у папки, що мали назву “Замітки про взаємовідносини слов’ян поміж собою та з іншими народами”, “Боротьба слов’ян за існування”, “Україна – Русь”.

Особливо Вернадського цікавила доля слов’ян Австро-Угорщини та Балкан, перш за все українців Галичини, Буковини та Закарпаття (або ж, як тоді висловлювалися, “Угорської Руси”). Інтересом до природи та історії України, він так захопив своїх друзів по Петербургській гімназії Краснова і Кульжинського, що вони утрюх почали писати історію домонгольської столиці Західної України – Володимира-Волинського. Сам же він працював над статтею “Угорська Русь із 1848 р.” (ця робота недавно опублікована закарпатськими дослідниками). Знаменно, що молодий дослідник звертає увагу не лише на історію, але і на мову закарпатських українців, досліджуючи, зокрема, їх приказки [11].

У той же час, відірваний від України, провчившись у гімназії та університеті, де викладання велося російською мовою, живучи в російськомовному середовищі, у якому українська книга була надзвичайною рідкістю, Володимир Іванович, звичайно, не мав можливості досконало вивчити українську літературну мову. Це була не вина, а біда не лише його одного, а багатьох із поколінь українців, позбавлених волею царської влади права навчатися та читати книги і пресу рідною мовою. Він гарно володів розмовною українською мовою, але писав переважно російською (всього ж учений знав, за свідченням своєї доньки, 15 іноземних мов, тобто міг вільно читати літературу на них).

1885 р. Вернадський закінчив університет, почав працювати хранителем мінералогічного кабінету Санкт-Петербурзького університету. Наступного року він одружився з Наталією Єгорівною Старицькою, яка народила йому двох дітей – сина Георгія (1887 р.) і доньку Ніну (1898 р.).

Цілеспрямованість Вернадського, величезна працездатність і вроджена схильність до інтелектуальної праці стають надійним фундаментом стрімкої наукової кар’єри: Володимир Іванович очолює кафедру мінералогії Московського університету (1890 р.), захищає магістерську (1891 р.) та докторську (1897 р.) дисертації, стає екстраординарним (1908 р.) та ординарним (1912 р.) академіком Петербургської Академії наук із мінералогії. В той же час він заявляє про себе як про видатного організатора не лише наукової, але й громадської діяльності: стає помічником ректора Московського університету (1905 р.), членом Державної Ради від університетів та Академії наук (1906 р.), одним із організаторів конституційно-демократичної партії та незмінним членом її ЦК з моменту заснування у 1905 р.

Улюбленими поетами Вернадського були Гете, Тютчев і Шевченко. За Вернадським під час навчання в Петербурзькому університеті міцно закріпилося прізвисько «упрямый хохол». Козацький дух України значною мірою сформував характер Володимира Івановича, який сам залишив свідчення про це (запис від 21 червня 1886 р.): *«Мне кажется самым*

главным, чтобы человек никогда не падал духом, чтобы он вел смело, неумолимо и энергично каждую полезную работу, какая ему является возможной в данную минуту. Надо смело, упорно, во что бы то ни стало идти вперед и добиваться всякого полезного дела со всей возможной энергией и силой. Вперед, вперед и смело!

Всегда, когда начинал какое-нибудь дело, у меня в голове проносилась запорожская поговорка “Або збуду, або дома не буду!” с какой они бросались на какое-нибудь трудное дело. И мне представлялось, среди каких невероятных условий добивались люди своей цели, и мне становилось стыдно; далеко, далеко отгонял я от себя всякие сомнения и снова бросался на работу, и каждая неудача только подстрекала, подзадоривала меня, еще большую вызывала во мне энергию» [8, с. 89].

У листах і щоденникових записах Володимир Іванович неодноразово згадує Т.Г.Шевченка, цитує його рядки, а в листі до дружини від 2 березня 1892 р. пише: “читал я Шевченко и очень хочу, чтобы ты прочла в маленьком издании заграничном (есть у Георгия) его небольшое стихотворение: “минають дни, минають ночи» (с. 73) – великолепно. Это одно из самого лучшего, что мне приходилось читать” [6, с. 197].

В 1888-1890 рр. Володимир Іванович перебував у науковому відрядженні (від Петербурзького ун-ту), працюючи в наукових закладах за кордоном. Там він зблизився з багатьма видатними діячами українського національно-визвольного руху: “Уже после смерти отца в 1888 р. в Париже я близко сошелся с М.П.Драгомановым. Так как я знал его литературу, то мы очень быстро сблизились. До его неожиданной ранней смерти я следил за его заграничной литературой, получал его издания, участвовал в чествовании Павлика, был членом общества Шевченко во Львове” [18, с. 281].

Подружжя Вернадських, окрім усього, міцно поєднувало також і те, що вони були українцями, любили Україну, її народ і культуру, прагнули жити в Україні. По закінченню відрядження, відчуваючи ностальгію за Україною, а також із огляду на те, що клімат “північної Пальміри” не підходив здоров'ю дружини, Вернадський прагнув улаштуватися в університети Києва або Харкова, але там і там кафедри були зайняті, і він згодився на пропозицію московського професора А.П.Павлова очолити кафедру мінералогії в Московському університеті.

Проте Україна владно манила його до себе, тому 1890 р. він разом зі своїм учителем В.В.Докучаєвим їде на два місяці досліджувати ґрунти Кременчуцького повіту Полтавської губернії. Ті дослідження провадив тоді Докучаєв на кошти Полтавського губернського земства. Літо 1890 р. Вернадський провів частково у Полтаві, а частково в Полтавському та Кременчуцькому повітах, працюючи над геологічним описом і картою їх ґрунтів. Залишилися цікаві свідчення Володимира Івановича про природу і соціально-політичну ситуацію в тодішній Полтавщині: «*Степи я очень*

обрадовался; люблю я ее в сумерки, когда там все широко, вольно, когда такая сильная, своеобразная таится жизнь. Дорогой меня заинтересовали зарницы, и я в наблюдении над ними стоял часы. Мне представляется, что есть возможность много найти рядом простых наблюдений и не есть ли это (может быть, это и известно) явление верхних слоев атмосферы. Во всем этом все-таки интересует не самый факт, а процесс, “биение” мысли» [6, с. 57].

«Кременчуг лучше Полтавы, живее и, может быть, даже многолюднее. Город имеет большие каменные ломки, ведет их разработку и торгует ими, а улицы его или немощены или мощены удивительным образом. Около собора и во многих других местах улиц лужи буквально по колено, так что вчера даже мой извозчик не выдержал... Кременчуг – торговый город, Днепр и хорошие железные дороги делают его все более и более центром, Полтава падает, Кременчуг растет, и, верно, недалеко то время, когда уездный город станет губернским, и наоборот. Города падают, как исторические личности, и на юге мало-помалу теряют те места, которые когда-то были главными центрами Гетьманщины – Батурин – деревня, Чигирин – уездный городишко, а вот очередь и Полтавы. Зато новые города Кременчуг, Харьков и т. п. растут, и новые центры формируются. Большая культурность Кременчуга сказывается и в относительном обилии книжных магазинов, которых здесь – 3, а в Полтаве – 1; всюду, и там и здесь организована розничная продажа “Одесского вестника”, “Одесских новостей”, “Одесского листка”, “Южного края”, “Елисаветградского вестника”. Печать провинциальная, забытая, все-таки пробивает мало-помалу себе место. ...Начавшееся в начале 80-х годов оживление провинциальной печати теперь едва лишь сказывается, но опять наступит время, когда оно ясно и сильно проявится, так как сама жизнь создает на это требования... Цензурные условия, еще допускающие кое-как газеты, совсем не пропускают провинциальные журналы, лишь “Киевская старина” кое-как держится. В создании и развитии хорошей местной прессы заключается одно из основных условий существования настоящего местного самоуправления... Полтавское земство, кроме всего прочего, немало оставило и оставит общего: и народную школу, и недавно начатые школы грамотности, и более рациональную организацию земской деятельности... Полтавское земство издавало лучшую в России земскую газету “Земский обзор”, оно вело статистические, геологические, а теперь и почвенные исследования» (Кременчук, 4. 7. 1890) [6, с. 65-66].

Родина Старицких дуже любила Вернадського і кожен його приїзд до Полтави був для них святом. Там, у будинку на Інститутській вулиці, де був гарний сад, учений багато передумав і створив: «Много, много мыслей родится, когда сидишь в тенистом густом саду, когда сумерки скрывают яркость теней как-то больше и глубже углубляют тебя в жизнь природы. А она здесь живет, и ты видишь эту жизнь в каждом листе, где роятся

бесчисленные клеточки плазмы, видишь и слышишь ее в шуме, летании насекомых, движении червей, малошумном блуждании ежей и других более крупных жителей сада в сумерках. Та основа, которая определяет твою жизнь и отличает тебя от остальной природы, находится в каждом листе – есть ли и там “сознание”, которое для тебе *de facto* единственно важное отличие одушевленной природы от неодушевленной. Или этого сознания там нет, совсем нет? Но тогда сознание даже в жизнеодаренной природе играет случайную роль, является случайным аксессуаром, не есть *conditio sine qua non* (непременное условие – лат.) жизни. А если оно есть, то какова его форма и проявление в других существах и где граница между одушевленной и неодушевленной природой. Тогда явится неизбежным пантеистическое представление о природе, столь родное нашему уму и сердцу, если рассуждать априорно. А ведь пантеизм всюду – в языке, в обычном ходе мысли, в мире сказок, легенд – этом источнике живой веры.

Говорится, что естественные науки подняли силу человека, дали ему какую-то невиданную мощь: они скорее низвели природу до человека, дали возможность предугадывать его мелкость, предугадывать, что по должном расследовании она является с того же порядка, как и природа человека. Чувствуешь сильно суету сует – суету мира, всего мира, а между тем все великое, тобою созданное, перед чем все суета сует, само существует лишь в твоей фантазии, есть абстракция этой самой суеты.

Жаль или не жаль потерять возможность существования в природе движителей и деятелей более сильных, чем человек, одаренных большей степенью сознания? Возможна ли без них цель жизни?

Манфреды и Фаусты удовлетворяют большему чувству, чем Ньютоны, Лавуазье. Первые имеют надежду остаться и навеки личностями, и в них получает и в оживотворенной природе смысл жизнь личности, а вторые? Что они дали и что они взяли? Для чего дали?» (Из листа до дружины, Полтава, 5. 7. 1890 г.) [6, с. 67-68].

Вернадського цікавить усе – і геологія, і природа, і життя навколишніх людей: «Странное впечатление производит жизнь в своей “простоте”, жизнь главной массы людей. Особенно сильно чувствуется это, когда проезжаешь мимо хуторских кладбищ, маленьких окопанных мест, где ютятся могилы, ...часто без крестов или с поломанными крестами, без возвышений. Обыкновенно они находятся на старом кургане, и покойника хоронят на покойнике, и так поколениями ложатся здесь жители хутора. Крест, очень плохо и небрежно сделанный, хранится немного лет, а затем от времени или людей ломается и никогда не восстанавливается. “Довольно постоял, больше и не нужно памяти”! – объяснял мне мой ямщик. И курганы – эти могилы неведомого племени, когда-то жившего в этой местности, сделались по традиции кладбищами всех живших здесь народов – в них хоронили своих воинственных покойников запорожцы и казаки, а теперь хоронят и хуторян. “Все йде, все мынае и краю нэмае”. Рядом с кладбищем

стоят хатки хутора – с детства видно место, где сам будешь похоронен и где хоронят близких, и жизнь, “простая” жизнь идет своей чередой: с ее вознею о пропитании, о рождении детей, о смерти... Какие цели руководят этой жизнью? Что она дает и чем осмысливается? И так поколениями, так столетиями. Тихо, медленно и глухо. Боже мой, как глухо.

А мысль и здесь бьется и пробивается, и здесь она стремится найти какую-нибудь формулу, какое-нибудь успокоение, цель. Находит ли она ее в ожидании будущей жизни или в чувстве красоты, величия, спокойствия природы – не знаю. Но думается мне, что последнее здесь почти не имеет места.

Нет тишины и нет мощи природных сил, которые еще недавно были в степи, которые мы знаем по прежним описаниям и можем восстанавливать на основании немногих уцелевших уголков прежнего мира. Я не раз вспоминал одно из лучших, сжатых описаний степи, которое дает Мицкевич в одном из своих сонетов, я вспоминал и сравнивал его с теперешнюю степью, общищенную, пустынную, гладкую. В балках нет лесов, травы не растут густо, всюду тянутся поля, а в иных местах пески, солонцы. Прежние жители степи уничтожены: в разрезах чернозема находишь кротовины – зополненные лессом ходы живших тут грызунов, а о них не сохранилось и памяти; поймы Днепра стоят пустынные: жизнь мельчает на нашей планете деятельностью человека, остаются одни мелкие звери, а все более крупное, более сильное исчезает и губится невосвратно и беспощадно. Этот процесс идет всюду, и с ним не мирится чувство натуралиста, хотя именно он создает для этого главные средства.

Но иногда степь и теперь хороша. Хороша она утром при восходе солнца, когда солнце низко над горизонтом, когда все предметы дают странные тени, когда солнечные лучи как бы лишь касаются конца видимого пространства. Тогда просыпается жизнь, И ближе всмотревшись, ты ее всюду, всюду видишь. Летают и кричат чайки, встречаешь “черногузов”, молча и важно шлепающих своими длинными лапами. Их мясо так скверно, что даже непряхотливый вкус крестьянина ими не прельщается. А внизу на земле какое богатство форм, богатство особей, богатство жизни, борьбы – личинки, жуки, мухи всюду лазают, ползают, торопятся – наступаешь на них, давишь их, а они все-таки так и кишат своим многообразием, своей многочисленностью. Чувствуешь, что эта мелкая жизнь и сильнее тебя и что ты ее произвольно не изменишь!

Ведь в этой жизни есть красота: есть она в формах, в красках, есть она и в самом своем ходе, в вечном изменении. Но не такова ли и жизнь массы людей, отчего же нам так жутко чувствовать себя звеньями этой массовой жизни? Может быть, и массовая жизнь человечества явилась бы красивой для каких-нибудь существ выше нас? Да ведь и для нас она красива в песнях, сказках, пословицах, созданиях зодчества и искусства. А между

тем нельзя удовлетвориться своим бесследным исчезанием и временным существованием в качестве звена этой цепи – без конца и начала.

...Еще значительная часть населения Полтавской губернии именуется казаками – потомки малороссийских казаков, не знавшие крепостного права. Среди них есть очень богатые, владеющие сотнями десятин и живущие как крестьяне. Только большая чистота хаты, некоторый комфорт (стулья, посуда) отличают их от крестьян. Среди них масса безземельных, жизнь которых очень тяжела. Но и они сохраняют известный гонор, например мой ямщик – безземельный казак – взялся сперва мне купить молока и разменять рубль, из которого 50 коп. (он мне копал землю) я ему сказал оставить себе. Через некоторое время является с молоком баба и, смеясь, заявляет, что казак не захотел нести молока; вместе с тем она приносит 90 коп. и говорит, что он возьмет, сколько я ему дам...» (Из листа дружині. Кременчук, 10-11. 7. 1890 р.) [6, с. 71-74].

Як завжди буває у житті, на Полтавщині Вернадському траплялися не лише сумні, але й приємні враження, що збуджували уяву. Оскільки він, користуючись заступом та буром, відбирав зразки ґрунту, місцеві жителі сприймали його за шукача скарбів. Відчуття гігантського нашарування історичних епох і цивілізацій, сліди яких траплялися на кожному кроці, збудили й сколихнули уяву Володимира Івановича: «Поразила меня масса остатков былой, старой жизни, с которой приходится сталкиваться. Едешь и постоянно, по-местному, курганы (“могилы”) кругом, городища, земляные укрепления – иногда дорога проходит через полуслаженные городища, с целой системой валов. Сколько народов сменялось здесь, сколько пережила страна разных изменений! На карты не нанесена и половина всех остатков старины, которые заполняют этот угол Кременчугского уезда. Никогда в жизни я не бывал в такой местности. Иные курганы разрыты – еще давно (“во времена Туретчины” говорят крестьяне), другие недавно – в двух городищах дорылись кладоискатели до крепкой закладки из кирпича и цемента, ниже чего неизвестно что находится. Иногда, кажется, в этих остатках старины какая-то правильность. Отчего их так много тут? Что тут было?»

Еще поразили меня иконы – впервые видел иконы Господа Вседержителя и т. п. Иные, старинные, прямо интересны, так как напоминают манеру писать старинные немецкие иконы (а ведь была в Праге Чешская школа!), в иных одежды и т.п. – по-видимому, старинные местные. Богатое поле научной работы» (Полтава, 16. 7. 1890 р.) [6, с. 77].

Обмеження царським урядом діяльності земств припинило в подальшому роботу В.В.Докучаєва над складанням карти ґрунтів Росії, але В.І. Вернадський наступного року вже за власні кошти знову приїздить на Полтавщину, бажаючи завершити свої дослідження. Ця поїздка була відносно недовгою (перша половина липня 1891 р.); разом із Докучаєвим Володимир Іванович відвідує Кременчук, Градижськ, вивчає дніпровські яри

біля Лиманного та Манжелен. У Полтаві він пише звіт разом із “здешним заведующим естественной историческим музеем – Олеховским – большим медлителем, но очень симпатичным по духу и направлению человеком. Просто удивительно, какая масса здесь хороших людей, людей интересующихся наукой, искусством, жизнью, – но все они сидят в углах, друг друга мало знают и так не исполняют того дела, какого от них можно требовать. Я думаю, что приблизительно то же самое всюду у нас теперь на Руси и нет одного – общей связи, общего дела. Нет слова, нет штаба, который бы соединил всю эту могучую, разбросанную, не знающую что делать, но верящую армию... Здесь живет художник Мясоедов и жил в прошлом году – я был у него, но оказалось – он уехал в Харьков, не судьба нам, видно, встречаться!” (Полтава, 11.VII. 1891 р.) [6, с. 164].

Опис ґрунтів Кременчуцького повіту, у вигляді звіту Полтавському губернському земству, було опубліковано в 1892 р. (під науковим керівництвом В.В.Докучаєва). Пізніше Володимир Іванович згадував: *«Так как я работал два года (второй год на свои средства), то, воспользовавшись этим, нанес не только те точки, откуда взяты образцы, но также все курганы, “бабы” и археологические остатки. В.В.Докучаев мне говорил, что если бы он знал об этом раньше, то сделал бы это обязательно для своих работающих студентов. Я останавливался в заштатном городке Градижске. Геологическое строение около Градижска в высшей степени сложное и раньше неизвестное; это – гора Пивиха. Очень меня заинтересовали в Кременчугском уезде солонцы и граниты. Последние для построек и в Полтаву брались из определенных каменоломен, и в одной из плит, приготовленной для мостовой, я нашел прекрасный берилл (изумруд), который хранится теперь в коллекции Московского университета»* [8, с. 44-45]. Окрім цього, експедиція В.В.Докучаєва доставила в Полтавський музей кілька камінних баб, які й нині зберігаються в його експозиції.

У цей період зв'язки сім'ї Вернадських із Полтавщиною не лише не припиняються, але й посилюються. Ще в 1893 р., перебуваючи у Вернадівці (Тамбовська губернія), Вернадський писав дружині: *“Мне страшно хочется света, тепла – я мечтаю о юге, но когда-то попаду туда? Здесь, среди холодов Велико-российской степи, я исполняю все это устройство, и все помыслы мои идут лишь из чувства долга, нет сердца моего в этом. Как бы иначе, где-нибудь в Малороссии или еще лучше – еще южнее. Меня влечет в Крым в сильной степени моя любовь к греческой древности, когда человеческая – и физическая, и духовная – личность достигала такой красоты”* [8, с. 97].

Усе ж любов до України перемогла, і в травні 1913 р., неподалік від Полтави, в Шишаках на р. Пслі, Володимир Іванович будує свій будинок, придбавши 12 десятин землі. Проект його розробив видатний художник та архітектор Василь Кричевський, який на той час багато будував на Полтавщині у стилі українського модерну. Друг молодості вченого

О.О.Корнілов так згадує про своє перебування в Шишаках у травні 1914 р.: *“Имение – 12 десятин, покрытых дубовым лесом. Расположено на берегу Псела, откуда чудный вид на реку и на противоположный низкий берег на несколько десятков верст. 31 мая, когда мы приехали в Шишаки, дом еще достраивался... В большом доме всего 11 комнат. 7 – в главном этаже, 3 – внизу и одна в мезонине”* [8, с. 62].

Влітку, коли Вернадські приїздили на Полтавщину з Петербурга, в домі збиралося багато друзів: серед них були видатні інтелектуали, музиканти, політики. Донька Вернадського – Ніна Володимирівна (1898-1986 рр.) згадувала: *«Про Шишаки: это был очаровательный дом, построенный художником Кричевским в староукраинском стиле, в полтора этажа, балкон с точеными деревянными колоннами. Был чудный вид на Псел, а за ним пески и вдали, за 20-25 верст, белели Великие Сорочинцы. Как всегда, отец все время работал. Приезжали жить друзья, Корнилов с семьей и другие. У Нюты Короленко была там арфа, и она играла часов шесть в день. Вечером, после ужина все играли в городки, и потом, когда темнело, сидели в столовой и по очереди кто-нибудь читал вслух – кажется, главным образом, литературу. У нас там было 4 десятины земли, которые мой брат и я косили и вязали в снопы. Ездили к друзьям молотить. Брат у них тоже косил траву. Был холм “Кобыла”, на котором рос ковыль. Никогда никто там не косил. Это было вроде рая... Мы очень любили этот дом». «Отец учил меня слушать землю – прикладывать ухо к земле и слушать приближение поезда, которое по воздуху ухо не ловило. Мы там ходили в леса и собирали грибы и слушали лес. И каждое мгновение он меня учил смотреть и слушать, и быть частью поля, леса, космоса. Мы выходили после захода солнца, и он учил меня узнавать созвездия и сознать человека как часть мира. Он так много знал и помнил о разных вещах! Да, еще хотела рассказать о ежегодной традиции праздновать Новый год. Это было 30-го или 31-го декабря. Приезжали все кто только мог из членов “Братства”. И это был самый торжественный день в году»* [8, с. 122-124].

Початок першої світової війни призупинив активне політичне життя, яке пожвавилось знову в 1917 р. внаслідок політичної кризи самодержавства. Збереглася унікальна робота Вернадського **“Українське питання і російська громадськість”**, написана улітку 1915 р., присвячена захистові української культури в межах Російської імперії. У ній, зокрема, наголошено: *«Небезпечка для Росії не в українському русі як такому, а в трактуванні його як шкідливого і до того ж привнесеного явища в державному й національному організмі. За таких поглядів історичний, природний по суті рух, що має рівні права на існування з усіма аналогічними рухами, відсувається у ряди безправних, а отже ворожих даному державному ладові явищ, які легко піддаються відтинкам чужих тяжінь і впливів. При відмові від традиційної політики, найширший розвиток української культури цілком сумісний з державною єдністю Росії, навіть при відповідних намаганнях*

українців реформувати свій устрій. Продовження ж протиукраїнської політики зберігає в державному організмі виразку безправності і сваволі, що паралізує всякий успіх прогресивних начал більшою мірою, ніж збереження горезвісної межі осідлості... Українська інтелігенція чекає від Росії повного визнання за українською народністю прав на національно-культурне самовизначення, тобто прав на вільну національну працю в галузі школи, науки, літератури, громадського життя; українці вважають, що в інтересах не лише місцевої української, а й загальноруської культури не ставити перешкод їхнім прагненням до українізації місцевого громадського та церковно-релігійного життя, а також місцевого самоврядування. В цілому українці вважають, що свобода української культури зумовлюється саме інтересами російської справи і що зберегти українців як руських Росія може, лише прийнявши їх з усім національно-культурним обличчям як українців. Оскільки український рух органічний і живиться корінням народного життя, то він ніколи не згасне, а отже, позитивне вирішення українського питання для держави, яка не відмовляється від засад правового устрою, неминуче, і будь-які відтягування та відкладання цього вирішення тільки поглиблюють внутрішній розлад у державі, суспільстві й народі». Ця робота не втратила свого значення і досі, будучи вперше оприлюдненою лише у 1988 р. [7].

Перебуваючи на Полтавщині, в Шишаках, у липні 1917 р., Вернадський формулював засади нової науки – біогеохімії: «В Шишаках на “Кобыле” в лесу я работал с большим подъемом. Я выяснил себе основные понятия биогеохимии, резкое отличие биосферы от других оболочек Земли, основное значение размножения в ней живого вещества. Я начал писать с большим воодушевлением, с широким планом изложения» [8, с. 172].

Там же, невдовзі, він отримав телеграму від друга юності, товариша по Петербургському університету С.Ф.Ольденбурга – “С предложением занять должность товарища министра народного просвещения”, – і згодився: “не имел мужества отказаться, так как сознавал свой долг не оставлять людей в общем деле”. На той час академік РАН Сергій Федорович Ольденбург був міністром народної освіти Тимчасового уряду і членом ЦК партії кадетів.

Вернадський так згадує про той період: “В короткое время, пока мне пришлось здесь работать, был открыт Пермский университет. Поднят был вопрос и о создании новых Академий наук (Грузинская, Украинская)” [8, с. 64].

В цей же час почалися перші голосні розмови про створення Української Академії наук: “Я столкнулся здесь с чрезвычайной случайностью распределения высших учебных заведений в нашей стране и с чрезвычайной редкостью и случайностью больших центров научной работы, не связанных с высшей школой... Поднят был и вопрос о создании новых академий наук. Я помню, что этот вопрос мы обсуждали вместе с моим старым другом академиком Н.Я.Марром. Поднимался вопрос о Грузинской

Академии наук и об Академии наук на Украине и в Сибири. В это время я познакомился с другим товарищем министра, профессором Н.П.Василенко (1866-1935), историком Украины в вопросах, связанных с высшей школой. У него первого явилась мысль о создании Украинской Академии наук.. У нас с ним сразу создалась дорогая нам обоим дружеская связь” [17, с. 287-288].

Перебуваючи в Петрограді, Вернадський пильно стежив за подіями в Україні. Із його щоденникових записів 1917 р.: *“Сегодня впервые для меня выяснилась острота украинского вопроса. Среди массы текущих задач я оказался совсем не в курсе” (16.10); “По-видимому, движение вольных казаков на Украине будет типа казацкого. В Черниговщине большую роль играет правый Скоропадский. Сейчас время людей воли. Их жаждут” (18.10).*

Після більшовицького перевороту з’являються нові записи: *«Возможен арест – но бежать неприятно... Макаров рассказывал о кощунствах в Зимнем дворце: ...церковь и комнаты Николая I и Александра II превращены были в нужники! Кошунство и гадость сознательные. Любопытно, что когда я рассказывал об этом Модзалевскому – он говорит – евреи! Я думаю, что это русские. Как и убийство царскосельского священника – очень порядочного человека. Какое-то безумие» (5.11). «Многие считают все потерянным... идет тяга энергичных людей на юг. Очень сильные – благодаря общей слабости – украинцы, полки которых (69 на немецко-украинском фронте), подчиняющиеся Раде, более дисциплинированы. Украина действительно объявила себя независимой. Авантюра? Мне кажется, федерализм неизбежен? И в Луге чувствуется влияние Рады на лучшие части – она их удерживает от всяких выступлений» (7.11).*

Намагаючись не допустити в Україні подібних подій, 7 листопада Українська Центральна Рада опублікувала Третій Універсал і перебрала владу в свої руки. *«Невольно думаешь о будущем... Сейчас в смысле случайностей все зависит от Учредительного собрания. Если оно будет не большевистское в большинстве, все же ясно, что унитарная Россия кончилась. Россия будет федерацией. Юг [тобто Україна – С.Б.] получит гегемонию... Если Академия наук будет разрушена как целое в этом вихре – переехать в Киев или Полтаву?» (14.11). “Получил киевские газеты. Ясно, что большевики не овладевают там и власть Ленина и К° не признается” (15-16.XI) [2, с. 22,24, 31, 33-34, 45].*

Протестуючи проти більшовицького перевороту, Володимир Іванович, разом із іншими членами Тимчасового уряду підписує звернення до народу, де містилися і такі слова: *“зусиллями народу буде покладено кінець пануванню насильників”*. Звернення побачило світ у багатьох газетах, після чого з’явилася постанова Військово-Революційного Комітету, про арешт його ініціаторів. Рятуючи своє життя, Володимир Іванович виїздить до Полтави, де з початком 1918 р. активно спілкується з місцевою інтелігенцією. Зі спогадів Володимира Івановича (1937 р.): *«В Полтаве, как и везде на*

Украине, намечалось течение хлеборобов, более сильное, чем более интеллигентное течение радикальной Рады. Национальный оттенок его был более слаб, но он нашел поддержку в немецко-австрийском командовании, оккупировавшем вскоре Украину и на время отрезавшем ее от остальной России...

В Полтаве я писал свою рукопись, для которой я мало сделал в Петрограде. Здесь я был лишен сколько-нибудь больших библиотек, но приходилось так много читать нового, что я находил относящееся к моей теме и в библиотеке Георгия, и в библиотеке сельскохозяйственного общества, председателем которого был Шимков, Полтавского музея и полтавского опытного поля. Жизнь была так внешне спокойна, что можно было сделать далекие поездки и экскурсии.

Я опять, как и в прежние годы, тесно связался с музеем, который быстро разрастался. Музей Скаржинской вошел в него, увеличился персонал, штатные места... Работала молодежь... Интересовали вопросы, связанные с ископаемыми почвами. Один из местных хлеборобов, по фамилии как будто Клименко (у меня записано), владелец имения, где находятся Гонцы, подарил музею участок земли, чтобы сохранить эту палеолитическую стоянку. Он произвел новые раскопки, и я сделал с ним и с Олеховским двухдневную, кажется, поездку в Лубны и в Гонцы. В Лубнах я встретился с местным любителем истории стариком Остряком, кажется, и археологом (который выпустил историю иллюстрированную Украины, научного значения не имеющую). В Лубнах я смотрел моренные отложения (две морены), в Гонцах раскопки чрезвычайно интересны. Для меня ясно, что мамонтовые бивни и кости были искусственно собраны человеком. Мне помнится, что описание этого разреза было мной оставлено в Полтавском музее. Не помню теперь, где и как мы ночевали. Мы заезжали в Гонцах или поблизости к местному мелкому помещику, сколько помню, Боярскому, тоже любителю старины. Он говорил, что его усадьба с многочисленными дубами представляла часть Вышневетчины и пережила руину 17 века" [2, 230-231].

В ніч на 30 квітня 1918 р. до влади в Україні прийшов Гетьман П.П.Скоропадський. Центральна Рада була розпущена, але українська ідея не загинула, а трансформувалася в інші політичні форми: почався новий етап національної революції. В оточенні Гетьмана знаходився і член партії кадетів М.П.Василенко, котрому Скоропадський доручив формування уряду Української Держави. Тоді ж полтавські кадети виступили з ініціативою створення фактично нової – української – партії народної свободи. Вернадський відіграв у цих процесах видатну роль, проводячи послідовну лінію на всебічну розбудову українських державних інституцій, на поширення української мови, вільний її розвиток. Мовного удосконалення прагнув і в побуті: *“С Ниночкой, когда гуляю, говорю по-украински. Я чувствую, что делаю успехи. Я отличаюсь от своих политических*

единомышленников тем, что считаю возрождение украинского языка очень большим положительным явлением” [2, с. 230-231].

8-11 травня 1918 р. у Києві відбувся з'їзд партії кадетів, на якому М.П.Василенко запропонував Вернадському очолити роботу із заснування Академії наук. Вернадський дав згоду і з 1 червня 1918 р. переїхав до Києва. Ставши на чолі Комісії із заснування УАН і розбудови вищої школи, відразу ж залучив до неї видатних українських вчених – Д.І.Багалія, М.Ф.Кащенко, Г.Г.Павлуцького, С.П.Тимошенка, Б.А.Кістяківського, П.А.Тутковського, В.С.Іконникова, М.І.Туган-Барановського та ін. Секретарем комісії був видатний український вчений Вадим Модзалевський – авторитетний знавець генеалогії старовинних українських козацьких родів, перед цим – директор Чернігівського музею старожитностей імені В.В.Тарновського.

Вернадський організував переїзд із більшовицької Москви до Києва А.Кримського (разом з його унікальною книгозбірнею, яка потім перейшла до бібліотеки УАН) і Федора Вовка, який помер по дорозі з Петербурга при загадкових обставинах. До роботи були запрошені й представники Українського Наукового Товариства (УНТ) у Києві, серед них і М.С.Грушевський.

Вернадський познайомився з Грушевським у 1916 р. в Петрограді: *“Тоді ми обоє не думали, що може бути створена Українська Академія наук. Наша розмова йшла про Львівське товариство імені Шевченка, членом якого я був і, як зараз пам'ятаю, про Угорську Русь, як тоді вона звалася і яка мене тоді дуже цікавила”* [9, с.387].

Вернадський прагнув залучити Михайла Грушевського, якого цінував як видатного вченого, до роботи над створенням Академії Наук, але той відмовився. Далася взнаки особиста неприязнь Грушевського до Скоропадського, який усунув його від влади, розпустивши Центральну Раду. Історик Дмитро Дорошенко згадував: *“Кола, що були ближче зайняті організацією Академії наук, дуже хотіли бачити її першим президентом проф. М.Грушевського. На це була повна згода з боку Гетьмана. Але проф. Грушевський категорично зрікся, не бажаючи дістати призначення з рук Гетьмана”* [10, с. 8].

Існували й інші сили, що бажали припинення роботи Вернадського по заснуванню УАН: це були представники впливових російських кіл, зокрема друзі та знайомі Вернадського по Російській АН – академіки С.Ф.Ольденбург, О.О.Шахматов, О.Є.Ферсман та Голова ЦК партії кадетів Росії і колишній міністр іноземних справ Тимчасового уряду П.М.Мілюков, що на той час приїхав до Києва: *«Был у П.Н.Милюкова и с ним имел длинный разговор, откровенный... Боится упрочения украинского государства – но явно сознает его невозможность отдельного существования. Есть старое отношение свысока на украинскую культуру. Поэтому он думает, что Академию наук я напрасно подвигаю. С ним я не согласен. Научная задача не должна подчиняться политическому моменту... Украине он хочет дать*

минимум и с этой точки зрения возражает моему проекту Академии наук» [2, с. 105-106].

На першому засіданні Комісії із заснування УАН (9 липня 1918 р.) міністр народної освіти та мистецтва М.П.Василенко, згадавши про всілякі утиски, які чинило розвигковій української культури царське самодержавство, наголосив: *«Тепер до цього питання є нові сприяючі обставини, і завдання утворення в Києві Української Академії наук бере на себе Українська держава. Це завдання – справа державної ваги, і вирішити її не під силу приватному товариству. Участь держави в цій справі дасть можливість здійснити думку про утворення в Києві Академії наук хутко і найбільш повно і поставити її існування на твердий ґрунт. Академія повинна згуртувати коло себе наукові сили, які в першу чергу мусять поповнити хиби щодо студіювання України. Ненормальні умови і підозріле відношення до української науки, в яких вона розвивалась, утворили те, що Україна мало досліджена. Історію України, історію українського мистецтва, мову, письменство, природні багатства, народне життя, статистику, географію, етнографію, почасти тільки почали студіювати, почасти мають вони такі вади, що потрібні виняткові потуги, аби заповнити прогалини. Час іде, і потрібно поспішати налагодити наукове життя на Україні. Утворення Української Академії наук має і велике національне значіння, бо їй досі є багато людей, які скептично і з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української мови і науки. Для тих же, хто вірить в життєздатність українського народу, для кого відродження його, се – “святая святых”, для тих утворення Академії наук має величезну вагу, являється національною потребою і черговим питанням» [10, с. 72].*

Далі слово взяв академік В. І. Вернадський, який підкреслив давні наукові традиції в Україні: *«Не можна не згадати, що найдавнішим на Сході зразком такого товариства, схожого, на думку деяких учених, до тодішніх академій, вважати можна тую громадку вчених, що згуртувалися в межах України, в Острозі на Волині, коло кн. Константина Острожського, наприкінці XVI віку. Із таких товариств учених людей порозвивалися в XVII ст. сучасні Академії наук».* Вернадський наголосив: *«З національного погляду є неминуха потреба, щоб Українську Академію наук визнала міжнародна спілка академій. Цим досягається всесвітнє визнання української культури в одній з найважливіших паростей людської діяльності. До того ж, тільки оце уможливить для Київської Академії участь у всесвітній організації і в спільній праці людскості».* Окрім цього, УАН також повинна *«задовольняти важливі 1) національні, 2) державні та 3) місцеві життєві вимоги. Національна вага навітьної Академії... лежить у тому, що новітня Академія повинна допомогати зростові української національної самосвідомості та української культури, через широке, глибоке, проникливе наукове*

студіювання минулості та сучасності українського народу та його сусідів, природи обійнятого їми краю, в усіх її безконечних виявах». Вчений також підкреслив: «На Україні природні сили краю мало досліджено, а використано ще менш, знов же й виробливість праці українського народу стоїть на такому низькому рівні, якого сучасна держава ніяк допустити не може. Тут треба якнайінтенсивнішої та й якнеодкладнішої праці. А на те однією з найперших і найпотрібніших умов являється витворення могутньої державної організації для наукової дослідчої праці. Витворити такий осередок – річ величезної ваги, і зроблені на нього видатки швидко та цілком повернуться» [10, с. 73-74].

На думку Вернадського, Академія «повинна складатися з гуртків учених людей, що здобувають кошти від держави і оддаються науці, як справі свого життя, признаній од держави за державно важну. З Академією повинні сполучитись численні наукові заклади дослідчого характеру. В коротких первісних рисах структура Київської Академії наук малюється мені ось в якому вигляді... В Українській Академії наук мають бути чотири відділи: 1) Історично - філологічний (з класою українською), 2) Фізично-математичний, 3) Економічно-юридичний, 4) Відділ прикладного природознавства» [10, с. 75].

До складу Академії мали входити принаймні наступні наукові установи: 1) Національна бібліотека; 2) Фізичний інститут; 3) Інститут дослідний біологічний (з прикладним відділом); 5) Хімічна лабораторія (з прикладним відділом); 6) Національний музей, який складатиметься, щонайменше, з вісьмох відділів: археологічного, мінералогічного, передісторичної археології, етнографії, ботаніки, зоології, антропології, палеонтології; 7) Історичний український музей; 8) Астрономічна обсерваторія; 9) Комісія для видання словника української мови.

Вернадський наголосив: «Неминуча річ – узяти на увагу ще й другі можливі установи, напр. Археографічну комісію, Археологічний дослідчий інститут, тощо. Окрім того, при Академії треба негайно закласти усілякі великі постійні комісії, які б зв'язували в одну цілість із Академією всі наукові сили України, і притягали б до її роботи сотні вчених. Такими комісіями могли б бути в першу чергу: 1) Комісія для досліджування природних виробничих сил України; 2) Комісія для досліджування економічно-статистичного життя та ресурсів України; 3) Комісія для видавання пам'яток українського письменства та мови» [10, с. 76].

На закінчення доповіді Вернадський зауважив: «Цей список закладів ще багато не повний. Необхідна річ — скласти такий статут Академії, щоб вона мала спромогу витворювати нові дослідчі заклади, притягати в своє відання ті заклади, які заснувалися без її участі, мати вплив на ті вияви державної дослідчої праці, які стоять побіч неї. Її статут повинен дати їй широкі спромоги на вільну наукову працю та бути вистачаючо гнучким, щоб вони могли йти слідом за вимогами життя» [10, с. 76].

Велику роль у заснуванні УАН відіграв колега Вернадського – видатний геолог і географ Павло Аполлонович Тутковський, – доктор мінералогії та геогнозії, викладач кафедри географії та етнографії ун-ту Св. Володимира (з вересня 1913 р.), ординарний професор (з весни 1914 р.), член УНТ (Українського Наукового Товариства, з осені 1917 р.). Разом із ним до УНТ вступила велика група вчених, що викликало реорганізацію Товариства. 12 квітня 1918 р. з ініціативи геологів відбулося засідання природничо-технічної секції, в результаті чого було прийнято рішення про утворення **двох окремих секцій – природничої і технічної**. До Ради природничої секції увійшли відомі київські геологи – П.А.Тутковський (голова), В.І.Лучицький, Б.Л.Лічков, А.В.Красовський та В.В.Різниченко (секретар). З ініціативи Тутковського було прийнято рішення скликати з'їзд природодослідників України, залучивши до роботи Київське товариство природознавців та інші наукові товариства й заклади Києва та України. Також були засновані геологічна та географо-антропологічна підсекції, розроблені плани їх подальшої наукової діяльності. По всій Україні почала створюватися мережа освітніх закладів при університетах і музеях, зокрема у Києві створено Крайовий комітет охорони природи (на чолі з Тутковським), а в **Полтаві – Товариство любителів природи (на чолі з Вернадським)**. Товариство у Полтаві було засновано з ініціативи Володимира Івановича 25 березня 1918 р. з гуртка місцевих натуралістів. На його засіданні 26 травня 1918 р. Вернадський прочитав доповідь “Про деякі спостереження, що мають значення в геології” (у доповненому вигляді цей матеріал, що стосувався геохімії живих організмів, вчений повторно оприлюднив у Москві 1927 р.). В той же період, разом із київським геологом В.І.Лучицьким, він провів експертизу питної води міста Полтави, опублікувавши її результати у вигляді статті “До питання про ґрунтові води” у газеті “Полтавський день” (№ 13 від 28.V.1918 р.).

В середині 1918 р. секція УНТ нараховувала понад 40 членів, переважно киян. Окрім згаданих учених, до неї входили також В.І.Вернадський, В.В.Дуб'янський, Є.В.Оппоков. Таким чином, природнича секція УНТ об'єднувала геологів та географів із ун-ту Св. Володимира, Київського товариства природознавців, Українського геологічного комітету, Студентського товариства природознавців та ін. Акад. В.І.Вернадський, який крім роботи в Комісії із заснування УАН брав участь у роботі УНТ і в університеті Св. Володимира читав “Загальний курс геохімії” (у другому півріччі 1918 – першому 1919 рр.), мав на київських геологів величезний вплив.

П.А.Тутковський був Головою Оргкомітету з організації **першого з'їзду натуралістів України, який відбувся з 2 по 6 серпня 1918 р. у стінах ун-ту Св. Володимира**. Через складні політичні обставини до Києва не змогли приїхати багато вчених, тому було вирішено вважати це зібрання нарадою. Головував **Вернадський**, який прочитав доповіді “Об'єднання та

організація природознавців України” і “Про організацію Української Академії наук”, закликав створити Всеукраїнську асоціацію натуралістів. П.А.Тутковський виступив із привітальною промовою, а також зачитав три доповіді: “Музейна справа в Україні”, “Бібліографічна справа в Україні” та “Геологічні пам’ятки природи України”. З доповідями також виступили В.І.Луцицький, Б.Л.Лічков, В.В.Дуб’янський та ін. Природничу секцію УНТ (через Тутковського) брала активну участь у роботі Комітету із заснування УАН, у роботі над розбудовою структури Академії та її Статуту [1].

Саме П.А.Тутковський був автором Записки про утворення Кафедри географії в УАН, поданої ним до Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН. В.І.Вернадському ж належить Записка про організацію Музею та Інституту мінералогії при УАН, а М.А.Медзвецькому – про утворення Геодезичного інституту та Геодезичної ради при УАН. З подібними записками виступили інші відомі вчені, залучені до роботи Комісії (зокрема В.О.Кордт, В.М.Перетц, Й.Й.Косоногов, О.В.Сперанський, М.Ф.Кащенко, О.Г.Алешо, О.В.Фомін, Г.М.Висоцький, С.П.Тимошенко, Д.І.Багалій, А.Ю.Кримський, Г.Г.Павлуцький та інші).

13.11.1918 р. була прийнята постанова Ради Міністрів Української держави про асигнування коштів на утримання УАН, а 14 листопада Гетьманом П.П.Скоропадським затверджено “Закон Української Держави про заснування Української Академії Наук у м. Києві”. В Законі кількість академіків визначалася у 12 чоловік, серед яких був (по Відділу фізико-математичних наук) і В. І. Вернадський.

Список перших дійсних членів УАН було затверджено наказом Гетьмана того ж дня:

«Призначаються дійсними членами Української Академії наук:

а) по Відділу історично-філологічних наук:

1. Заслужений професор Харківського університету Дмитро Іванович Багалій.

2. Ординарний професор Українського київського державного університету Агафангел Юхимович Кримський.

3. Заслужений професор Київської духовної академії Микола Іванович Петров.

4. Професор Чернівецького університету д(октор) Степан Смаль-Стоцький;

б) по Відділу фізично-математичних наук:

1. Ординарний академик Російської Академії наук Володимир Іванович Вернадський.

2. Професор Київського політехнічного інституту Степан Прокопович Тимошенко*.

3. Професор Київського політехнічного інституту Микола Феофанович Кащенко.

4. Заслужений ординарний професор Київського університету Св. Володимира Павло Аполлонович *Тутковський*;

в) по Відділу соціальних наук:

1. Ординарний професор Київського українського державного університету Михайло Іванович *Туган-Барановський*.

2. Професор Катеринославського університету Хведір Васильович *Тарановський*.

3. Ординарний професор Київського політехнічного інституту Володимир Андрійович *Косинський*.

4. Член-секретар Комісії по розбору давніх актів Орест Іванович *Левицький*.

Гетьман всієї України *Павло Скоропадський*

Міністр народньої освіти і мистецтва, сенатор *П.Стебницький*» [10, с. 166-167].

26 листопада було опубліковано “Статут Української Академії Наук у Києві”, а 27 листопада “*відбулося перше Спільне зібрання Академії, на якому одноголосно обрано (9-ма голосами) академіка Володимира Івановича Вернадського на Голову-президента Академії, акад. Агатангела Єфимовича Кримського на Неодмінного секретаря*” (з листа акад. Ореста Левицького, що головував на засіданні, до нового міністра Народної освіти та мистецтва Української держави В.П.Науменка) [10, с. 185].

Згідно зі статутом Академії, новообраного Президента 30 листопада затвердив своїм наказом Гетьман: “*Академик В.І.Вернадський затверджується Головою-президентом Української академії наук в Києві, згідно з обранням – з 27-го листопада 1918 р.*

Гетьман всієї України *Павло Скоропадський*

Міністр народньої освіти *В.Науменко*

Державний секретар, сенатор *Завадський*” [10, с. 185].

Те, що серед перших дванадцяти академіків УАН було аж два геолого-географи, вказує, яку важливу роль в Академії з самого її початку зайняли науки про Землю. Тим більше, ці вчені зайняли в структурі Академії керівні посади, бо у грудні 1918 р. було сформовано Правління УАН на чолі з академіком П.А.Тутковським. Тоді ж при Другому відділі засновано кафедри мінералогії (очолив В.І.Вернадський) та геології (П.А.Тутковський), а також Постійну Комісію по вивченню природних багатств України (на чолі з В.І.Вернадським). Ця Комісія створювалася з метою дослідження, обліку та раціонального використання корисних копалин України (перш за все паливних та будівельних). 1921 р. академік П.А.Тутковський очолив другий відділ УАН (замінивши акад. М.Т.Кашченка), він же, у зв’язку з відсутністю В.І.Вернадського, став на чолі Комісії по вивченню природних багатств України (секретар – В.В.Різнченко). Тим часом паралельно з УАН

продовжувало працювати УНТ, в роботі якого активну участь брав і Вернадський.

Невдовзі Україною пронеслися катаклізми політичних потрясінь: рівно через місяць після заснування УАН Гетьман зрікається влади (14.12.1918) і виїздить за кордон, починається кривава громадянська війна, довгий ланцюг зміни влад. У Києві до влади прийшла Директорія, потім більшовики, а після них – денікінці. Директорія, а за нею і більшовики визнають Академію, хоч і виходячи з різних засад. Уряд Директорії – з того, що Україні потрібна національна Академія, а більшовики – декларуючи право народів на самовизначення.

Із приходом Директорії, що відмінила всі накази Гетьмана, Михайло Сергійович Грушевський, який відмовився співпрацювати з “Гетьманською” Академією з принципових переконань, поставив питання про її розформування та про надання статусу Академії Українському Науковому Товариству. Ознайомившись із цим питанням, керівництво Директорії все ж не підтримало пропозиції Грушевського, обмежившись внесенням деяких змін до Статуту Академії (щодо української мови видань та присяги академіків на вірність УНР). Чимало членів УНТ, які брали участь у заснуванні Академії (А.Ю.Кримський, Б.О.Кістяківський, В.Л.Модзалевський) теж не підтримали М.С.Грушевського. Коли 5 лютого 1919 р. Київ зайняли більшовицькі війська, Грушевський емігрував за кордон; повернувся до України він у 1924 р. і тоді ж став академіком заперечуваної ним УАН.

З політичних міркувань більшовики визнали “Гетьманську Академію”, хоч серед них не було єдиної позиції відносно українського питання. Деякі з них, переважно місцеві більшовики, сприяли українському відродженню, хоча більшість вважала його виявом буржуазного націоналізму і проводила великодержавну централізаторську політику. В такій ситуації велику роль відігравала особистість конкретного представника влади.

В цей час Вернадський продовжує інтенсивно працювати над рукописом про роль живої речовини у процесах земних надр. На березень 1919 року обсяг рукопису досяг більше 1000 сторінок. У липні 1919 р. Вернадський виїздить на біологічну станцію Старосілля поблизу Києва. Він сам згадував про цей період як про один із найсвітліших у своєму житті: *“Эти несколько недель – одни из лучших, мною прожитых. Наташа осталась в Киеве, а мы с Ниночкой отправились пешком в Вишгород, а оттуда на лодке в Староселье. Прогулка в лесу и большая экскурсия по Десне с А.В.Фоминым много дала мне для познания живой природы. Удивительный лес и в лесу сторожка лесника, где впервые услышал говор дифтонгами”* [8, с. 67].

За спогадами видатного українського біолога академіка М.Г.Холодного, *“Значительную часть лета 1919 года В.И. провел на Днепровской биологической станции (на берегу Днепра, в 18 километрах*

выше Киева), где в это время работали профессор Кушакевич, бывший директор станции и еще несколько киевских биологов. В это время он писал свои большие обзорные работы по геохимии и обыкновенно занимался этим делом в лесу, недалеко от дома лесничества, где помещалась станция, причем устраивался прямо на земле и работал по несколько часов, не обращая внимания на комаров, муравьев и других надоедливых насекомых” [8, с. 66-67].

Як завжди у житті Вернадського, наукові та політичні питання йдуть поряд: *“С Липским большой разговор в связи с флорой Украины – был о границах Украины. Я считаю их этнографическими. Даже если никакого элемента политической обособленности в Украине не будет (возможно, но мало вероятно?), то и тогда Киев должен быть научным центром вне пределов политической России. Удивительно мало знания о Галичине и Угорской Руси у натуралистов: мало занимались. Лишь поляки сохранили больше связи. Считаю, что в сферу духовного влияния должны входить Балканы и все Черное море”* [2, с. 135].

Складний період пережила УАН у часи захоплення Києва військами денікінської Добровольчеської армії (ДА) (з 30 серпня по 12 грудня 1919). Денікінці спочатку взагалі хотіли «прикрити» УАН як один із центрів “хохляцкого сепаратизма” та “мазепинства”; у звіті УАН від 1 січня 1920 р. зазначено: *“Сумної пам'яті денікінська окупація 3,5 місяці... аж надто важко відбилася на житті Академії. Українська Академія наук була для денікінців одною з найненавидніших твердинь ненавидної для них української культури”* [10, с. 222].

Красномовний епізод трапився з академіком П.А.Тутковським – Головою Правління УАН (з листа від 8 вересня 1919 р. А.Ю.Кримського до В.І.Вернадського): *“На грубые окрики офицера... указания сделал академик П.А.Тутковский, отметил, что он не только академик, но и Действительный статский советник, и что его сын служит в Добровольческой армии и имеет золотое оружие, а потому он крайне удивлен, встречая такой тон со стороны русского офицера и с горечью видит, что этот офицер не желает даже снять фуражки в комнате, где висят святыя иконы. В ответ на это заявление со стороны офицера послышались угрозы запечатать здание Академии наук. Потом он отобрал две пишущие машины и приказал их увезти, заявивши, что завтра он явится еще за тремя”* [10, с. 218].

Пізніше, під тиском громадськості, денікінці визнають існування АН, але на правах не національної Української, а як регіонального відділення єдиної Всеросійської Академії наук. З будинку Академії зривають український напис, переводять діловодство на російську, закривають Український університет. Значною мірою, дякуючи саме величезному авторитетові В.І.Вернадського, вдалося зберегти в цей складний час УАН як діючу структуру.

2 жовтня 1919 р. в Ростові-на-Дону відбулося засідання Особливої наради при Денікіні з участю Вернадського, на якому обговорювалася записка вченого про збереження Академії наук, підготовлена у Києві 1 вересня 1919 р. У записці, зокрема, йшлося:

«Украинская Академия наук вместе с состоящей при ней Всенародной (Национальной) библиотекой была основана в Киеве 14 ноября 1918 г. во время гетьманства и организовывалась в очень трудных обстоятельствах переживаемого времени, переживив здесь более или менее благополучно гетьманство, директорию и большевиков. Прошло более 9 месяцев тяжелой и трудной работы, в результате которой создалось (ученое) учреждение, имеющее все данные для развития... Для меня ясно, что в России, в связи с ее обширностью и малоисследованностью существует необходимость интенсификации работы таких центров исследовательской работы – современного типа академий – в Петрограде, Москве, Киеве, Кавказе, Сибири. Нельзя забывать, что пока у нас была одна Академия наук, в Германии их было 5 или 6, в Соединенных Штатах их еще больше. Исходя из этих соображений я считал необходимой задачей создать Академию наук в Киеве, когда во время гетьманства представилась для этого возможность... Я считаю, что невозможно уничтожить такой готовый центр научной работы, столь нужный в нашей бедной ими стране. Если в Уставе Академии есть пункты, которые не могут быть сохранены, власть может их изменить. Но прежде всего необходимо дать возможность Академии пережить эти месяцы для восстановления нормальной власти в России, и с этой целью должны быть даны Академии некоторые средства.

Мне кажется гораздо проще дело Всенародной библиотеки. Сейчас нам при страшно трудных условиях удалось собрать более 300 тыс. книг, разбросанных пока по разным помещениям. Киев и Юг России убийственно беден книгами. Большая библиотека является таким орудием современной жизни, которое по силе не может сравниться ни с чем. Она особенно будет нужна у нас на Юге России, при том подъеме созидательной работы, какую требует от нас возрождение России. Для библиотеки необходимо не только сохранить государственные средства, но и помочь в предоставлении ей помещения. При необходимости интенсивной работы во время предстоящего государственного строительства существование такого центра в Киеве явится столь полезным, что, несомненно, быстро окупит все сделанные затраты. Подобно Публичной библиотеке в Петрограде и Румянцевской в Москве, Киевская библиотека не носит никакого узконационального характера. В ней, наряду с общим отделом есть отдел Ucrainica, но этот отдел территориальный – касается территории Украины. В нем должны быть собраны книги на всех языках, которые касаются Малороссии и малорусского народа. Само собой разумеется, в Библиотеке по самому ее характеру всегда будут преобладать книги на иностранных и русском языке, хотя и будут собраны и все книги и на языке

малороссийском. Сейчас главная масса книг состоит из книг на русском языке. Необходимо развивать и сохранять библиотеку, но власть всегда может сделать те изменения в ее уставе, какие необходимо» [10, с.218-221].

Ця доповідна записка яскраво демонструє хист Вернадського-дипломата і політика, його вміння обійти гострі кути проблеми та здатність піти на компроміс заради досягнення мети. А метою було – збереження Академії наук як якісно нового і вищого типу наукової організації в Україні. Характерно і те, що Володимир Іванович чітко й однозначно став на захист української культури та мови – тобто саме тих галузей, які найбільше нищилися великоросійським шовінізмом.

Доповідь Вернадського справила велике враження на членів Особливої наради, які прийняла рішення передати питання про УАН на розгляд університетів півдня Росії (Київського, Катеринославського, Одеського, Ростовського, Таврійського, Харківського), на основі рекомендацій котрих і вирішено було пізніше визначити її долю (а кошти на поточну роботу Академії були виділені негайно).

Після цього Вернадський повертається до Києва, де 29 жовтня 1919 р. зустрічається з генералом А.М.Драгомировим – командуючим Київською групою військ: *«На меня он произвел впечатление очень ординарного генерала. Никакого биения мысли не чувствуется. Он указал, что когда уезжал из Ростова, то никакого разговора о продолжении научной работы Академии не было. Дело было ясное, и он в этом смысле говорил с Деникиным: только хранить имущество, может быть передать в университет Св. Владимира, пока университеты не выскажутся об открытии филиала в Киеве Российской Академии наук для изучения того, что нельзя изучать вне местности... Мне кажется, что все попытки мои отстоять сейчас работу Академии кончатся крахом, и в той или иной форме мне придется пойти на разрыв. Но с другой стороны – кто знает будущее? Я почувствовал из разговора с Драгомировым, что одержал в Ростове неожиданную победу. У Деникина с Драгомировым было решение другое» [2, с. 175].*

А між тим, на фронті відбувся перелом, більшовики наближалися до Києва: *«Всюду известия о восстаниях. В Носовке (где на днях было восстание) офицерам “как врагам” крестьяне ничего не продают. В Полтавской губернии все время появляются “банды”, хорошо вооруженные. Лохвицу, говорят, взяли борьбисты. Вчера слух о захвате Екатеринослава... Все дорожает, подвоза нет... Холодно. Снег, стоявший несколько дней, тает. В домах 3-5 ° R; спасаюсь в заседаниях, где топят, но холодно. Киевляне в апатии и разочарованы. И холод, и разруха, и дороговизна, и невозможность выехать. Становится не лучше, а все хуже. Да потеряла всякое доверие. Среди некоторых слоев начинается поворот к большевизму! Взятие Чернигова, неудачи под Орлом и Воронежем ставят перед все большей и большей частью Киева вопрос о прочности ДА. Постоянное*

бегство власти с Драгомировым во главе сделало свое дело. Надо было быстро сменить Драгомирова... Видя то, что делается кругом, – могут опуститься руки. Глухая реакция – произвол не власти, а произвол безвластия: самое ужасное, что может быть. Говорят, что анархия на железных дорогах достигла невероятных размеров, города грабятсся шайками... А доверие к ДА исчезло, и она не может собрать вокруг себя людей... Кровавая и позорная русская социалистическая революция... Все хотят уехать – в Крым. А вчера Демченко указывает, что в Крыму начались систематические грабежи татарами и оттуда начинается бегство. Что может быть в Киеве после ДА?» (23-25.X. 1919 г.) [2, с.178-179].

У 20-х числах листопада 1919 р. Вернадський, разом із дружиною та багатьма колегами (М.П.Василенко, С.П.Тимошенко, В.І.Лучицький, В.А.Кістяківський та ін.) виїздить поїздом через Харків до Ростова-на-Дону, бо Добровольчеська армія з боями відступала на південь. Фактично це була, якщо не втеча, то евакуація великої групи інтелігенції антибільшовицької орієнтації, тому що більшість виїздила сім'ями з дітьми і батьками: *“Соколов в разговоре со мной выражал удивление, что такое количество людей бежит из городов при приближении большевиков. Он не понимает, что такое значит Чрезвычайка и каковы ее действия”* [2, с. 191]. Поверталися до рідних місць, до родичів: Наталія Єгорівна – дружина Володимира Івановича – виїшла у Полтаві, батьки академіка С.П.Тимошенка – поїхали до Кременчука. Для деякого ця поїздка була прощанням із Батьківщиною: зокрема Степан Прокопович Тимошенко (видатний фізико-механік, один із засновників сучасної теорії опору матеріалів, професор ряду вищих навчальних закладів Петрограда і Київського політехнічного інституту) невдовзі емігрував до Югославії, а потім до США.

12.XII. 1919 р. у Києві знову, і вже остаточно (не рахуючи нетривалого з 8 травня по 11 червня 1920 р. перебування у місті поляків), встановлюється Радянська влада, при якій і відбувається подальша розбудова УАН.

15 січня Вернадський сідає на корабель, який відплив із Новоросійська лише в ніч із 18 на 19 січня 1920 р. Через Феодосію, 20 січня “Ксенія” прибула до Ялти, де Вернадський несподівано зустрічає свою дружину, доньку та сина з його дружиною. Наталія Єгорівна згадувала: *“Мы давно не имели вестей от него. Сообщение было прервано и вдруг неожиданно, когда мы спустились в Ялту, узнали о приходе парохода из Новороссийска. Георгий побежал к причалу его и к великому восторгу всех нас очень скоро вернулся к нам вместе с Владимиром. Мы все вместе веселой гурьбой отправились в Щель. К сожалению Георгий и Нинетта должны были в тот же вечер выехать в Симферополь. Весь день мы просидели все вместе и проговорили. Уводила только Владимира умыться и переодеться, осмотреть его с точки зрения вшей. Нашли их несколько на нем в белье...Приняли все меры дезинфекции... Хотя и встревожилась ими немного, но больше надеялась, что все обойдется, как было у нас с Ниночкой”* [3, с. 133].

Але ситуація виявилася серйозною. Вернадський пізніше згадував: *“Когда я выезжал в Ялту из Новороссийска, меня провожал на дебаркадер Е.Н.Трубецкой. Я на пароходе нашел на себе вшей и ровно через 10 суток после этого заболел в Ялте сыпным тифом”* [3, с. 133].

Хвороба була тяжкою, в один із моментів лікарю навіть здалося, що Володимир Іванович помирає; викликали із Сімферополя сина Георгія, який, незважаючи на сніг, прийшов через гори до Ялти пішки (!), попрощатися з батьком. Але все обійшлося і ранню кримську весну Вернадський зустрів уже на ногах. Він пише у Київ до Кримського з Сімферополя: *“Високошановный Агафангеле Евфимовичу! Дуже радий я був получить вістку з Академії. На жаль, я не могу зараз вернуться до Киева; після тифу я не могу їхати в таких неможливых обставинах, в яких ходять залізничі. Приїду, коли потепліє або буде можливість їхати більш по-людськи... Як взагалі становище Академії. Як словник біографічний та Словник живої мови?... Пишіть мені. Дошліть усі видання Академії – її останні справоздання”* [18, с. 302].

З 18 березня 1920 р. Вернадський став позаштатним професором Таврійського університету у Сімферополі (очолює після несподіваної хвороби професора М.І.Андрусова кафедру геології фізико-математичного факультету).

Втомлений багатолітніми випробуваннями, недавньою важкою хворобою, відсутністю нормальних побутових умов (*“Ниночка сшила мне спортушок из мешка... Хочет учиться башибачному искусству”*) Володимир Іванович всерйоз задумувався про переїзд до Англії, але після несподіваної смерті ректора Таврійського ун-ту Р.І.Гельвіга (2 жовтня 1920 р.) 10 жовтня 1920 р. Рада професорів Таврійського ун-ту обрала Вернадського ректором. Вчений зустрівся з бароном Врангелем: *“Врангель производит замечательно обаятельное впечатление. Встретил чрезвычайно приветливо. И он, и Кривошеин выражали свое удовольствие моему избранию и заявляли о том, что они окажут всякое содействие”* (23-24.X) [3, с. 106].

Умови для наукової роботи були надзвичайно важкі, неодноразово вченого охоплювали розпачливі роздуми: *«Вчера был в очень тяжелом настроении. Передо мной ярко стала картина огрубления и культурного падения русской жизни. Чрезвычайно сейчас тяжела научная работа. Множество самых талантливых людей от нее оторваны. В ученой среде, особенно среди мужской молодежи, на каждом шагу в этом смысле идут трагедии. Знание литературы среди ученых ограничивается 1914 годом; дальше здесь на юге попадает случайная книга и случайный журнал. После 1918 почти ничего нет. Удар нанесенный большевизмом печатанию и научной работе, непоправим... Невольно иногда приходишь в отчаяние... В библиотеке ничего не нашел. ...Необходимо создавать лабораторию и организовывать кабинет...Нет газа, нет примусов для керосина, нет спирта. Они работают на спирте. Минералогический кабинет не получил.*

Геологи получили – говорят для питья! Невозможно устраиваться у химиков – тесно и бедно... Решили хлопотать о лабораториях. Добывают газ из бешуйского угля. Тяжело и с посудой и с реактивами. Но я надеюсь, добьемся. Весов нет. Я думаю при энергии можно добиться – но сколько великой, ненужной траты сил! Для лекции не мог достать Менделеева ...ни одной физической книги (для справки о фазах). ...Приходится восстанавливать по памяти» [3, с. 70-71].

Все ж, не зважаючи на відсутність елементарних лабораторних умов, наукова робота продовжувалася. Велися роботи з гідрогеології Криму, досліджувалися солі Сиваша, вугілля Бешуйського родовища та дельфініячий жир, працювали наукові установи Асканії-Нова. Влітку 1920 р. виникла загроза розчленування її території у зв'язку з аграрною реформою П.М.Врангеля, яка обмежувала землеволодіння площею 500 десятин. З ініціативи Наукової Ради Таврійського університету, Врангель видав наказ із категоричною забороною постів військових частин на території Асканії-Нова та про опіку над нею з боку університету. Ще в жовтні 1917 р., будучи товаришем міністра народної освіти, Вернадський займався цим питанням. За дорученням володаря Асканії-Нова Ф.Е.Фальц-Фейна (він був одним із організаторів у 1917 р. у Москві Товариства охорони природи) з проханням про її захист звернувся його шуряк М.Ф.Пейкер: *“Я указал ему на то, что сделано, и просил передать Фальц-Фейну, что прошу его обращаться ко мне и что я сделаю все, что возможно”* [2, с. 16].

Як завжди, Вернадський прагне зрозуміти сенс тих грандіозних історичних подій, учасником яких він був, з ностальгією згадає Полтаву, **Київ**. Відбулися значні зміни в оцінці багатьох явищ: *«Ниночка вчера вспомнила, что в прошлом году, как раз в этот день мы были в лесу по Десне. Это было во время большевиков, а между тем как-то было бодрее смотреть вперед: от добровольцев не ожидали той безумной политики, какую повел Деникин и его советники. С одной стороны, была борьба дворянских групп за свой интерес, с другой – ярко великорусское понимание России, желание возродить старую монархию не только с содержанием, но и формой старых навыков управления. И все рушилось»* [3, с. 92].

Після взяття Криму червоними військами (17 листопада 1920 р.), за свідченням сина Георгія, *«В Симферополе осталось много офицеров Врангелевской армии, не успевших на посадку на пароходы в Севастополь. Отец распорядился немедленно выдать им (по словам сестры их было около 200 человек) свидетельства, что они студенты Таврического университета – и этим спас их. Но слух об этом, очевидно, пошел по городу и как только пришли большевики, на квартиру родителей пришел чекист. Отца не было дома, была только мать. Сестра пришла домой во время разговора матери с чекистом. Чекист говорил, что ему известно, что выданы были студенческие свидетельства офицерам и, очевидно, требовал “сознания” (и выдачи имен), угрожая, что в противном случае отца расстреляют.*

Ниночка говорит, что она никогда не видела мать (всегда выдержанную, мягкую и вежливую) в таком состоянии. Лицо ее было в красных пятнах, она топала ногами и кричала чекисту: “Вон!” Тот так и ушел» [3, с. 171].

Червоний терор у Криму, розв’язаний Головою Кримського ревкому Белою Куном, увійшов навіть у дуже багату на наругу історію більшовицької революції як явище унікальне, небачене за своїми масштабами. Історик революції С.П.Мельгунов свідчить: *«Здесь жертвы обсчитываются уже десятками тысяч. Крым назвали “Всероссийским кладбищем”. Мы слышали об этих тысячах от многих, кто приехал к Москве из Крыма. Розстреляно 50.000 – сообщает “За народ” (№ 1). Другие число жертв называют в 100-120 тысяч, и даже 150 тысяч. Какая цифра соответствует действительности, мы, конечно, не знаем, пусть она будет значительно ниже названной! Неужели это уменьшит жестокость и ужас расправы с людьми, которым по сути была гарантированная амнистия главноком Фрунзе?» [12].*

В.І.Вернадський як ректор Таврійського ун-ту неодноразово зустрічався з Белою Куном і його наступником А.М.Ліде. Вчений знову на роздоріжжі: *“Лично для себя мне необходимо выяснить – ехать мне в Киев, или я могу вернуться в Петроград. В России я могу вести работу только в Петрограде и Москве. Киевские библиотеки слишком бедны” (18.01.1921) [13, с. 98].*

Врешті-решт, за рішенням радянських владних чиновників, він разом із дружиною, донькою та сім’ями інших професорів Таврійського університету, під наглядом трьох комуністів виїздить до Москви. Ця подорож залізницею через Харків тривала біля місяця (протягом лютого – березня 1921 р.); потім Володимир Іванович повертається в Петроград до своєї квартири на Васильєвському острові та до роботи в РАН.

З вікон вагону, що так довго віз родину Вернадського до Москви, з розмов із людьми, котрі їхали у нього, перед Володимиром Івановичем відкрилася страшна картина руйни, яка охопила Україну. Як завжди, вчений фіксує враження в “Щоденнику” (02.03.1921): *«Сидим на сборной станции в верстах 5 от Харькова и неизвестно, сколько прождем. Паровозы есть, но нет угля... (Демобилизованные) взяли предназначенный нам последний паровоз с углем и теперь мы ждем, будет ли уголь... Полная анархия. Все растущее расстройство и ни малейшего признака какой бы то ни было консолидации власти... Все больные – и дети, и взрослые. Инфлюэнца. Сидим в вагоне уже 7-ой день. Особенно тяжел недостаток воды для умывания и чая. Рассказы профессоров о Харькове рисуют картину разрушения. Дворов нет – заборы вырублены – на главной площади навоз. Университет полуразрушен. Пайки не выдаются аккуратно, Грузинцев умер от голода. Каринский с большой семьей очень нуждается и слабеет от недоедания. Положение ухудшается. Очевидно, паек исчезнет. Смотрят вперед мрачно и почти безнадежно. Население готово мирится со всякой иноземной*

властью, которая устроит порядок – румынской, польской. Рабочие и некоторые ждут внутреннего изменения благодаря расколу среди большевиков... Сами коммунисты не верят в прочность своей власти и думают, что весной их не будет. Всюду кругом “кипит” против коммунистов – и Украина, и Дон, и Кубань. Большевики подавляют беспощадно, но сами боятся ехать вглубь – их там “режут”. Ни малейшего улучшения не намечается. Жизнь все более разрушается... Главное, нет веры и нет никаких проявлений идейного у власти имущих» [3, с. 123-124].

І хоча поїзд проходив мимо Полтавщини (за маршрутом Мелітополь – Запоріжжя – Лозова – Панютіно – Харків – Білгород – Курськ), вченому було ясно, що подібне твориться і в Полтаві та Києві. Те саме було і в Москві та в Петрограді. Револуція зруйнувала не лише нормальне життя мільйонів людей, але й матеріальну базу академічної науки, розпорошила та дуже понижила її кадровий потенціал. Хоч і в менших масштабах, але й надалі тривала громадянська війна, заводи та фабрики простоювали, земля заростала бур'янами, на порозі стояв страшний голод 1921-1922 рр.

Знаменно, що під час цієї подорожі вчений не переставав інтенсивно працювати, знайомлячись, зокрема, з релігійно-філософською літературою, яка по-своєму давала відповіді на питання про сенс людського існування: «27 февраля 1921 г. Станция Лозовая... начал читать Флоренского “Оплот и утверждение истины”. Книга, кажется, очень интересная. Я страшно ценю самостоятельное творчество, какую бы форму оно не принимало. Здесь чувствуется сильная и оригинальная личность» [15, с. 194].

Пізніше ці два видатні мислителі особисто спілкувалися і листувалися (з 1927 по 1933 рік), знайшовши спільну основу своїх інтересів у галузі природничих наук. Вернадський високо цінував універсальний інтелект Павла Олександровича Флоренського, згадуючи про нього (в 1943 р.): «Очень выдающийся человек, профессор философии или богословия Духовной Академии и в то же время теолог и философ, кончивший математический факультет, в советское время заведовал какой-то лабораторией. Это редкое совмещение богослова и экспериментатора и математика указывает его талантливость. Я помню, когда я был еще профессором в Москве, его диссертация в Духовной Академии – Столп и утверждение истины – произвела огромное впечатление. Я прочел потом эту книгу и нахожу ее чрезвычайно интересной» [15, с. 194].

Дійсно, в рамках плану ГОЕЛРО Флоренський працював у Всесоюзному електротехнічному інституті, будучи автором багатьох запатентованих відкриттів; після репресій 1933 року проводив дослідження з проблеми вічної мерзлоти в Сковородининській науково-дослідній станції на Далекому Сході, а пізніше (з вересня 1934 р.) – в Соловецькому таборі – займався питаннями видобутку йоду та агар-агару з морських водоростей. Вернадський прагнув допомогти репресованому за свої релігійні переконання вченому і священику, писав йому листи в Соловецький табір (де в той час

перебувало також багато української інтелігенції), а потім допомагав синам Флоренського – геологам Василю та Кирилу (останній з 1935 р. був особистим лаборантом Володимира Івановича).

В листі до сина Кирила (2-9 грудня 1935 р.) Флоренський так характеризував Вернадського: *“он единственный у нас ученый, мыслящий глубоко в области круговорота веществ в земной коре и один из самых глубоких натуралистов нашего времени в мировом масштабе”* [15, с. 203].

Цікаво, що будучи уродженцем Кавказу, Флоренський зацікавився постаттю М.І.Гулака (1822-1899) – рідного дядька матері Вернадського, якого, після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства (в 1847-1850 роках він сидів у Шліссельбургській фортеці) царська влада заслала на Кавказ. Працюючи педагогом (зокрема в Тбілісі), Гулак викладав там низку дисциплін, опублікувавши кілька оригінальних книг із математики та виконав перший російськомовний переклад поеми Шота Руставелі “Витязь у тигровій шкурі”. У листі до Вернадського (5.12.1930) Флоренський писав: *«Второе дело, с которым обращаюсь к Вам, – это о Н.И.Гулаке-Артемовском. Вы предполагали написать в Украинскую Академию Наук о том, чтобы мне были доставлены вновь опубликованные сведения о нем. Мне казалось бы весьма важным написать биографию Гулака, но не внешнюю только, а с приложением его работы. В моих руках уже есть важные материалы, собранные на месте, в Тифлисе от людей, знавших Гулака близко, и его труды. Как я говорил Вам, Гулак мне представляется одним из наиболее блестяще одаренных людей 2-й половины XIX в., и для истории русской культуры было бы непростительно не знать его или ограничивать свое знание сообщением об участии его в Кирилло-Мефодиевском братстве. Если вы можете помочь в получении новых материалов (к сожалению, я не знаю, каких и где опубликованных), то дайте указания; я сильно опасюсь, что кроме меня пишут о Гулаке сейчас некому»* [15, с. 201].

Повернувшись до Петрограда, Вернадський тужить за Україною. У листі до свого друга академіка А.Кримського він писав: *“Буду дуже радий, коли ви мені напишете листа. Пишіть по-українськи, бо тут я можу чути українську мову тільки від моєї дочки та часом рідко від кого-небудь з українців. У Сімферополі ми почали були складати філію Українського наукового товариства, де я був обраний головою – але вона розпалась, бо всі роз’їхались. Досилайте до мене усі видання Академії, Бібліотеки, Наукового товариства. Як з словниками української мови? ...Будьте здорові. Пишіть і держіть мене в курсі стану Академії”* (лист від 23.04. 1921) [18, с. 304].

Невдовзі Вернадського арештували і доправили в камеру попереднього ув’язнення ЧК, про що він, по свіжих слідах, залишив вражаюче-яскраві спогади у щоденнику: *«Хочу записать впечатления своего ареста 14-15.VII. 1921. Утром нас разбудила Модлена, сказав, что пришел уполномоченный домового комитета ...с какими-то людьми. Наташа вышла посмотреть, и мы поняли, что это обыск. Быстро оделись – вооруженные*

солдаты и два отвратительных типа – один коммунист на вид, “по форме”, другой полуинтеллигент. Первый несомненно не полуинтеллигент, должно быть, бывший студент или гимназист, идейный работник. Какое нравственное падение! Оба в шапках, довольно грубоваты. В глаза не смотрят. Пошли в кабинет. Подал главный бумагу: произвести обыск и арестовать – фамилии нет. На мой вопрос они грубо с окриком заявляют, что так полагается... представитель домового комитета заявляет, что это всегда, когда действует “летучка” (на бумаге есть надпись “летучий”).

Летучка, мол, может произвести ряд обысков. В этом элементарном уме такое действие кажется полезным и целесообразным! Полное чувство и мысль рабов и у русских революционеров, и у русской толпы. Вытряхивают книги: все книги, которые лежали на столе, были внимательно осмотрены. Количество книг приводило их в изумление и некоторое негодование. Отвратительное впечатление варваров. Исполняли свою обязанность не за страх, а за совесть. Ужасно неприятное и тяжелое чувство, когда роются в письмах, бумагах, отбирая то, что им кажется нужным для сыска. Пробуют читать рукописи – полуграмотный один из них... Это отряд товарища Иванова. “Товарища” Иванова – из идейного искателя нового строя превратившегося в старый исконный тип сыщика... Спрашивает о телефоне, пытается переговорить с губернской ЧК, что делать ввиду массы книг и рукописей. Мой рабочий стол был осмотрен внимательно, забраны кое-какие письма и бумаги (довольно бессмысленно). Ф.И. Успенский пробовал с ним говорить – отвечали отвратительно грубо. Затем обыск у жены, дочери – там вещи, и они были в своей сфере. Так и видно, что эти люди понимают толк в вещах, мелкие стяжатели. Смотря на все это, у меня росло чувство гадливости и какое-то большое чувство того, что я мог считать людей, создавших такое проявление идеальных исканий, своими товарищами по жизненной цели и видеть в них оттенки того же настроения, которыми все время живет мой дух и дух моих друзей. У жены взяли переписку. Перешли в кабинет. Велели одеться (я был в халате), Жена хотела было что-то сказать. Я заявил, чтобы известили Президента...

Оделся – посоветовали взять еду; быстро поел и поехал с ними в автомобиле. Привезли в ЧК. Грубые окрики. Привели в комнату, где регистрировали, где были уже арестованные с узелками. Тут я провел несколько часов. Солдаты не позволяли разговаривать. Какая-то старая женщина, которую я застал и которая осталась и после того, как я ушел, громко протестовала, истерически всхлипывая. С ней то простодушно, а потом грубо, перекидывались словами и чиновники, и солдаты. Солдат-мальчишки пробовали на нее кричать, смеялись, когда она жаловалась, какая-то чисто детская жестокость – открыто издевались (?), явно чувствуя себя нравственно неловко, когда она указывала им на свой возраст. Грубость от невежества и невоспитанности, а не от моральной испорченности. Результаты, однако, те же. Отوبرали у меня Eckermann

“Gesprache mit Goethe”, палку (можете вы без нее обойтись?). “Отцом” называют меня и те, которых на вид я принимал за интеллигентов. Чиновники чрезвычайно производят впечатление низменной среды – разговоры о наживе, идет оценка вещей, точно в лавке старьевщика, грубый флирт» [4, с. 35-39].

Протримавши дві доби у в'язниці, Вернадського відпустили, бо про його звільнення з-під варт з телеграмами до Леніна, Луначарського і Семашка негайно звернулися завідувачий Петроградського відділу народної освіти М.М.Кузьмін (більшовик із 1903 р., колишній випускник математичного ф-ту Петербургського університету) й давній друг вченого – академік С.Ф.Ольденбург. До слова, нарком охорони здоров'я М.І.Семашко, навчаючись у свій час на медичному факультеті Московського університету, слухав там лекції В.І.Вернадського.

Будучи носієм високої наукової думки і людиною твердих демократичних переконань, Вернадський не міг прийняти більшовицького тоталітаризму, який поступово проникав і у сферу наукової роботи. Тому з травня 1922 по березень 1926 р. він разом із дружиною та донькою Ніною виїздить до Європи, де читає лекції з геохімії в університетах Франції, Англії, Чехії. Офіційно це було наукове відрядження для читання курсу лекцій у Сорбонні як запрошений професор, а фактично – майже еміграція, тому що вчений явно не поспішав повертатися до більшовицької Росії. У зв'язку з цим його звільняють із посади директора Геологічного та Мінералогічного музеїв АН, продовжують термін відрядження до 15.11.1923 р. (без фінансової оплати), вимагають повернутися до 1 вересня 1924 р., погрожуючи, в противному разі, виключити з числа дійсних членів РАН. Вернадський пише до Президії Академії листа, в якому фактично засуджує існуючий в Росії політичний режим: *«Вся научная работа по самой сути своей связана с свободным суждением свободной человеческой личности... Примат личности и ее свободного ни с чем не считающегося решения не представляется мне необходимым в условиях жизни, где ценность отдельной человеческой личности не сознается в сколько-нибудь достаточной степени. Я вижу в этом возвышении отдельной личности и в построении деятельности только согласно ее сознанию основное условие возрождения нашей Родины» [8, с. 70].*

Поставлене у складні умови керівництво Фізико-математичного відділення АН приймає воістину соломонове рішення: *“Признать, что В.И.Вернадский с 1 сентября сохраняет только звание академика. Вместе с тем, имея в виду большое научное значение работ В.И.Вернадского, с которыми в общем могли ознакомиться в Париже П.П.Лазарев и А.Ф.Йоффе, положено просить Наркомпрос сохранить за Академией право при возвращении В.И.Вернадского в Ленинград включить его вновь в число действительных членов без новых выборов” [8, с. 70].*

Наскрізною темою листування в ці роки (1924-1925) В.І.Вернадського з відомим київським геологом Б.Л.Лічковим (з яким він працював у створеній за Гетьмана П.Скоропадського Комісії з вищих навчальних закладів і наукових установ) є туга за Україною, Києвом, Укранською Академією наук: *“Все время много думал и о Вас, и о Киеве”*; *“И дорогой мне Киев, и киевские ученые центры все время мне близки”*; *“Ужасно мне хотелось бы попасть в Киев!... Мне дорога всякая весточка о научной работе в Киеве и на Украине”* [14, с. 30, 31, 35].

В листах із Парижа 1924-1925 рр. вчений зізнається, як багато завдячує він київському періоду свого життя: *«Сейчас печатаю книгу “La Geochemie”... значительные части ее мною обдумывались и вырабатывались в 1918 году в Киеве»*; *«книга о живом веществе в биосфере, над которой все время работаю; по существу, это все та же работа, которую я вел в Киеве»* [14, с. 30, 34].

Лише в березні 1926 р., за посередництва свого учня та колеги академіка О.Є.Ферсмана, вчений разом із дружиною повертається до Ленінграда, звідки пише Б.Л.Лічкову: *“Я получил приглашение на Съезд и очень мечтаю побывать в Киеве, с которым у меня связано столько дорогих воспоминаний и где столько близких и дорогих мне людей”* [14, с. 41].

У вересні 1926 р. Вернадський приїздить до Києва (в якому не був із 1919 р.), очолює 2-й Всесоюзний з'їзд геологів (з 30 вересня по 6 жовтня) та бере участь у засіданні Академії наук.

До кінця життя Вернадський цікавився справами Всеукраїнської Академії наук, листувався з українськими вченими, приїздив до Києва ще у 1928 р. (з 16 по 28 серпня, відвідавши біологічну станцію в Старосіллі). Останній раз це було у квітні 1939 р. Володимир Іванович, якому виповнилося вже 76 р., приїхав до Києва разом зі своїм учнем і послідовником у геохімії, майбутнім академіком О.П.Виноградовим. Вони взяли участь у двох наукових конференціях, організованих Академією наук: одна була присвячена пегматитам (за участю Ферсмана), друга – порівняльній фізіології (організатор А.П.Палладін). Вернадський згадував: *«Меня порази́л Киев своей красотой. Несколько дней провел с А.П.Виноградовым в доме отдыха, очень демократическом, в Голосеевском лесу на “Архиерейской даче”. Сюда приходил ко мне пешком А.Е.Крымский. Я увлекся разговором с ним и провожал его далеко обратно в Киев... Я был на обеих конференциях: по сравнительной физиологии и по пегматитам (где председательствовал А.Е.Ферсман и куда приехали его ученики). В Голосеевский лес приезжал ко мне мой дорогой друг – Н.Г.Холодный»* [8, с. 78].

За кордоном залишилися донька Вернадських – Ніна, яка у 1926 р., по закінченню медичного факультету празького Карлового ун-ту, одружується зі студентом-археологом М.П.Толем, оселившись у Празі. Син Володимира Івановича – Георгій разом зі своєю дружиною ще з 1921 р. проживав за

кордоном, спочатку у Франції, а потім (з 1927 р.) у США, очоливши, як професор, кафедру російської історії Йельського університету. Після захоплення Гітлером Чехії Ніна Володимирівна Вернадська-Толль разом із чоловіком на запрошення брата Георгія в 1939 р. також переселилася до США. Останній раз В.І.Вернадський бачився з дітьми у 1936 р. під час наукового відрядження до Європи, після цього він за кордоном не бував, а діти до Радянського Союзу не приїздили.

Величезний науковий потенціал Вернадського – вченого та організатора науки – не можна було заперечити, тим більше, що він був лауреатом Сталінської премії та кавалером ордена Трудового Червоного Прапора (1943 р.). Тому радянські історики зробили все, щоб створити лубковий, максимально лояльний до комуністичної влади образ Володимира Івановича. Через це багато десятиліть замовчувалася активна громадська діяльність ученого, його політичні переконання, а також і справжні обставини заснування УАН. Як правильно зазначила видатний український історик Наталія Полонська-Василенко (дружина М.П.Василенка), *“Українська Академія наук була найбільшим досягненням України в галузі культури. Протягом багатьох років вона залишалася науковим осередком, який скупчував біля себе найкращі наукові сили України. Значення заснування УАН відзначали сучасники і – характеристично – протягом багатьох років більшовики намагалися і намагаються довести, що засновано її не у 1918 році, а в 1919 – вже за більшовицької влади”* [16, с. 501].

Треба підкреслити, що цю епохальну для української історії та найбільшу у житті Володимира Івановича справу, що завершилася у Києві, він розпочав саме з полтавської землі. Він палко любив цей край, досліджував його, черпав тут натхнення до наукової праці та сили для титанічної громадської діяльності. Тут, в Україні, В.І.Вернадський пережив миттєвості, які він вважав найкращими у своєму житті.

Імені В.І.Вернадського заснована премія (з 1943 р.) та Золота медаль (з 1963 р.) Академії наук колишнього СРСР, а також премія імені В.І.Вернадського за видатні наукові роботи в галузі геології, геофізики і гідрофізики Відділення Наук про Землю НАН України (з 1973 р.).

Особистість, історична причетність великого вченого вшанована у Києві пам'ятником (скульптор А.П.Скобліков, архітектор А.Ф.Ігнащенко), відкритим у 1981 р. на бульварі Академіка Вернадського (названо в 1973 р.) та меморіальною дошкою на фасаді будинку Президії НАН України по вул. Володимирській, 54 (архітектор П.Є.Захарченко). Крім того, його ім'я носить Національна бібліотека України (старий корпус по вул. Володимирській, 62, а новий – на Московській площі у Києві) та Національний Таврійський університет у Сімферополі. В 2003 р. побачили світ почесні золоті медаль і значок членів НАН України (видається академікам та членам-кореспондентам), виконані видатним майстром, заслуженим художником України Олександром Андрійовичем Івахненком (автором перших поштових

марок та біля двох десятків карбованих ювілейних і пам'ятних монет незалежної України), разом із сином Андрієм. Значок являє собою коло діаметром 17 мм, де на тлі основи золотого кольору подано анфас срібне погруддя В.І.Вернадського.

1. *Бушак С.М.* Роль українських натуралістів та геологів у становленні академічної науки (УАН та її предтечі) // Наукові праці інституту фундаментальних досліджень. – К.: Знання. – 1999. – С. 198-208.

2. *Вернадский В. И.* Дневники. 1917-1921. Октябрь 1917 – январь 1920. – К.: Наук. думка. 1994. – 270 с.

3. *Вернадский В. И.* Дневники. 1917-1921. Январь 1920 – март 1921. – К.: Наук. думка. 1997. – 328 с.

4. *Вернадский В. И.* Дневники. Март 1921 – август 1925. – М.: Наука. – 1998. – 214 с., ил.

5. *Вернадский В. И.* Письма Н.Е.Вернадской. 1886 – 1889. Составитель Н.В.Филиппова. – М.: Наука. 1988. – 304 с.

6. *Вернадский В. И.* Письма Н.Е.Вернадской. 1889 – 1892. Составитель Н.В.Филиппова. – М.: Наука. 1991. – 320 с.

7. *Вернадський В. І.* Українське питання і російська громадськість. // Молода гвардія. – 1988. – 12 березня. – с. 3.

8. Владимир Иванович Вернадский. Материалы к биографии (Альманах “Прометей”, Т. 15). – М: Молодая гвардия. 1998. – 352 с.

9. *Дражевська Л.* Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) // 125 років Київської Української академічної традиції: 1861–1986. – Нйю-Йорк: УВАН у США. – 1993. – с. 377-406.

10. Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. – К.: Наук. думка. 1993. – 376 с.

11. *Мазурок О., Пеняк П., Шевера М.* Володимир Вернадський про Угорську Русь. – Ужгород, 2003. – 93 с.

12. *Мельгунов С. П.* Красный террор в России. – М.: СП “РУICO”, “P.S.”. – 1990. – 208 с. // Факсимильное переиздание 2-го издания (1924).

13. Письма В.И.Вернадского А.Е. Ферсману. – М.: Наука. 1985. – 270 с.

14. Переписка В.И.Вернадского с Б.Л.Личковым. 1918-1939. – М.:Наука. 1979. – 271 с.

15. Переписка В.И.Вернадского и П.А.Флоренского // Новый мир. – 1989. – № 2. – с.194-203.

16. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. Т. 2. – Мюнхен. Укр. вид-во. 1976. – 554 с.

17. Страницы автобиографии В.И. Вернадского. – М.: Наука. 1981. – 350 с.

18. *Сытник К. М., Апанович Е. М., Стойко С. М.* В.И.Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. – К.: Наук. думка. – 1988. – 368 с.

Бушак С. М. Киев и Украина в жизни и научной деятельности академика Владимира Ивановича Вернадского

Жизнь и научная деятельность академика В.И.Вернадского тесно связаны с Украиной. Предки ученого по линии отца и матери происходили с Черниговщины, его детские годы прошли в Харькове, а жена была из Полтавы. Владимир Иванович всю свою жизнь (1863-1945) интересовался Украиной и украинской культурой, был знаком и дружил со многими украинскими учеными, политиками и интеллектуалами. Особенное место в жизни Вернадского занимает Киев, где родились его отец и мать и где он сам жил на протяжении 1918-1919 годов. В Киеве, в сложное время гражданской войны, Вернадский возглавил большую группу украинских ученых, создавших Украинскую Академию наук. Позже он руководил Академией как ее первый президент. В статье идет речь о малоизвестных страницах жизни и деятельности В.И.Вернадского и о его связях со многими деятелями науки Украины и Киева.

Bushak Stanislav. Kiev and Ukraine in the life and scientific activity of Vladimir I. Vernadsky

The life and scientific activity of Vladimir I. Vernadsky, Academician, were closely related to Ukraine. His relatives both from father and mother sides led their origin from Chernigiv region; the scholar spent his childhood in Kharkiv, and his wife was from Poltava. Through the whole his life (1863-1945), Vladimir Ivanovitch kept an interest to Ukraine and Ukrainian culture. He was familiar and had friendly relations to numerous Ukrainian scientists, politians, and intellectuals. Kiev was of special importance in the Vernadsky's life. It was the birthplace of his parents, and he lived there in 1918-1919. In hard years of the Civil War, Vernadsky headed a large group of Ukrainian scientists in Kiev who created the Ukrainian Academy of Sciences. Later, he was the first president of the Academy. The paper deal with poorly known years of the V.I. Vernadsky's life and activity

ВНЕСОК ПАВЛА ТУТКОВСЬКОГО В РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

І.І.Ровенчак

Павло Тутковський (1858-1930), поряд зі Степаном Рудницьким, є одним із засновників географічних досліджень в Україні. Йдеться і про науку географію, і про університетські навчальні дисципліни. Аналіз поглядів класиків науки є важливим напрямком дослідження в усіх національних культурах. Тому вивчення внеску Павла Тутковського в географію культури в Україні має велике наукове і прикладне значення.

Хоч аналізу життєвого шляху та наукової творчості Павла Тутковського присвячено чимало праць, геокультурна складова його наукової діяльності в галузі географії є практично недослідженою. Тільки в 1998 р. у науковому збірнику, що вийшов у Луцьку, присвяченому 140-й річниці від народження академіка П.Тутковського, автором цієї статті була опублікована перша оригінальна постановочна праця з означеної проблематики [1]. За час, що пройшов, розуміння цього питання істотно поглибилось, зокрема щодо геокультурно-картографічної спадщини вченого [2].

Метою цієї статті є аналіз відомої на сьогодні наукової спадщини вченого в галузі географії культури. Ставиться також завдання прослідкувати впливи чужоземних наукових шкіл, – російської, німецької та ін., на формування геокультурних поглядів Павла Тутковського.

У поглядах та ідеях вченого щодо означених проблем можна виділити такі напрямки: а) загальні уявлення про географічну специфіку культури; б) теорія походження неолітичної культури; в) концепція географічних причин наступу азійських варварів на Європу; г) геокультурна складова поглядів на морфологію земної поверхні, зокрема України.

Загальні уявлення П. Тутковського про географічну специфіку культури найповніше розкриті у книзі: "Загальне землезнавство", виданій 1927 р. у Харкові [10]. Частково цих питань він торкається також у праці "Задачи и предельї географии", опублікованій у київських "Университетских известиях" [6] та в "Приложении" до 7-го тому "Трудов общества исследователей Волини" (Житомир, 1914 р.). У "Загальному землезнавстві" П. Тутковський, як і С. Рудницький, виділяє в загальній географії фізичну географію, біогеографію

та антропогеографію. В антропогеографії досить сильно представлена геокультурна складова. Вчений пише: "Отже, завдання антропогеографії вивчати географічне розповсюдження людства, - людських рас, сучасних головних явищ у людській культурі та з'ясовувати причини такого їхнього розповсюдження, з'ясовувати, чим та як саме людська культура відбиває на собі вплив географічного середовища" [10, с. 412].

На думку П. Тутковського, геокультурна антропогеографія найбільше пов'язана з антропологією, археологією, лінгвістикою, етнографією та етнологією. Під етнографією він розуміє науку, що досліджує матеріальну культуру, а під етнологією – духовну культуру. Вчений також дає свою інтерпретацію культури загалом. На його думку, "під назвою культури або цивілізації треба розуміти всю сукупність матеріальних та розумових скарбів людства, способу здобувати їжу, одяг та житло, техніку всіх промислів, обмін, мову, моральність, право, звичаї, релігію, мистецтво та науку" [Ibid, с. 457].

Згідно з поглядами Тутковського, існує ряд типів культури й типів хліборобства або рільництва. Типів культури він виділяє три. Перший – це первісна культура. До цього типу у більшій чи меншій мірі належали спочатку всі народи. Другий – напівкультура. Вона складається з трьох підтипів – варварська культура, номадизм та осіла напівкультура. Третій – повна, або вища культура. Вчений виділяє чотири типи хліборобства або рільництва. Це: 1) мотикове землеробство; 2) культура хлібних рослин; 3) садівництво та городництво; 4) культура технічних рослин.

У своїй праці П. Тутковський розглядає осередки культури і способи поширення культури. Осередків культури він наводить чотири, а саме: 1) Східно-Азійський – у низовинах рік Хуанхе та Янцзи; 2) Індійський – у долинах рік Інду і Гангу; 3) Західно-Азійський – у низовині рік Євфрату й Тигра; 4) Єгипетський – у долині ріки Нілу. Способів поширення культури, за Тутковським, існує також чотири. До них відносяться: а) набіги та завоювання країн захожими народами; б) місіонерство; в) торговельні зносини; г) мирна колонізація. У книзі "Загальне землезнаство" вміщена також "Мала розвитку ойкумени". На цій карті, серед іншого, показана межа ойкумени близько 1700 р. за даними Ф. Ратцеля.

Теорія походження неолітичної культури викладена П. Тутковським у двох працях. Перша: "Нова гіпотеза про походження неолітичної культури" у "Збірнику УНТ на пам'ять Хв. Вовка" (1921р.). Друга: "Про походження неолітичної культури" у збірнику "Наука на Україні", виданому в Харкові у 1922 р. [8]. Як відомо,

неолітична культура засвідчила дуже високий якісний стрибок людства порівняно з палеолітичною. У другій статті вчений з цього приводу пише: "...бачимо дуже різкий, наглий, несподіваний і надзвичайно великий прогрес, цілий скік або перелім в культурі первісної людини на межі палеоліту з неолітом і особливо за часів неолітичної епохи" [Ibid, с. 20]. Далі Тутковський пояснює, в чому саме проявився цей прогрес (якісний стрибок): "З початком польодовикової (неолітичної) епохи людина почала виробляти шліфоване кам'яне знаряддя – і в відносно короткі часі виявляються ознаки великого прогресу в усіх галузях культури...". На той час існували різні гіпотези щодо того, яким чином людина додумалась до шліфування каміння, хто її навчив шліфувати його. Існувала, зокрема, гіпотеза, що людина помітила і використала шліфування каміння водою. Вчений вважав цю гіпотезу хибною, тому що шліфування каміння водою йде дуже повільно і не дає гострих кутів.

Згідно з дослідженнями Тутковського, на початку польодовикової (неолітичної) епохи за периферією льодовикової паволоки виникла смуга пустинь. Тому: "Відламки скель, наметні, конкреції і риняки, що лежали на поверхні пустині, неминуче шліфувалися піском за Допомогою вітру і набували гострі ребра..." [Ibid, с. 23]. І далі вчений доходить до такого висновку: "...саме за польодовикової епохи не тільки могла, але-ж мусила необхідно виникнути скрізь із палеолітичної – неолітична культура, що являється неминучим наслідком тодішньої географічної обстановки первісної людини" [Ibid, с. 24]. В кінці статті він зауважує: "Приємно зазначити, що це нове з'ясування, (...) це нове вияснення стародавніх доісторичних подій є підказане природою нашої України".

Можна вважати, що концепція географічних причин наступу азійських варварів на Європу є найбільш знаною серед геокультурної спадщини вченого. Спочатку вона була викладена у статті: "Географические причины нашествия варваров", поміщений в 1915 р. у київських "Университетских известиях" [7] та московському "Землеведении" (1915 р., кн. 1-2). Пізніше у статті: "Причины так званых "наступів азійських варварів" на Европу" у харківському збірнику "Первісне громадянство та його пережитки на Україні" [9], а також у вже згаданому "Загальному землезнавстві" (1927 р.). Визначний український вчений-геолог В. Різниченко (1870-1932) відносив цю роботу, як і попередню "Про походження неолітичної культури", до науково-синтетичних праць ученого (1931 р.).

В основу дослідження покладено гіпотези німецького географа Е. Брюкнера (1862-1927) про 35-річні та 4,5-столітні холодно-дощові і

тепло-сухі кліматичні цикли. До речі, С. Рудницький у своїй праці: "Фізична географія при кінці XIX століття (Львів, 1903 р.) писав: "35-літній період кліматичний Брікнера потверджуєсь в такім проценті випадків, в яким і не потверджуєсь" [3, с. 30]. Періодичною зміною кліматичних циклів пояснює П. Тутковський причини наступу азійських варварів на Європу. Він спростовує пояснення нападів нібито вродженими у номадів нахилами до загарбництва (Е. Реклю, Ф. Ратцель, Ф. Ріхтгофен), вулканізмом (О. Гумбольдт, К. Ріттер) і землетрусами. Отже, на думку вченого, в засушливі періоди, через кожні 4-5 ст., в Азії після виснаження підніжних кормів кочівникам хоч-не-хоч приходилось шукати порятунку від голоду у більш вологій Європі. Положення цієї концепції вперше були опубліковані в 1915р., в розпал першої світової війни, але вони отримали значний резонанс, зокрема, в тодішній російській географічній науці. Наприклад, В. Семенов-Тянь-Шанський (1870-1942) у петроградських "Известиях РГО" висловив ряд критичних зауважень щодо неї. Серед іншого він писав: "Відрадно зазначити, що за останній час стало з'являтися більше, ніж раніше, антропогеографічних досліджень у нас в Росії. До них потрібно віднести і цікаву роботу проф. Тутковського, ..." [4, с. 510]. В кінці провідний російський географ робить такий висновок: "...треба визначити, що наступи кочових варварів є антропогеографічне явище, причини якого пояснювати так просто, як це робить П. А. Тутковський, не можна" [Ibid, с. 514]. В. Семенов-Тянь-Шанський також зупинився на ще одному пропущеному П. Тутковським (у пізніших виданнях про це вже говориться) наступу кочових варварів на Європу. Йдеться про навалу калмиків на південну Росію у XVII ст.

У працях 1926-1927 рр. вчений остаточно формулює свою концепцію. Він виділяє 11 періодів (епох), для кожного з яких є характерним наступ кочових варварів. Сім із цих періодів стосуються дохристиянської доби і чотири – християнської. За християнської доби послідовно відбулися наступи таких кочових народів на Європу: III ст. – гунни, потім авари; VIII ст. – угри-мадари, печеніги; XII-XIII ст. – монголо-татари; XVII ст. – калмики. За цією концепцією Європа у XXI-XXII ст., тобто уже в недалекому майбутньому, повинна знов зазнати навали азійських номадів. Тутковський вважав, що: "Цей збіг епох мінімальної вогкості підсоння (клімату. – *І. Р.*) з варварськими наступами є мабуть не випадковий (бо справджується 10 раз з 11 епох або для 91% епох) і виявляє між цими явищами причинний зв'язок" [10, с. 479-480].

У 1920-х рр. цю проблему досліджував також американський вчений-географ, професор Єльського університету, Еллсворт Гантінгтон

(Ellsworth Huntington, 1876-1947). У книзі "The character of Races as Influenced by Physical Environment, Natural Selection, and Historical Development", 1924 р. ("Характер рас у світлі впливу природного середовища, природного відбору та історичного розвитку") він проводив прямий зв'язок між сухістю клімату в Азії і вторгненням монгольських завойовників у Китай, Індію і в Європу; між кліматичними циклами і політичним, економічним і культурним життям народів. Е. Гантінгтон вважав, що є клімати, які ведуть нації вперед, і клімати, що прирікають розвиток націй на застій.

На підтвердження концепції П. Тутковського сучасний російський дослідник історії євразійського номадизму О. Хазанов у статті: "О периодизации истории кочевников евразийских степей" пише: "Протягом майже трьох тисяч років у кочовому світі євразійських степів рух по колу явно переважав над поступальним розвитком, а якщо останній усе ж мав місце, то головним чином під впливом стимулів, що виходили із землеробських областей"[11, с. 8-9].

Геокультурні аспекти поглядів П. Тутковського на морфологію земної поверхні і зокрема України найкраще прослідковуються в уже згаданому "Загальному землезнавстві" та статті "Карпати" (1895 р.) в російському енциклопедичному словнику Брокгауза-Ефрона [5]. У "Загальному землезнавстві" (1927 р.) вчений подає свій варіант ідентифікації наведених Птолемеєм (90-168) у "Керівництві з географії*" морфологічних областей (височин) території України. Під "Амадокськими горами" Птолемея, наприклад, Тутковський розуміє Донецький кряж, під "Алаунськими горами" – Середньоросійську височину (між Дніпром і Доном). Донецький кряж був описаний на початку XIX ст. українським географом Є. Ковалевським (1809-1868). Російський географ М. Боднарський, один із кращих знавців античної географії (до речі українського походження, родом з Холмщини), вважав "Амадокські гори" видуманими, а під "Алаунськими горами" розумів Донецький кряж (1953 р.).

На наш погляд, версія П. Тутковського є геокультурно більш обґрунтованою. Він досконало знав морфологію України, видав, зокрема, у 1918 р. "Шкільну мапу України" в мірілі 1:1 680 000 [2]. Ми вважаємо, що кращою назвою Середньоросійської височини була б "Алаунська височина". Адже Середньоросійська височина знаходиться не тільки на території Росії, а заходить також і в Україну (Сумська і Харківська обл.). Назву "Середньоросійська" дав цій височині у 1890 р. російський картограф О. Тілло (нар. у Києві). Тоді вся щойно "відкрита" Середньоросійська височина знаходилась у межах

Російської імперії. Український вчений Г. Величко (1863-1932) у своїй знаменитій "Народописній карті українсько-руського народу" (1896 р.) цю височину називав "Центральна", очевидно – стосовно Східно-Європейської рівнини. Визначний російський географ Л. Берг, до речі, паралельно з назвою "Середньоросійська" вживав також і "Алаунська" височина (1959 р.).

П. Тутковський приділяє також значну увагу морфології і назвам височин на території сучасної північно-західної і західної України – Волинській і Подільській. Він розкриває негативні наслідки запровадження в науковий обіг прусським географом фон Рооном у 1832 р. "відножин Карпатів" – як назви згаданих височин [10, с. 38]. Це вплинуло на інших вчених. Польський географ Л. Татомир називав їх "карпатсько-уральською" височиною (1874 р.). Швейцарський геолог Дюбуа у 1830-х рр. вперше піддав сумніву твердження фон Роона і виділив Волино-Подільську височину. Остаточо те твердження спростував у 1890 р. О. Тілло. Правда, височини він об'єднав у одну і назвав її "Західно-Українською".

Російський географ К. Арсеньєв виділив у своїх схемах районування Російської імперії (1818 і 1848 рр.) на території центрально-західної України окремий "Карпатський простір". У великій статті "Карпати" (1895 р.) П. Тутковський не оминає, там де це вважає за необхідне, геокультурних аспектів власних назв, аналізуючи і назву Карпат. Щодо назви "Карпати" він приймає думку П. Шафарика, що вона походить від слов'янських слів: "Chrb", "Cherbet" – "гірський хребет". Вчений зазначає, що назва "Татри" вперше вжита слов'янами, очевидно поляками або словаками, у 1255 р., а угорський варіант цієї назви – "Торчаль". До одного із карпатських перевалів – Верецького подає паралельно і його геокультурну назву "дорога мадярів". Саме через цей перевал, перетнувши перед тим територію України, пройшли у 896 р. угромадяри в Паннонію (суч. Угорщину).

Такими є основні наукові погляди та ідеї П. Тутковського у ділянці географії культури. Більш ґрунтовне та всебічне вивчення їх, безумовно, ще попереду. Для цього, на нашу думку, варто ще раз осмислити всі друковані і картографічні праці вченого та проаналізувати його рукописну й епістолярну спадщину.

1. *Ровенчак І.І.* Наукові погляди та ідеї Павла Тутковського в галузі географії культури // Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра. Збірн. наук. праць. – Луцьк: Надтир'я, 1998. – С. 25-26.

2. *Ровенчак І.* Карта України 1918 р. Павла Тутковського в

контексті тогочасного розвитку української національної картографії // Історичне картознавство України. Збірн. наук, праць. – Львів-Київ-Нью-Йорк, 2004. – С. 201-206.

3. Рудницький С. Фізична географія при кінці XIX століття // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. - Львів, 1903. – Т. IX. - С. 1-116.

4. Семенов-Тянь-Шанский В. Рец. на "Тутковский П.А. Географические причины нашествий варваров. – Киев, 1915" // Известия РГО. – Петроград, 1915. – Т. LI. – Вып. IX. – С. 510-514.

5. Тутковский П. Карпаты // Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза-И. Ефрона. – Санкт-Петербург, 1895. – Т. XIV. – С. 577-582.

6. Тутковский П.А. Задачи и пределы географии // Университетские известия. – Киев, 1914. – №3. – С. 1-23.

7. Тутковский П.А. Географические причины нашествий варваров // Университетские известия. – Киев, 1915. – № 7. – С. 1-40.

8. Тутковский П. Про походження неолітичної культури // Наука на Україні. – Харьков, 1922. – № 3. – С. 17-25.

9. Тутковский П. Причины так званих "наступів азійських варварів" на Європу // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Харків, 1926. – Вип. 3. – С. 3-28.

10. Тутковский П. Загальне землезнавство. – Харків: ДВУ, 1927. – XI+496 с.

11. Хазанов А.М. О периодизации истории кочевников евразийских степей // Проблемы этногеографии Востока. – Москва: МФГО, 1973. – С. 5-10.

***Ровенчак И. И.* Вклад Павла Тутковского в развитие географии культуры в Украине.**

Научные взгляды и идеи Павла Тутковского (1858-1930) охватывали и сферу географии культуры. В частности, заслуживает внимания его теория происхождения неолитической культуры и концепция географических причин нашествий азиатских варваров на Европу.

***Rovenchak Ivan I.* Pavlo Tutkovskiy's Contribution into the Development of the Cultural Geography in Ukraine.**

Scientific opinions and ideas of Pavlo Tutkovs'kyi (1858-1930) deals with a sphere of cultural geography. His theory of genesis of neolitical culture and conception of geographic causes of Asiatic barbarians's invasion into Europe particularly is worth of attention.

До 80-річчя Олексія Сильвестровича Стрижака

19 вересня 2005 року виповнюється 80 років відомому українському мовознавцю, ономасту і зокрема топонімісту Олексієві Сильвестровичу Стрижаку. О.С.Стрижак – автор багатьох наукових досліджень і науково-популярних праць і п'яти одноосібних монографій: «Назви річок Полтавщини» (1963); «Назви річок Запоріжжя і Херсонщини» (1967); «Про що розповідають географічні назви» (1967 р., відзначена заохочувальним дипломом Всесоюзного товариства «Знання» за кращий твір науково-популярної літератури); «Етнотопонімія Геродотової

Скіфії» (1988 р.); «Етнотопонімія Птолемеевої Сарматії» (1991). За останні дві книжки авторові присуджено премію ім. І.Я.Франка. О.С.Стрижак – співавтор, відповідальний редактор, член редакційних колегій тринадцяти колективних монографій, наукових збірників і словників. Під керівництвом і за безпосередньою участю О.С.Стрижака створено унікальну працю – «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» (1985 р.), поява якої стала подією у вітчизняній ономастиці.

Редакція щорічника приязно вітає ювіляра, висловлює вдячність за творчу співпрацю і сподівання на її продовження.

УДК (801.3+800.2):(477.8)

**ХТО ТАКІ КАРП'ЯКИ?
(З КАРПАТО-ГАЛИЦЬКОГО ОНОМАСТИКОНУ)**

О. С. Стрижак

Поряд із суто українськими, народними/національними, а також відверто політизованими (ідеологізованими) ідеями на межі 50-60-х рр. ХХ ст. в Києві практикувалися свої ідеї, що частково знаходили свій вияв, зокрема, в проведенні Першої Республіканської наради 30.XI – 2.XII 1959 р. з питань топоніміки та ономастики (як тоді звали антропоніміку), що започаткувала реалізацію давніх номінапропріальних задумів [7] на нашій, не своїй землі.

© О.С.Стрижак, 2005

Започаткувала, та не реалізувала: ні щодо гідронімів, ні щодо ойконімів, мікротопонімів. Одне з поважних місць поступово займала комплексна, лінгво-історико-географічна, тематика вивчення *етнонімів*, узятих у натурконтекстуальних ареалах.

Вивчення онімних категорій не увінчалось публікаціями етногенетичних атласів і словників чи хоч би опосередненим обстеженням таких регіонів, як Чорнобильська зона відчуження. І все ж, об'єктивно кажучи, онімні студії загальнонаціонально-глобального чи локально-регіонального штибу в нашій державі можливі, але, очевидно, лиш за участі представників діаспори, патріотично настроєних учених-україністів, що виростили на здоровому ґрунті вільної, об'єктивної й глибинної науки.

Загальному соціо-політичному й етимолого-лексикографічному контрнаступові на цьому фронті повинні були б передувати:

- спроби наукового ознайомлення з об'єктами вивчення, тобто ономастичні експедиції в досліджувані райони, чого вже не було років 20-25;
- осмислення зібраного матеріалу;
- критика матеріалів і державно-історична інтерпретація, з урахуванням переселень (евакуацій, депортацій, політико-економічних та ін. еміграцій, наслідком чого маємо, за останніми свідченнями, 27 млн. українців за межами Батьківщини; авторові тут чомусь пригадалося, як на початку 1930-х рр., коли в колгоспі плугатарі розорювали гніздів'я/-гніздища дроф, вони всі дружно піднялися у повітря і відтоді їх там більше ніхто не бачив), пересування поствоєнних меж і кордонів, а, отже, й застосування етно-політонімів у місцях теренових перерозподілів;
- картографування цих процесів на тлі новостворених комплексів;
- анклавно-мозаїчне утрущування етносів-учасників таких процесів, теоретичне узагальнення зібраного матеріалу, його висновково-експедиційна перевірка на місцях, для чого пригодився б фахово, поєвропейськи підготовлений колектив, здатний застосувати досягнення світової науки на користь держави. Однак нічого цього ще немає. А тему «Ономастика *Карпатського* регіону», введenu під гаслом «нет таких крепостей, которых бы не взяли большевики», зі справжніми *карпатознавцями* так ні разу й не обговорено.

Назвознавчого центру в Києві немає. Співпраця між *Українською* ономастичною комісією (*УОК*), створеною на хисткій тоталітарній основі, та *ономастичною групою* Відділу термінології й ономастики Інституту *української* мови НАНУ, укомплектованою, загалом, кадрами того самого антипатріотичного профілю й орієнтації, склалася проблематично, якщо взагалі склалася.

Отже, назріває необхідність проведення в Національній академії наук України нової ономастичної реформи (resp. лінгвістичної та лінгвальної на тлі державної конституційної реформи).

У пропонованій праці, присвяченій, в основному, етно(х)оронімам та ін. відетнонімним утворенням українського *П'ємонту* використано різні карпатознавчі, зокрема монографічні, картографічні, лексикографічні, довідково-енциклопедичні, туристичні, художньо-літературні, описові та ін. матеріали II/XVI – поч. XXI ст. інформативні щодо заданої теми.

* * *

КАРПАТИ – назва *центральноєвропейського* гірського пасма, зафіксована в II ст. н. е. грецьким математиком, астрономом і географом, автором знаменитого «Альмагеста» К.Птолемеем (Πτολεμαῖος) у д.-гр. формі *Καρπάτης ὄρος* і опублікована в лат. транскрипції в XVI ст. як *Carpatus mōns* [див.: *Geographia* vniversalis, vetus et nova, complectens Clavdii Ptolemaei Alexandrini enarrationis libros VIII. – Basileae apud Henricvm Petrum. – 1542. – Tabvla Evrope VIII. Дату на титульній сторінці «Географії» вписано рукою академіка А.Кримського]. Сюди ж відносять і відомий із V ст. до н. е. (Геродот), як споріднений, *Κάρπις*/«Карпій», потамонім бас. Істру/Дунаю.

Згідно зі схематичною картою поширення деяких племен, укладеною за археологічними відомостями на I тис. до н. е., сх. й пд. частина *Карпат* торкається або частково охоплює сусідні ареали поширення *слов'ян*, які виходять до Балтійського моря; *фракійців*, що приліпилися до зх. узбережжя Чорного, пн. берега Мармурового й Егейського морів, а також *кельтів* Наддунайщини, котрі на пн. сх. контактували з *ілірійцями*, мешканцями сх. узбережжя Адріатики. Між ілірійцями й *Ахайа-вою* (суч. Греція) вклинювалася, змішуючись із давнім тамтешнім населенням, невелика група *балтів*, переселенців із-над Балтійського моря, де їхні родичі широким фронтом вимішувалися зі слов'янами. Із заходу вздовж Балтики до слов'янських земель прилягали терени *германців* [6].

Найчастіше згадані географічні назви пов'язують із найменнями *фракійських*, племен *карнів* і *карподаків* (д.-гр. *Κάρποι*, *Карподакаи*), які жили поблизу пд.-сх. частини *Карпат*. Гадають, що корінь цього комплексу назв зберігся в алб. *karpe* «скеля» [13], що, на перший погляд, здається дуже логічним, а тому цю концепцію-етимологію, наскільки нам відомо, досі ніхто ще не поставив під сумнів. Однак, наявний під руками «Карманный русско-албанский словарь» (М.: Русск. язык, 1989) Л.Г.Милька її не підтвердив: російське *скала* він передає за допомогою албанських *shkëmb* і *shkrepe* (с. 273), а не (архаїзму?) *karpe*. Якщо згадана концепція така вже переконлива, то чому вона не знаходить свого підтвердження на українському ґрунті, зокрема в скельсько-ономастичному ряду, куди входять: 1) апелятив *скеля*/(діал. *скалі*; пор. нп *Скала Подільська* на Тернопільщині); 2) антропонім **Скала*, відтворений з не зовсім прозорої назви с. *Скалева* (род. відм. належності?) Кіровоградської обл.; ма-

буть, створений метафорично з вислову: «міцний, як *скеля*/як *скала*»; 3) ойконіми, яких виявлено 12 із компонентом *Скал*- і 18 на *Скел*-, зокрема, крім уже названих, сс. *Скелі* на Полтавщині, запорізьке *Скелювате* тощо [12]; 4) гідроніми *Скалеватка* з бас. Інгульця й *Скелеватка* з водозбору Дону; 5) міфонім *Той, що в скелі сидить* (за Л.Українкою, зафіксований на Поліссі); 6) макрооронім *Скелясті* гори та ін. Цей ономастичний ряд мав би завершитися хоч би одним етнонімом типу: «скелі», «скеляни», «скелевичі», «скелюки», «скелешуки» й подібне, якби вони існували взагалі. Однак наші пошуки виявилися безрезультатними. Виник якийсь дивний нєзбіг – відсутність завершального оніму, назви народу або племені, які б дублювали вже найменованих *карнів/карподаків*. Як відомо, у стародавній Україні було чимало етнонімів, що відбивали природні особливості теренів, де жили відповідні субетноси; порівняймо: *поляни, деревляни*, заходжі *дреговичі* (гадають, від *дрягва* «болото»), порубіжні *поліщуки*; потім деякі з них зникли, а натомість появилися нові: *польовики, степовики, горяни, подоляни, ополяни, буковинці, верховинці* – і жодних носіїв етнонімічно-етнографічних наймень, похідних від *скеля/скала*, хоч скель в наших гірських районах достатньо. І тоді поволі почала закрадатися думка, що в панівній концепції походження назви *Карпати* від *карпи/карподаки* в значенні «скелі, скелясті, скелюки» щось негаразд; адже середньоевропейці не жили й не живуть між мертвих скель, використовуючи їх переважно в будівельно-мілітарних цілях. «Скеляни» – це щось нереальне, дивовижніше навіть від *печерних троглодитів*. До того ж Карпати загалом не такі багаті селями гори.

На думку археологів [1, 11] найдавнішим пластом матеріальної культури в *Карпатті* є *ашель-мустьє-пізньопалеолітичний*, рекордної навіть у масштабах сучасної СНД давнини. Цей пласт простежується в с. *Королевім* Виноградівського району на *Закарпатті*, де виявлено пам'ятку *європейського* й *світового* значення – 12-иповерхове *палеолітичне* нашарування, якому понад 1 млн. років. Потім ідуть: *мезоліт* (XI–VI тис. до н. е. із тогочасним зображенням силуетів тварин, мисливців-лучників і навіть шамана-танцівника з Пн. Буковини), *неоліт* (залишки надземно-землянкових жител, домашньої худоби, глиняного посуду, знарядь прядіння, ткацтва, обробки каменю, обриси суч. *етномасивів*), етнокультурною базою чого, разом з явищами *єнеоліту*, була *Балкано-Наддунайщина (!)*, власне, Карпато-доцентрова транспортація сюди мікенських, *ГРЕЦЬКИХ (!)*, етрусських та ін. надбань транскарпатськими. трасами; а також із протилежного, *волинського*, боку – кременю як матеріалу для виготовлення знарядь людської праці.

Наприкінці V–III тис. до н. е. на *Сх. Підкарпаття* шириться занесена з півдня, а на південь України – з водозбору *Дунаю* яскраво орнаментована й високо розвинута матриархальна хліборобсько-скотарська

культура *Трипілья-Кукутені*, характерна громадським ремеслом, майновою нерівністю й племінними союзами з носіями культур зх.-європейських *лінійковидних посудин* та одерсько-надвартянських кулеподібних *амфор*; союзів, викликаних необхідністю спільної оборони в *Горах* – майбутніх *Карпатах* від загрози з боку носіїв культури *шнурової кераміки* (гадають, індоєвропейського [далі і.-є.], ще не розчленованого на прагерманців, прабалтів і праслов'ян (?) ядра, оснащеного бойовими кіньми, *шнурами* й кам'яними сокирами. Цю «індоєвропу», небезпечну для трипільців, датують ~ 2640 р. до н. е., коли вона рухалася курсом: *Сх. Бескиди* / Перемиський хребет – Дрогобиччя-Стрийщина – Карпати (до джерел життєдайної ропи!). Саме на пн.-карпатському сх. за доби сер. бронзи з і.-є. *шнурових* племен під впливом культур Пд.-Сх. й Центр. Європи (а, головню, *Карпато-Дунайщини*!) виділяють (перед XVII – XVI ст. до н. е.) культуру *праслов'ян* зі слідами впливу етногруп Надчорномор'я.

На думку редакторів збірника «Древние фракийцы в Северном Причерноморье» (М.: Наука, 1969), в історії *Карпатських* і Балканських областей важливу роль відігравали *фракійські* племена. За Геродотом (V, 3), це був «найбагатолюдніший нарід після *індійців*», що поступався, за Фулідидом, одним «лиш *скіфам*», сусідам *гетів*. В історії Верхнього Наддністров'я був також особливий *фрако-кіммерійський* період, датований 700-550 рр. до н. е., і культура, звана *фракійським гальштатом*. Одним із джерел розселення *траків*, як звали *фракійців*, було *Верхнє Надднісся* (с. 3-6). Після XII ст. до н. е. до них, крім *гетів* (пор. коммеморативи-оніми типу *Гетська* западина, обл. *Гетик* у Трансильванських Альпах; *Гетський* покрив тощо), належали також племена: *агатирсів* (у V ст. до н. е. займали *Надмарошия*, бас. р. *Мармуреш*); *бессів*, з якими пов'язують назви *Бескидів*; *одрисів* (пор. *Одриське* царство); *даків* (провінція *Дакія*; в I ст. до н. е. жили в басейнах річок, що витікали з Карпат), *трибалів* тощо. Фракійці (пор. дві *Фракії*, римська.. й давньогрецька) говорили *фракійською*, *фрако-дакійською* та *мізійською* (в *Мізії*; звідси, очевидно, пн.-укр. *Мізин* і навіть пн.-російський *Мезин*) мовами (*БСЭ* / 3-е изд. – М.: СЭ, 1977. – Т. 26. – С. 611 – 612).

Впадає в око відсутність у солідних довідкових матеріалах аргументованих підтверджень тез про те, що *албанці* (з мови яких, врешті, пояснюють відетнонімний оронім Карпати; за середньоевропейською вимовою, – *альбанці*) були мешканцями Карпаття, звідки вони, мовляв, обігнавши сербів, осіли в районі Косово. Пор. у першій українській енциклопедії: «*Альбанія* (*..Шкіпетарія*, в старині *Епір* і *Іллірія*), країна на заході *балканського* півострова над *Адрійським* морем... головню *вапнякові хребти*...(?! – *О.С.*) *Альбанці* (*шкіпетари*) є нащадками давніх *іллірійців* і досі діляться на племена, що взаємно себе поборюють» (схожі на україн-

ців? – *О.С.*); «старинний народ *індогерманського* походження, живе [ще – *О.С.*] в... Туреччині (*арнаути*), Греції (*арбаніти*), Італії...Басарабії... [на Пд. України. – *О.С.*] діляться на *тегів* (на пн.) й *тосків* (на пд.). Серед *тегів* родовий устрій з поділом на фіси, що знов розпадаються... пр. *малісори, мірітиди*» (УЗЕ / Гол. ред. І.Раковський. – Львів etc: Рідна школа, без р. вид. – Т. І. – Стп. 74-75). *Албанська* мова «походить або від давньої іллірійської або від *фракійської* мови» (УРЕ. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1959. – Т. І. – С. 156). По-серб. *арбанаси*, по-гр. *арваніти*. Один із найдавніших народів, прямі нащадки стародавніх *пелазгів*. Її важко вивчати в порівняльно-історичному плані через величезну кількість запозичень із гр., лат. (понад 1000 слів і форм), роман. (спільний етнологічний субстрат із румунщиною), тур. і слов'янськ. мов. Серед її архаїчних рис відзначають пн.-тегічне збереження приголосного *п*, що в ін. діалектах перейшов у *р*, поширене пізнє уподібнення *nd, mb > nn, mm* [схоже щось є в пд.-зх. говорах укр. мови. – *О.С.*], назалізація *u, a; і.-є. gh, dh, bh > g, d, b*. У рос. традиції XIX ст.: *Албанія* (по-албан. *Шкиперія*, по-турец. *Арнаутъ*) тягнеться вздовж Іонічного та Адріатичного морів, від *Артської* затоки до потойбіччя р. *Бояни*. (ЭС / Под ред. И.Е.Андреевского. – СПб.:Типолит. И.А.Ефрона, 1890. – Т. І. – С. 359-363). Тепер майже без заперечень сприймається теза про те, що в румунській збереглися залишки дороманського і.-є. населення карпато-балканського ареалу (дакійського, дакомізійського, фрако-дакійського, гето-дакійського). На користь субстратного походження того чи ін. румунізму служить, як правило, наявність відповідника в *албанській* мові. Деякі з таких слів потрапили й до української мови; пор. прізв. *Бача* на Пряшівщині й рум. *baci* «старший пастух-бринзоправ», алб. *bac* (те саме); укр. *шутий* «безрогий» і рум. *șut*/алб. *shut* (те саме); закарп. укр. *магура* і рум. *măgură* «пагорб, курган», алб. *magulle* (те саме) тощо [5]. Попередні розшуки *карнів* і *карпо-даків* серед утворень подібного типу знову нічого не дали.

Біля мису *Глосса Албанію* від *Аппенінського* п-ва відділяє протока шириною в 70 км. Однак Карпато-Балканський комплекс пов'язаний не тільки з європейською, а й із кавказькою Албанією. Доказом цього є наявність у Сх.Європі племні *алазонів*, переселенців із закавказького Надалазання. Ще в кінці IV – у III тис. до н. е. в енеолітичних пам'ятках Передн. Сходу, насамперед у золотавих гробівцях царів, з'явилися збройно-ювелірні речі із самородного й метеоритного *заліза*, перевідкритого, – як іржава руда, – на Закавказзі й у М.Азії, зокрема в *хетів* XII-XI ст. до н.е. (на думку *греків*, - це винахід *халібів* з Пд.-Сх. Припонтиди). Кризь Вірменію, Грузію й Пн. Кавказ залізнолезові мечі й кинджали в IX-VIII ст. до н. е. пробивалися й у Середню Європу, потіснивши виробы з бронзи. Саме якраз тоді тривав *кіммерійський* час, фасад якого містився

на *Кавказі*, а тил у *Карпатах*. :«Дехто розширює їхню територію до Середньої Європи [Harmatta], а Г.Поратц віддав їм місце від *Кавказу* до сучасних *Угорщини* та Болгарії», – пише Коваленко Н.А. в праці «Кіммерійці: етнос та етнонім» (Харків: Основа, 1998. – С. 10); пор. топоніми на *Чемер-* < **Kimmer-* на Поділлі й у Закарпатті. Згодом *скіфи*, – окупувавши *Кіммерію* разом з цвинтарем її царів, загубленим десь над Дністром/Тирасом, що впливав з *Карпат*, – увійшли в ці гори. Скіфів у Європі, – від Дону/Танаїсу й до Балтики-Атлантики, – замінили *сармати/савромати*, вписавшись у тамтешню індо-арику, греко-латиніку, кельто-германіку, венедо-славіку й навіть україніку. На знаній нами карті К.Птолемея суч. Балтика зветься *Oceanus Sarmaticus / Сарматським океаном*; країна на сх. від р. Вісли (Vistula fl.), – лівим берегом якої йшов кордон із Германією, – й до Аланських гір (суч. Донецький кряж) – *Sarmatia Evropaе/Європейська Сарматія*, на сх. від якої продовжувалася *Сарматія Азійська*. «Кривобіжно» [антонім до «рівнобіжно»/-паралельно, що сюди не підходить за формою] щодо Вісли, котра на пд. зх. нібито витікає з *Carpatus mons* «Карпатських гір», на сх. подано якийсь чи то «завищений», чи то взагалі сфантазований у єгипетсько-александрійській лабораторії геніального географа (в умовах слабких інформзв'язків) гірський хребет із уламків Карпатської дуги, що протягнулась майже до згаданого «океану». Найпівнічнішу частку цього хребта названо *Venedici mo[n]tes/Венедські гори*, між якими й згаданим океаном, власне його *Венедською затокою/Venedicus sinus*, живуть *венеди/Venedae*; пор. суч. *венди* (традиційне ім'я слов'ян/сербо-лужичан, у германців), *венеди/-ти* (надбалтійські слов'яни класичних істориків I ст. н. е.) й *венети* (іллрійці. V ст. до н. е. в обл. пізнішої *Венеційської* республ.).

Друга, середня частина цієї дуги зветься *Peuka mōs/*Буковинські (?) гори*. Якщо це так, то тамтешні *Peucini* «певкини», це – не що інше, як «буковинці» (змішування губних *p - b*, передача лат. *eu* через *u* і т. ін.). Звідси у бік Нижнього Дунаю простягається ще одна частина хребта, яка впирається в наддунайську «хорду», що закінчується на зх., зімкнувшись під прямим кутом із вищезгаданими *Carpatus mons*. За своїм розміщенням у деформованій, таким чином, Карпатській дузі й за масштабним співвідношенням її компонентів, це не що інше, як *Малі Карпати* (на карто-схемі вони, дійсно, й, очевидно, не випадково, зображені невеличкими). Неподалік від цих гір подано племена *Piengite (гети Пенин? Пор. Аппенини) i Biessi*, етнонім якого у суфігованій формі **бески* гіпотетично спричинився до виникнення ороніма *Бескиди*; пор. ще *бес(с)и* (фракійці, розбиті Римом у I ст. н. е.; звідси гіпотетично *Бескиди*, ім'я зовнішніх Карпат з їхнім піком *Говерлою* [2061 м вишини], охоплюють: Високий/Зх. Бескид [між Яблунівським «провалом» і р. Дунайцем.

Далі на сх., біля з'єднання «хорди» з «дугою» й правобіч витоків р. *Tyras* (Дністер), показано племена *Targi*, - перекручене, на наш погляд, із **Tragi*, тобто **Traki* «фракійці», - й *Tyrangitae*, відоме в науці як *тирагети*, тобто «гети з-над *Тиру*». Південніше «хорди» й на пд. сх. від неї розміщено латиномовні ремарки «*Daciae pars*» («частина Дакії») й «*Mysiae inferioris pars*» («частина внутрішньої Мізії»), це ті «частини», де й були поширені згадані вище *фракійсько-дакійська* та *фракійсько-мізійська* мови. Вище *Таргів-фракійців*, за Тирасом-Дністром жили *Basternae*, відоміші в нас як *бастарни*, тобто «вимішанці, креоли». Йдеться, очевидно, про *германців*, котрі не дотримувалися середньовічних вимог «теорії» расової чистоти. Отже, коли *сармати* [д.-гр. *Σαρμάται*, *Σαυρομάται*, лат. *Sauromatae*, *Sarmatae*] потіснили степових скитальців-скитів/скіфів, а *центральноєвропейські гори*, первинно в Римі дістали назву *Сарматських*, незважаючи на те, що вони вже були відомі як *Карпати* на півдні й *Венедські гори* - на півночі.

У межах суч. Румунії, Угорщини, Словаччини [та України] виявлено прояви *фракійського гальштату*, названого так дослідниками від погребнища кістяків, знайденого в м. *Гальштатті* (Австрія), хоч *гальштатську* культуру поч. *залізної* доби 800-500 рр. до н. е., занесено до Європи, зокрема й до *слов'ян* Наддністр'я, міграціями *арійців* [індоіранців] з околиць *Кавказу*, сліди якого є й у Карпатах.

Крім *карнів* і *карподаків* у формальній системі *Карпат* на базі археологічної культури *карпатських* курганів (пор. ще назву середземноморського острова *Сапрі* «козиний» із **Carpi?*), існували етимологічно близькі за назвою, відомі з III ст. н. е., споріднені з *карпами* й *карподаками* т. зв. *Карпіанові* [жили між певкинами й бастарнами], а також із К.Ефоровими (IV ст.) *Карпідами*, ясно, не випадково співзвучні з назвою гір, з одного боку, й із Геродотовими *Каллінідами* «прекраснокінними», - з другого [приклад влучного народноетимологічного утвору з Пн. Надчорномор'я. Сюди ж належить ще й іноструктурна пара *сармати* - *савромати* «ящіркооки» як народноетимологічний доказ глибокого грецького освоєння Сх.Європи. Із словотвірного погляду пор. ще *карп-идів* з *Беск-идами* (в основі **бес-ск-*, похідне від *бесси*; можливі зближення з **бісами*. Є й інша й не менш переконлива етимологія Бескидів.). Із фонетичного боку *Κάρποι* успішно порівнюють із *‘Αρποι*, із структурнофонетичного - з пд.-фрак. *Κορπίλοι/Corpili*]. Як *карнів*, *карпидів* знають у посттолемейських джерелах, відомих до IV ст. н. е. серед племен, що вторглися до римських провінцій Дакії, Іллірії та Мезії. За Л.Нідерле, ідеться про одну й ту саму етногрупу тієї ж сили й кількості, що й одноареальні з ними підкурғанці, поховані методом трупоспалення *карпатського* типу - від Альп Трансильванії на пд. й до наших підгірських *карпатян* та чеських судетців - на пн. Звідси робилися висновки, що ці пле-

мена мусили перейти в III ст. до *Дакії*, а це не відповідало археологічним реаліям, за якими носії культури курганів пд.-сх. підгір'я є корінним людом, котрий там лишався до VI ст. н. е. Появу в джерелах Риму III-IV ст. відомостей про *карнів* Наддунайщини пояснюють тим, що саме тоді почастішали їхні напади в союзі з ін. племенами на *римські* провінції. На цей же час (247 р.) припадає й дакійський розгром *карнів* Римом. Існує думка, що *карни* входили до *дакійців*, бо: 1) вживався термін карпо-*даки* (Карпо-*δάκαι*); 2) у Пн. *Дакії*, зайнятій цими племенами, на карті К.Птолемея знаходять хороніми з характерним *дакійським* компонентом – *дава*. Ці племена дехто відносив і до *слов'ян*, бо К.Птолемей локалізував їх у Пн.-Сх. Підгір'ї, де б і мали мешкати *слов'яни*, а слово *карни* схоже (?) на «слов'янізм» *хорвати*. На думку О.Брауна та ін., між оронімом *Карпати* й етнонімом *хорвати* існує «прямий» зв'язок – однакова кількість «співвідносних» звуків; *Карπάτης* могло змінитися на германській основі в **Harfada* (k > h, p > f), а на слов'янській – у **ха-/хорвати*.

Уже апробовані нами д.-гр. модифіковані конструкції *Карπάτης* *'όρος* (Птолемей, II ст. н. е.), лат. *Carpathes/Crapacs*, нім. *Carpathen/ Krapaks*, рос 1-ї пол. XIX ст. *Карпатскія/Крапакскія* (запозичення, трансформоване на пд.-сл. основі: *tart > trat зі зміною t > k; пор. гіпотетичний сх.-сл. «повноголосий» фонетичний перехід: *Карпати* [?] > **Коропати* > білор. *Куропати*: *tart > *torot > turot? Із збереженням приголосних) з локалізаційною поправкою: 1) між Альпами, з одного боку, й Балканами, – з другого; 2-3) в «середущій»/Серед./Центр. і Сх. *Європі* (до 1933 р., *Европі*; на терені Словаччини, Угорщини, Польщі, України й Румунії); 4) «на півдні [? – О.С.] Європи» [4]; 5) «на стику Середньої, Південної і Східної Європи» (див. *Рибін М.М.* Фізико-географічні регіони Карпат. – Чернівці, ЧДУ, 1973. – С. 10), простягнувшись від нерукотворних *Девінських*, за ін. джерелами, – *Угорських* [означення, зникле з розпадом «клаттикової» Австро-*Угорської* імперії] *Воріт*, що викликали до життя словацьку столицю м. Братиславу/нім. Preßburg/угор. Preszburg/стародавню Посонію над *Дунаєм*; за концепцією № 6, там же, але не від «Воріт», а від р. *Морави*/нім. *March* і до *Дунаєвих* (*УЗЕ*. – Львів, Станіславів, Коломия, без р. вид. – Т.2 – С. 211) *Залізних Воріт* /-ої *Брами* поблизу Орсови /лат. Orsowa, відділяючи Моравію, Силезію й Галичину з пд. й зх., Буковину, Молдову й Румунію – з зх. й пн. від Срібної землі/Закарпаття, Угорщини й Трансильванії (загальна довжина Карпат, за Е.Реклю, 1450, за ін. обрахунками ~ 1300, ~ 1500, ~ 1600 км), із площею ~ в 188500 кв. км (є варіанти).

Система назв тут дуже строката й весь час змінюється відповідно до часу, мови, місця, етно-державної належності об'єкта чи навіть авторитету провідних осіб (пор. пік *Сталіна*, який так і не прижився в Татрах). Вихід у світ «*Української* Радянської Енциклопедії» відбив склад-

ність вживання ороніма *Карпати*. Так, напр., в однойменній її статті сказано, що об'єкт цього найменування поширюється на терени «Чехословаччини, Угорщини, Польщі, *СРСР* і Румунії», що *Сх. Карпати* поділяються на Лісисті (до р. Черемошу) та *Румунські (Семиградські)*. Більша частина Лісистих Карпат «розташована на території *УРСР*, де вони мають назву *Карпати Українські*». Трохи нижче під таким же заголовком подано й друге тодішнє найменування цих гір – *Карпати Радянські* (УРЕ. – К.: 1961. – Т. 6. – С. 213-214). «Межу *Радянських*, або *Українських, Карпат* на північному сході проводять по лінії, яка з'єднує міста: Судова Вишня – Комарне – Миколаїв – Жидачів – Івано-Франківськ – Коломия – Чернівці... *Українські Карпати* займають проміжне місце між (? – О.С.) Західною і Східною Європою» (див.: *Воропай Л. І.*, Куниця М. О. *Українські Карпати: Фізико-географічний нарис*. – К.: Рад. школа, 1968. – С. 6). Як *Карпаты Украинские/Карпаты Советские* вони виступають в «*Украинской Советской Энциклопедии*» (УСЭ. – К.: 1980. – Т. 4. – С. 496). Трохи інакше подається ця інформація в «*Большой Советской Энциклопедии*»: «Почти вся их [Сх. Карпат. – О.С.] сев.-зап. часть, называемая *Украинскими*, или *Лесистыми*, К. (до верховьев р. Тисы), входит в пределы СССР...» (БСЭ. – М.: 1953. – Т. 20. – С. 245). Назви *Радянські/Советские Карпати/-ы* з'явилися (й зникли) після появи (й зникнення) *радянської/советської* системи, її військ і [«несостоявшегося» *советского*] народу в цій частині світу. Не згадуються «Радянські Карпати» й у вже цитованій праці М.М.Рибіна, який знає *Карпати, Підкарпати* чи просто *гори* без подібних соціально-державних означень. Зрозуміло, що рельєфно-позитивних об'єктів (*гір, горбів, пагорбів*) у Карпатах безліч. Так, за його обрахунками, сюди належать частини 5-и самостійних держав, 7-и їхніх гірських секторів, поділених на 18 ландшафтних областей, окремі з котрих мають ще членування за «підобластями», а ще за природними округами, яких у Карпатах, за його підрахунками, налічується 55; а вони, в свою чергу, можуть розпадатися на «підокруги». Низовими виділами орографічного поділу Карпат є райони, яких нараховано 328, що, в свою чергу, розпадаються на ландшафти, а ті – на гори, плоскогір'я, долини, яри тощо.

Автор то відмовляється від традиційного «лінійного» поділу *Карпат* на *Зх., Сх. й Пд.* [с. 5], то знову до нього повертається, не знаючи на яку стати. А в українському мовознавстві, тим часом, здається, не лексикографовано ні апелятива *карпатяни, карпатиці (є закарпатиці)*, ні оніма *карп'яки*, за яким, можливо, ховається номінативна таємниця гір. І взагалі, *карпатську* етнонімію не тільки не вивчено, а навіть не зібрано. Кілька макроетнонімів у *Карпатах* «вилучено» з таких складених онімів, як: *Волоський* сектор (найпівденніші Карпати; пор. архаїзовані *валахи/волохи*), *Гетьський* покров (Трансильванські Альпи, *Зх.-Румунські*

гори; архаїзм чи штучне оживлення античного *гети?*); *Молддавські, Словацько-Угорські* (від р. Морава до р. Лабірця;) та *Українські Карпати, Моравські Бескиди* (в основі назви р. *Морава*, провінції *Моравії*, серед похідних відомі субетнонім *моравці, моравани*; заслуговує на вивчення на середньоевропейському міграційному тлі назва нашого *Муравського шляху*), *Румунська* (пд.-сх.) й *Словацька* (пн.-зх.) частина *Внутрішніх Карпат, Силезький* (від *Силезія*, звідки *силезії*) округ, *Чехословаччина* (*чехословаки* – витвір/утвір, від якого відмовилися як *чехи*, так і *словаки*) та ін. Потребують вивчення під тим же кутом зору, принаймні в плані виявлення діалектонімів, назви типу: гори *Банатські* (є й українці), *Буковинські, Всетинські* (часом, не **Осетинські?*), *Покутські; Біхорський* і легендами овитий *Цешинський* округ.

Окремого вивчення заслуговує таємнича *Рахівсько-Синайська* (в оригіналі *Сін-*) зона. Забігаючи вперед, нагадаємо, що торкнувшись *Зовнішніх Карпат*, наш географ згадує ще дугу, обводнену рр. Дія, Димбовиця й *Прахова* (очевидно, посесив від **Прах/*Брах*, звідки **Рах*. А, на думку українського мовознавця *В.Брахнова* (присвійна форма від *Брахно*, тієї ж структури, що й *Махно, Сахно, Олехно*); *Брах із Абрам*, як *Стах* від *Станіслав, Івах* з *Іван*, пор. *Івашко* й под.), й унаслідок чого, гадаємо, виник і 3-й посесив-ойконім *Рахів*.

Знявши *Українські* гори й замінивши провінції на сектори, – *Моравський, Силезько-Пн.-Буковинський* (Де Крим, де Рим?), *Пд.-Буковинсько-Молдавський, Мунтенський, Словацько-Угорський, Сх.-Словацько-Банатський* та *Волоський*), поділивши сектори на обл. [*Одроро-Прутськеприкарпаття* (Де Крим, де Рим, а де попова груша!) і *Вазько-Лаборецьке Закарпаття, Бескидські, Полянські й Центр. Карпати*], області – на округі (напр., *Скибовий, Келіманський*, хоч масив *Келіман*), *Татранський* – з [під]округами: «*Повазьким*» / ліпше «*Надвазьким*» [тобто «розміщеним над р. *Вагом*»] і *Татро-Фатранським*), а ті – на р-ни (напр., *Татра* й *Велика Фатра*) та ландшафти, – він (с. 10) знову повертається до потрібного поділу Карпат на *Зх.* (від істор. Девінзамку й до Тилицького перевалу), *Сх.* (між Тиличем і пд.-сл. *Предялом*-перевалом) та *Пд.* (від Предялу до Залізної Брами). Отже, практично, лишаються обидва різночасові способи репрезентації кожного карпатського оніму: п о п е р е ч н и й – *зовнішньо-центрально-внутрішній* і п о в з д о в ж н і й, складений з 3-х лінійних підсистем, куди входять: І) **ЗАХІДНІ КАРПАТИ** (від *Девінських Воріт* до *Тилицького* перевалу / р. *Ториси* / р. *Попраду*, лівого допливу *Дунайця*, який зліва впадає до *Вісли* на сх. від Кракова; пор.: тамтешню міграцію гідронімів, за якою ховається міграція племен (тут стрілка вказує напрям руху вторинного гідроніму): **ДУНАЙ** (вода пливе до *Понту Евксинського*, а люд – до *Вістули*) > **ДУНАЄЦЬ** (притока *Вістули/Вісли*; Карпати; вода тече

Балтику, а люд в Україну) > **ДУНАЙЧИК** (двічі)/разом з **Віскоком** і **Санком** (пор. **Сян/Сан**, притока **Вісли**) – допливи верхньої **Ворскли**, котра впадає зліва до Дніпра, а той знов «у Синє море», більш відоме, як Чорне). У свою чергу, в глибину/ширину **Зх. Карпати** складаються з 3-х смуг: а) пн./зовнішньої, вона ж **Білі Карпати** й **Зх. Бескиди**; б) серед. – **Малі** й **Ністряньські Карпати**, **Високі** й **Низькі Татри**, а також **Фатра-Матра**; в) пд./внутрішньої – **Словацькі Рудогори**. II) **СХІДНІ КАРПАТИ** (між перевалами **Тилич** і **Предял**; від р. **Попраду** до перевалу **Предял**); варіанти, за уявленням на рр.: а) 1895 – до гірського плато Гаромсек; б) 1953 – до верхів'їв рр. Тиси й Черемошу (вони ж **Лісисті**, або, переважно **Українські, Карпати**, що входять до складу незалежної України); в) 1961 – до р. Яломиці [лівого допливу **Нижн. Дунаю**; г) до **Золотої Бистриці** й **Вишової**. Сх. Карпати / нім. Karpatische Waldgebirge/**Лісисті Карпати**, починаючись з-під Попраду, мають ряд перевалів: 1) «**путь мадярів**»; 2) шлях у дол. Стрия, 3) основний, – **Дукля/Дуклянський** (етно-мовно-істор. **український**, маркований «руською» православно-церковною, «езотерично»-дерев'яною архітектурою, на планеті ніде більш не знаного стилю, відданою на розтерзання іноконфесійним фанатикам), починаючи від м. **Пряшева**/угор. **Eperies** [рос. топографічна інтерпретація 1915-53 рр. **Эперьеш**] - у долину р. **Вісло**к; пор. інша **Дукля** в р-ні **Хорватії**/Ядру. Серед оронімів сх. флангу науковий інтерес викликають: **Петрос** (романізм)/рос. к. XIX ст. **Пьетрос** (опукла кам'яна стіна-велет; внизу ліс, зверху піки - як башти), **Чорногора/Чорна Гора** [пор. **Монтенегро-Чорногорія** над Ядром, пд. тієї самої **Хорватії**], **Пін Іван** (2), **Попадя**, **Циблеш/Чиблиш (?)**; **Равка** (можливий івритизм !?), **Горган(-и**, темне запозичення **горґ'ани** «кам'яні розсипи», пор.: рос. 1893 **Горганъ** – гора в Е-/Єриванській губ. на пн.-сх. схилі Арарату на **Закавказзі**; 1973 **Горґ'ан** – р. в Пн. Ірані, тече на зх. від Туркмено-Хорасанських гір, тне **Горганську** рівнину, що розкинулась у підніжжі Ельбурсу й упадає до Каспію поблизу знову **Горганських** затоки (вона ж Астрабадська) й протоки, а також м. **Горган**), **Свидовець**; ріг **Мармарош/Марамуреш**, плоскогір'я **Гаргита**, **Над'ї**, **Гаваш** «снігова гора», **Кукук-Гад'ї**, плато **Г'єрго**, **Чик**, **Вигорлат-Гутин** тощо. III) **ПІВДЕННІ КАРПАТИ** (від перевалу **Предял** до **Залізних Воріт**), вони ж **Семигородські Карпати/Трансильванські Альпи** (між уже згаданими плато й **Залізною Брамою**/1961 р. – **Залізними Воротами/Ворітьми**; до Карпат належать також **Зх. Румунські гори**). Північніше Братислави йдуть **Малі Карпати** (вершина **Брадло**), з'єднуючись на пн. сх. з **Білими Горами** (верш. **Яворина**), **Явірником**, **Яблінкою** (верш. **Лиса Гора**, **Пільське/-о**, **Ведмідь** / є інослов'янські варіанти), **Бабиною Горою** (верш. **Висока Гора**), **Бещадами/Бескидами/Бешкидами** (є варіант **Бешкети**, звідси апелятивне гніздо з основою **бешкет-**. Пор. у **Хорватії** гора **Бешкет**), південніше

Бескидів – з *Високими Татрами* (відомі з 1255 р.), угор. *Тор-/Торчаль* (*Герльсдорф, Герлах(овка), Герлихівка*, переназану [тимчасово?] на пік *Сталіна*), *Малі Татри* *Лінтівські/Лінтауські Альпи, Фатра* (від р. Кремениці до Вага; вершина *Криван*), *Сепеські (Спиські?) Рудні гори, Токай, Магура* та ін. Пд. частина належить до *Румунії: Мармароський/Марамуреський* масив; *Карпати Румунські*, вони ж *Трансильванські/Семизградські/Семизгородські*, що розпадаються на зони – зовнішню (низькогірну) – *Молдавські* й (середньовисотну) *Волоські Підкарпати*. Ці *Карпати*, або *Альпи Трансильванські* (завдовжки 300 км), тягнуться від плато *Гаромсек* до *Банату* й, там розгалужившись, – до Залізної Брами над Дунаєм, перетнуті рр. *Бузеу* (її верхів'ям), *Алютою* (ущелиною Червоної Башти й тіщиною Сурдук, якою протікає р. *Мадярьський Шиуль*), а на пн. схилі – *Алютою Фогараською*, рівнобіжною хребту *Фогараському* між мм. *Фогараш* і *Германиштадт*). Із вершин головного хребта виділяються Негой, Паринг, *Бучеч* (пор. м. *Бучач* на Тернопільщині), Ретьєзат/Ретицат (варіанти фонетичної інтерпретації); гранітний (з дорогоцінними вкрапленнями) хр. *Трансильванських Рудних Гір*, що переходить у гранітно-сланцеві гори: Біхар/Bihar-Gebirge, Бюк (< тюрк.**Бююк?* «Малий»), Надьї-Гаргита та ін., теж перетнуті рр. Самош, Бистра, Білий і Чорний Кереш. З ін. об'єктів тут ще називають гори Кукурбету, Монт'елемар (романізм), Бюдеш-*Гидьї* «Вонюча й *Гидка?*» (з «пахучо»-сірчаними джерелами) та розміщену у витоках р. *Араньоси* – базальтову (й «золотаву») гору *Детунату* «Вражену Гроном» (пор. *детонатор*). Насамкінці хребта, – від *Каранішебеша* до Орсови, – оголюються камені, *зачорнені* вугіллям (тюрк. *кара* «чорний»), рідше, – червоні вапняки та крейдианики.

Однак сотні етно(х)оронімів, як і окремих оронімів та хоронімів, взятих нами з енциклопедій, нічого не давали для етимології Карпат і тоді ми вирішили звернутися до шляхів (не до їхніх, зичайно, назв).

Яке ж було наше здивування, коли виявилось, що стародавні обмінно-торгові ішляхи з *Пд.-Сх. Карпат* вели кількома розгалуженнями, зокрема й через Босфор і Дарданелли, в східносередземноморський світ. Найзахідніше з них виходило до Венеції, найбільш східне – до греко-малоазійських островів на пд. від лінії Афіни – Філадельфія; середнє – до району Фессалонік. Ця ситуація прямо стосується давньогрецької назви острова, розміщеного у Середземному морі на половині шляху між Критом і Родосом, куди спрямована стрілка останнього *карпатського* шляху. Йдеться про назву острова *Κάρπαθος* він же *Κράπαθος*, варіабельність якої в дивовижний спосіб збіглася з варіабельністю наших Карпат (пор. ще раз: лат. *Carpates/Crapacs*, нім. *Carpathen/Krapacs*, рос 1-ї пол. XIX ст. *Карпатскія/Крапатскія* гори, продуктивність і системний міжмовний паралелізм якої свідчить про не випадковість відповідного

явища на карті світу. Дивно лиш, що досі ніхто на це не звернув серйозної уваги. Знає давньогрецький топонімікон і приклади, де таку варіабельність незафіксовано; пор. вищезгаданий. *Κάρπις*/«Карпій» водозбору *Ιστρυ/Дунаю* в його нижн. течії. Взагалі, *Ιστρίν*, як і *Дунай*, у Сх. Європі чимало, тільки в Надчорномор'ї, звідки інша частина *греків* добиралися до *Карпат*, було їх, як мінімум, два. Це : *Дунай-Ιστρ* і *Дністер* < *Διπ-Ιστ(ι)ρ*-, він же *Данастр* (сербо-хорватизм?), об'єкт називання котрого витікає прямо з *Карпат*).

Наше звернення до д.-гр. лексики перевершили всі наші сподівання; пор.: *καρπαία* «карпея» (мімічний танок-імітатор боротьби рільника з розбійником), *καρπάλιμος* «швидкий, рвучкий, стрімкий; дрижачий, стукітливий», *καρπάλιμος* «швидко, стрімко», *καρπίζω* «запліднювати», *κάρπιμος* «плодючий, багатий», *καρπός* «плід, урожай, наслідок», поряд із *καρπώω* «плід, породжувати, збирати врожай, діставати прибуток» [3].

Найімовірніше, що *зелені Карпати* приваблювали греків-мандрівників не своїми скелями, хоч такі там і були, безперечно, а багатствами, плодами землі, дорогоцінностями її надр, великими прибутками. Не заради скель сюди прямували й розбійники-завойовники, а з-за великих природних, зокрема й мінеральних, покладів, як, наприклад, Гітлер у 2-гу Світову війну, покладаючи надію на тамтешню нафту, золото, про що намагалися не говорити, хоч знали, що тут іще турки мали золотовидобувні шурфи, завалені під час їхньої евакуації. А скільки там інших металів! Тут, як і люди, сходилися й розходилися водно-транспортні (річкові, переважно місцевого значення, безканалні, промислово мало використовувані, повенево небезпечні), а, рівнобіжно з ними та з гірськими хребтами - й сухопутні (торгово-обмінні, насамперед, худобою, шкірою, вовною, вовняними виробами, а також хутрами диких звірів), – і внутрішні, і транзитно-експортні/трансперевальні, ватажні й вантажні, високогірні, пішохідні й гужові) шляхи. Крім середземноморських, які тут домінували, численними були й чорноморські і навіть один (?), що вів до Балтики.

На загалом бідних (бурих, зрідка лесових, торфових і річкових напливних) ґрунтах ростуть: пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, картопля/бараболя, цукровий буряк, льон, тютюн, ревень, городні овочі, хміль, гриби, ягоди; здавна діяли біологічно-харчові промисли (мисливські [ведмідь, рись, ховрашки, дрохва, чечуга, форель/пструг], пастирські [вівці, коні, рогата худоба], свині, птиця, молочарські, рільничі, переробні, зокрема пиво-, вино- й спирто-горільчані), кліматично-лікувальні (легені регіону; рослинні [1800 видів рослин, степових, альпійських; із буково-соснових, грабово-дубових та ін. лісів], водомінеральні та ін. засоби оздоровлення; засоби боротьби з хворобами, навіть тифом, дизентерією, туберкульозом, малярією, базедовою хворобою, трахомою; для декого це була постійно діюча рекреаційна зона). Тут містилися й повсюдно знані

мінерально-добувні розробки (нафтово-озокеритні, газові; гранітні, свинцеві, мідні, кухонно-соляні [залишки давнього моря], потасові, сірчані, буровугільні, металорудні; кам'яні, – зрідка вапнякові, – крейдиані, опоківі, пісковикові, андезитові, радіоляритні, обсидіанові й кварцитні; у Товтрах – коралові рифи; у Мармароських Карпатах – «мармороські діаманти»; на Закарпатті – золоті й срібні копальні) промисли, будівельні (скелясто-кам'яні, цегельні й піщані), лісо-промислові (поташні, смолярні, дігтярні, деревновугільні й деревообробні), лісосплавні (бокорашні, страшні в своїй паводковій та післядошовій неприборканості). А домашні промисли: ткацький, гончарський, боднарський/бондарський, кошикарський, килимницький, різб'ярський, вишивальницький тощо. Правда, все це було запущено, бо воно не давалося окупантові до рук, зайнятих борнею з націоналізмом, з легендарною світовою слави УПА.

Але при чому тут *карп'яки*, яких ми винесли в заголовок? Під час Першої світової війни, між невдалим російськими проривами до Зх. України 1914 і 1916 рр., в столиці Російської імперії вийшла невеличка російськомовна книжечка, присвячена Галичині, автором якої був таємничий Д.Вергун [2], про якого нам поки що нічого не відомо. Судячи з її змісту, це був один із москвофілів, що торжествував із приводу першої перемоги загалом нещасливої тогочасної російської зброї. Наше звернення до «*Енциклопедії Українознавства*» (Перевидання в Україні. – Львів: НТШ, 1993. – Т. 1. – С. 230) показало лише, що такий рід на Зх., дійсно, був; до нього належав, напр. П.Вергун (нар. 1890 р.), противник російського православ'я, католицький священник, папський прелат, автор ряду церковно-історичних праць, присвяченх Сх. Європі. Його, як і Августина Волошина, 1945 р. забрав КДБ й відтоді по ньому ні слуху, ні духу.

Таємничий Д.Вергун в історію українського етнічного назвознавства увійшов тим, що увів у обіг, здається, ніде більш ніким не згаданий мікроетнонім *КАРП'ЯКІЙ* (наголос наш. – *О.С.*), не розкривши його етимології (від християнського власного імені *Карп*, албанського стародавнього апелятива *карпе* «скеля» чи від *карпатяни*?). Ознаками «русского» етносу в Підкарпатті, пише Д.Вергун (не плутати з П.Вергуном), є: I) *православ'я* – на Буковині, в Галичині й Закарпатті – в певних громадах; II) там же *сх. обряд греко-католиків/уніатів*; III) у Сх. Галичині, серед *римо-католиків*, які зберегли «*русскую*». говірку; IV) *самовіднесення* до «*старої віри*» омадяреного люду Закарпаття/ кол. пн.-сх. Угорщини й етнофоронім «*orosz*» (*русин* «*русский*»). Сюди ж: а) ополячені села Правобічного Надсяння, де моляться «*по-русски*»; б) села у Спішському/рос. Спішском (пор. прізвисько Спицькі, занотоване нами в 30-і рр. ХХ ст. в с. Нововасилівка на Запоріжжі; можливі і в ін. р-нах України. Чи не занесене воно з Зх.? – *О.С.*), Шариському, Абауй-Торнянському й Земплінському комітатах, приписані до «словацьких» у Сх. Словач-

чині/кол. Угорщині, де зберігся *сх. обряд* і не зникла самоідентифікація з *русинами* (Сотаки й *КАРПЯКИ*); в) у Сх. Галичині це «латинники», що моляться в костелі, а вдома говорять «*по-руськи*»; г) «угорці»/«Венгерці» Марамарощини й Березького/-гівського комітату на зх. від Хуста/Густава, що не втратили зв'язку зі «*старою вірою*» і «*руським*» («*orosz*») етносом. Тож зх. межа їх іде з кол. Холмської губ. (*холмицаки*) р. Сяном (*надсянці*), її пр. Віслоком до витоків *Дунайця*; за Карпатами – р. Попрадом, вододілом пр. Дунаю – р. Вагу й правих допливів Тиси; пд. – верхів'ям Тиси.

Дві репліки з минулого. Перша належить представникові англійської преси часів 1938-39 р. «*Закарпатська Україна* відома не тільки тим, що на її території міститься *географічний центр Європи*, вона сама “сплошь и рядом” опинялася в *центрі* політичних інтриг сусідніх держав. Закарпатська – Карпатська – Підкарпатська – Срібна Україна. Карпатська – Прикарпатська – Підкарпатська – Закарпатська Русь, Закарпаття – одна й та сама давньослов'янська земля. Відірвана в XI столітті від Київської Русі, вона протягом дев'яти віків переходила з рук до рук Угорщини, Австрії та інших держав і весь цей час не припиняла боротьби за збереження своєї національної ідентичності, за звільнення з-під іноземного ярма... Державами, які більше над усе цікавляться українським питанням, є Німеччина, Чехословаччина, Румунія, Італія, Японія і, звичайно ж, *Росія*. Німеччина... використовує *Карпатську Рутенію* як базу й намагається зібрати під своїм керівництвом всіх українських націоналістів, революціонерів, незадоволених та емігрантів... За допомогою німецьких офіцерів... відбувається реорганізація секретної Української військової організації – УВО. Молодь у Карпатській Рутенії організується в так звану «Січ»... Очолює її *Клемпуш* і Степан Росх [Россоха. – Прим. авт], а кадри в основному рекрутуються з *карпатороських* частин чехословацької армії... у Відні частина гітлерівської молоді... вивчає *українську* мову... У Мусоліні є особистий радник з українських справ... На Далекому Сході є значна українська колонія... Головний спостерігач Японії з українських справ досконально володіє українською мовою... *Чехи* хотіли б бачити створення *галицько-волинської* держави, яка б приєдналася до Карпатської Рутенії і стала частиною *Чехословацької* федерації» [8]. Друга репліка – з радянського видання передвоєнного часу. Її постійно забувають росіяни: «*Руссификация* – одно из характерных проявлений *звериной* шовинистической политики национального угнетения, проводившейся черносотенным самодержавием, помещиками и империалистической буржуазией *России* в целях удержания угнетенных народов в *рабстве*, удушения их национального культурного развития и облегчения их жестокого грабежа и эксплуатации» [9].

1. Археология. Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. I. – С.18-19.
2. *Вергун Д.* Что такое Галиция? – Пг.: Тип.А.С.Суворина, 1915. – 46 с.
3. Древнегреческо-русский словарь / Сост. И.Х.Дворецкий. – М.: ГИИНС, 1958. – Т. I. – С. 876-877.
4. Ілюстрована Енциклопедія Історії України / Автор тексту О.Кучерук. – К.: Спалах, 1998. – С. 85.
5. *Калужская И. А.* Проблема автохтонных элементов румынского языка // Славянское и балканское языкознание: Античная балканистика и сравнительная грамматика. – М.: Наука, 1977. – С. 131, 132, 135.
6. *Лекомцева М. И.* Фонологические параллели в языках балто-балканского ареала // Славянское и балканское языкознание: Проблемы языковых контактов. – М.: Наука, 1983. – С. 142, карта.
7. Питання топоніміки та ономастики. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 238 с.
8. *Ржезач Т., Цуркан В.* Разыскиваются... М.: Прогрес, 1988. – С. 166-167.
9. Руссификация // Малая Советская Энциклопедия. 2-е изд. / Гл. ред. О.Ю.Шмидт. – М. СЭ, 1941. – С. 261-262.
11. Украинские Карпаты: История. – К.: Наук думка, 1989. – 264 с.
12. *Українська РСР:* Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. - К.: Укрполітвидав, 1947. – С. 841.
13. Słownik starożytności słowiańskich. – Wrocław etc.: Ossolineum, 1965. – Т. 2. – Cz. 2. – S. 377.

Скорочення

БСЭ – Большая Советская Энциклопедия
 УЗЕ – Українська Загальна Енциклопедія
 УРЕ – Українська Радянська Енциклопедія
 УСЭ – Украинская Советская Энциклопедия
 ЭС – Энциклопедический словарь

***Стрижак А. С.* Кто такие карпяки? (Из карпато-галицкого ономастикона).**

Географические названия и субэтнонимы Карпатско-Галицкого региона сложились как исторический результат широчайших межрегиональных экономических связей, имевших место с античных времен.

***Stryzhak Oleksiy S.* Who are carpiaky? (From Carpathian-Galich lexicon).**

Geographical appellations and ethnology names of Carpathian-Galich region are formed as a historical result of widest interregional economic relations that took place since antique time.

ПРО ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ КОНОТОПЩИНИ

К. М. Тищенко

Слід відразу зорієнтувати читача в тому, що топоніми (географічні назви) кожної території мають неоднакову історичну й культурну цінність, – як неоднакова і їхня роль у суспільному житті. Те ж саме можна сказати і про окремих людей, і про окремі будинки, і про окремі речі... Більшість теперішніх назв нам зрозумілі: кажуть, що вони прозорі за змістом, а це вказує на їхню пов'язаність із рештою “звичайних” слів словника мови – і водночас на те, що вони закріплені за певними географічними об'єктами недавно.

Давніші назви для пізнання історії важливіші, проте саме через свій вік вони затемнені внаслідок безупинної дії процесів їхньої переробки населенням у бік більшої зрозумілості. Цей процес відомий усюди у світі і має назву “народної етимології”, тобто стихійного пристосування до зрозуміліших асоціацій зі “звичайними” словами, коли в мові більше не вживаються ті слова, з якими ці географічні назви були пов'язані раніше. Зовсім старі назви стають, звичайно, настільки незрозумілими для сучасників, що їхнє походження вдається простежити, лише застосовуючи спеціальні методи історичного мовознавства. При цьому доводиться враховувати і закономірності звукового розвитку слів мови, і поширеність схожих назв на сусідніх теренах у інших народів, і збережені там звичайні слова тамтешніх мов. Деякі топоніми так і залишаються непоясненими, інші отримують по кілька можливих, конкурентних пояснень (етимологій). І хоча це знання не абсолютне – кращого в нас немає: доводиться миритися з поясненнями у вигляді припущень (гіпотез), і іноді минають десятиліття, поки трапиться нагода їх зміцнити – або відхилити.

До вивчення системи географічних назв певної території – наприклад, Конотопщини – правомірно застосувати метод, аналогічний до того, що вживають археологи при вивченні свого предмета. Спробуємо виділити в сукупності назв сіл, міст, озер, річок понад Сеймом певні історичні шари, починаючи з найпізнішого.

1. З усією очевидністю, історично найпізніший шар – це назви **радянського** періоду нашої історії (1920-1991 рр.). Одні назви зафіксували тодішні ідеологічні пріоритети: *Комсомольська Комуна* під Конотопом, *Жовтнєве*, *Червоний Яр*; інші говорять про час індустріалізації:

*Заводське, Залізничне, Привокзальне, станція *Зафатівка* – це так звана “гіперкоректна” або перебільшено правильна форма від назви *Захватівка*; також – *Капітанівка, Новоселівка, Новомутин, Нове*. Радянська держава не приховувала своєї тоталітарної природи (справді ж – “диктатура пролетаріату”), проте, на відміну від царату, дбала про національні декорації: тільки в той час, але ніяк не раніше, і могли з’явитися такі назви, як *Шевченкове, Шевченківське* тощо.

2. З дореволюційних, царських часів (1654-1917 рр.) збереглися, наприклад, назви: *Попівка, Михайло-Аннівка, Вільне, Козацьке, Савойське*. До тієї ж пори відносяться відантропонімні назви, тобто, похідні від імен і прізвищ людей: *Юрівка, Мар’янське, Андріївське, Савинки, Фесівка, Сахни* (від Сахно – це давня розмовна, збільшувана форма від імені Олександр, Сашко). Від прізвищ, із усією очевидністю, походять назви: *Гамаліївка, Нечаївка, Нехаївка, Білоусівка, Салтикове, Жигайлівка, станція Джигаївка, Лисогубівка* – остання назва вже має ознаки процесу “народної етимології”, і це свідчить, що в народі стало призабуватися відоме свого часу прізвище видатного роду козацької старшини Лизогубів.

У назвах населених пунктів часом відображено сам факт заселення певної місцевості, кохання, родинного життя у ній: *Селище, Хижки, Кошари, Землянка, Сем’янівка, Любитове, Коханівка*. Іноді назва вказує на фах мешканців: *Бондарі, Шаповалове*. Ще інші села отримали свої назви за якимось характерним виробом місцевих ремісників або їхнім знаряддям: *Бочечки, Чорноплатів, Кросна*. Значення цих назв вказує на період їх виникнення – XVIII-XIX ст. Важче датувати назви з “довільним значенням”: *Підлипне, Соснівка, В’язове, Дубинка, Дубов’язівка, Тополине, Тернівка; Лебедеве, Совинка, Раки, Присем’я, Прилужжя, Бережне, Рівчаки, Білозірка, Броди, Вирівка, Грузьке*. Проте очевидно, що у своїй більшості ці села виникли також у XVIII-XIX ст., у період бурхливого, масового залюднення Слобожанщини, у порівняно мирні часи, коли визначальною ознакою назви могла стати і якась другорядна, “побутова” особливість місцевого рельєфу, водоймища, рослинного чи тваринного світу.

3. Польських часів на Лівобережній Україні (1569-1648 рр.) сягають назви із західнослов’янськими звуковими елементами або тодішніми реаліями у значеннях: *Кузьки* (очевидно, від польсь. *kózki* “кози, кізки”), *Жолдаки* (за Польщі *żoldak* – це назва найманого вояка, що отримував *żold*, тобто платню), *Гути* (так звалися тоді будівлі чи місця,

* Зірочкою позначаються письмово не засвідчені форми.

де могли випалювати дьоготь або робили скло), *Дептівка* (від польс. *deptać* “топтати”, або від імені особи, у кінцевому рахунку пов’язаного з цим словом), а також *Сарнавищина* (сама назва *сарни* запозичена з польської, пор. і м. *Сарни* Рв, а з іншого боку, рос. *серна*; заради справедливості слід додати, що основа цього топоніма може мати і кельтське походження: так, кімрське (валлійське) *sarna* означає “дороги, шляхи”).

4. Литовських часів (1350-1569 рр.) може сягати назва *Тулушка* (від лит. *tūlėti* “тулити, закутувати” з типовим литовським суфіксом *-шка*, який П. Гаучас назвав “лакмусовим папірцем” литовських топонімів (пор. на Сіверщині *Положки*, *Обложки*, *Клишки* (детальніше див. [10])). Літуанізмом виглядає і назва с. *Крупське* (від лит. *krūpis*, *krupė* “жаба” – або з похідного від цього слова прізвища литовсько-польської пори). Назва с. *Карабутове* сприймається тепер як татарсько-литовська: *кара* “чорний” + *бут* з лит. *būtas* “оселя”. Не виключено, що ця зрозуміліша свого часу назва може насправді походити від незасвідченого **Корибутове* – утвореного з литовського імені власного Корибут: за часів Вітовта князь із таким ім’ям володарював у Новгороді-Сіверському в 1388-1392 рр., – або від литовських слів *kėroti* “розростатися” + *būtas* “оселя” (подробіці у [10, с. 108])).

5. Серед численних слов’янських назв можна виділити й досить давні, не виключено, що деякі з них сягають часів Київської Русі (862-1240 рр.). Серед них можна припустити й назву р. *Торговиця* або с. *Мельня*, згадуваного у середньовічних документах як однієї з волостей, якими володів рід татарського “темника” (ватажка загону в тисячу вершників) на ім’я Яголдай (подробіці у книжці [4]).

До прадавніх слов’янських назв України належить і ім’я міста *Конотоп*. Щоправда, письмово назва засвідчена тільки з XVII ст., зокрема, на славетній карті України, укладеній французьким інженером на польській службі Г. Л. де Бопланом, вона вказана як *Konotop* (1650) на р. *Konotop*; у XVIII ст. неодноразово згадується у документах як *Конотопъ*, *Конотопь* (річка). Про вживаність назви в минулому говорить її повторюваність: так, існує с. *Конотоп* у Менському р-ні Чн й інше с. *Конотоп* Хм поблизу р. *Конотопи*; с. *Конотопи* є і на Львівщині. Аналогічні топоніми поширені й у інших слов’янських землях, зокрема – в Білорусі (с. *Канатоп* на Прип’яті під м. Мозир), у Польщі (три села *Konotop*, і ще *Konotora*, *Konotopie*), у Чехії (ще три назви сіл *Konětopy*). Природно очікувати пов’язаність такої назви саме з водоймою, тому й не дивує існування назв р. *Конотоп* Жт під м. Новоград-Волинський або рукава Дніпра – *Конотопка* Онуфріївського р-ну Кг (*Конотопъ* 1594,

Конотопка 1779). Наведені дані про українські топоніми містяться у Словнику гідронімів України [6] та у довіднику населених пунктів [15].

6. Відомо, що до “визволення” варязьким князем Олегом сіверяни майже півторасти років були смирними данниками **Хозарської держави** (740-і – 884 рр.), причому – територіально до неї найближчими. Досі збереглися назви десятків опорних пунктів хозарської влади. Це, наприклад, с. *Козари* і *Козероги* (!) Чн, с. *Козарівка* на р. *Козарка* Кв, с. *Козар*, *Козарик* Лг – поблизу балки *Козерової*. Біля Сейму під Рильськом відоме *Казарське* озеро. Імовірно, що до кола хозарських назв належать і імя с. *Косарівщина* на р. *Козиревій* під Ромнами, і путивльські села *Кагань* і *Каханів*. На цьому фоні зростає імовірність припущення про те, що “незрозуміла” тепер назва с. *Озаричі* на Сеймі походить від давнішої незасвідченої назви **Козаричі*, яка на якомусь етапі втратила в етнічній пам’яті зв’язок з хозарами. Кілька назв, “підозріло” схожих на цю, існує й на інших суміжних теренах – від *Озерян* Чг поблизу с. *Козари* і с. *Озерянівки* Дц під Горлівкою до білоруських селищ *Азарычы*, *Асарэвічы*, *Азершчына*, житомирських *Озерянки* й *Озадівки*, київської *Озерщини* біля р. *Козарської* (!) неподалік від с. *Козаровичі* на р. *Козка*...

7. Наступний пласт глибший ще на 500 років і стосується часів **Готської держави** Германаріха (166-370 рр.). Не виключено, що тої пори сягає назва с. *Щекінське* як і с. *Щекине* на Путивльщині. Ці назви стають у довгий ряд слов’янських топонімів – назв опорних владних пунктів “Змійової” держави: пор. *Щекавиця* Кв, *Змів* Хм, *Жмійка* Кв, *Гадяч* (2) Пл., *Гадзинка* Жт, *Санице*, *Санково*, *Полозівщина*, *Пороз*, *Порозок* тощо. Подробиці у статі автора [11]. Якщо прийняти це припущення, виходило б, що де-не-де на сучасній карті (і в житті) доживають свого віку слов’янські назви, яким по 1600-1700 років.

8. Під владою готів слов’яни опинилися після *поневіряння у невривкельтів* (до 166 р.). **Кельтські назви** річок і поселень Лівобережжя були досліджені лише останнім часом. Якщо йдеться саме про Конотопщину, то тут несподівано добре виявляються рясні кельтські теофорні назви, тобто такі, що несуть у своїй основі імена давніх кельтських язичницьких божеств: *Тараніса*, *Езуса*, *Кукула*. Цих назв збереглося чимало і на південь від Конотопщини. У безпосередніх околицях Конотопа зосереджені такі кельтські топоніми: назви с. *Таранське*, р. *Єзус* (*Єзуч*), р. *Куколка*. Тараніс – у кельтів бог грому, його ім’я повторюється в десятках назв (переважно – річок) на півдні України, часом ці топоніми мають і паралельну слов’янську назву, наприклад – “балка Громова” або навіть зовсім деформовані “балка Громадська”. Езус (*Aesus*) – інше

божество кельтів, культ якого відзначався особливою жорстокістю. Кукул – буквально “той, що в капюшоні” – це божество царства мертвих. За усним повідомленням Б.Бабака, останнім часом назва р. *Куколка* радикально перероблена: вона нібито перекладена з російської і стала “Лялечкою”(!), – до речі, апелятив *кукла* в самій російській мові запозичений із грецької.

Цей приклад войовничої “народної етимології” всього лише ілюструє діапазон несподіваних асоціацій матеріалу, з яким доводиться рахуватися при дослідженні. На схід від р. *Єзуч* протікає річка з дивною для сучасників назвою *Гвинтівка*. Її назва та села *Гвинтове* нагадують ім’я кельтського бога вітру Гвінтія. Більше про всі ці імена можна прочитати, наприклад, у недавно виданій енциклопедії “Кельтская мифология” [2]. Виглядає не випадковим, що всі п’ять географічних об’єктів з імовірно кельтськими назвами скупчені на невеликій території – річки *Єзуч*, *Куколка* і *Гвинтівка* впадають у Сейм, біля якого розташоване й с. Таранське, а на Гвинтівці – Гвинтове.

Назва с. *Духанівки* свого часу була, очевидно, “підправлена” для більшої зрозумілості під впливом поширеного тоді татарського слова *духан* “магазин”. Проте її не можна розглядати ізольовано від фонетично близьких інших відповідників в Україні та за її межами (рис. 1), які утворюють переконливий ряд разом із назвами відомого с. *Диканька* Пд, *Деконка*, *Dziekanka* (Польща), *Диківка*, *Диковичеве*, *Дикове*, *Диковини*; *Диханівське*, *Диханівка* Чн; *Дзіканаўка* (Білорусь), нарешті – с. *Духанівка*, *Духовщина* (на Верхньому Дніпрі в Росії), *Духанки* Чн, поблизу якого є ще й с. *Убіжичі...* (рис. 2). Справді, сучасне кімрське (валлійське) слово *dihangfa* якраз і означає “притулок, пристановище, рятунок”, а давню форму реконструюють як **di-eks-ŋk-*; таким чином, українські назви, які зберегли приголосний -к-, – давніші, а ті, де -к- перейшов у -х-, – пізніші. Детальніше про ці назви можна прочитати у статті [9].

9. Мовознавці вже давно запропонували пояснення назви річки Сейм (давнє *Сѣмь*) з індоіранських мов – від авестійського *syāta* і давньоіндійського *śyāta* “темний” [12, с. 226]. На Дніпровському Лівобережжі **іранці-скіфи** справді були сучасниками кельтів – будинів і неврів, про яких можна більше дізнатися з книжок О. Стрижака [7, 8]. Важливі свідчення про ці народи знаходимо і в книзі [1]. Хоча навколо Сейма чимало інших іранських назв (на Полтавщині – *Хорол*, *Артополот*, *Снопород*; на Сіверщині – с. *Сліпорід* під Глуховом), проте саме на Конопщині схожі назви поки що не виявлені.

Нам видається переконливішим і за змістом, і за звуковим матеріалом слів пояснення назви р. Сейм із кельтських мов. Так, виявляється, що ірландське слово *seímh*, гельське *sèimh* означають “м’який, тихий,

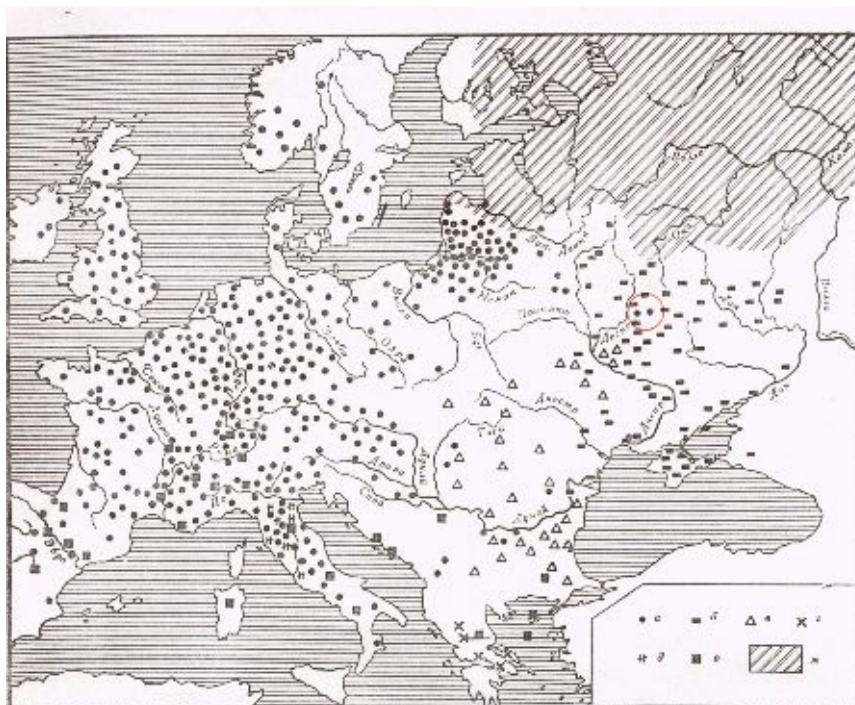

Рис. 1. Давня гідронімія Європи (II тис. до н.е.):

а – давньоєвропейські гідроніми; б – іранські гідроніми; в – фракійські гідроніми; г – догрецькі (анатолійські та “пелазгійські”) гідроніми; д – етрусські гідроніми; е – доіндоєвропейські гідроніми; ж – ареал давньої фінської гідронімії (за Г.Краге) (укладання рис. 1 і 2: Д.Дзюба).

мирний, спокійний, безтурботний” [17] – що вичерпно відповідає природі річки. В обох названих кельтських мовах це слово має ще й синоніми: ірл. *séamh*, гелсь. *sèamh* означають “м’який, миролюбний” (там само). Цікаво, що слова ці збереглися лише в мовах гойдельської кельтської групи і не мають відповідників у британських кельтських мовах – валлійській (кімрській), бретонській, корнській – зі словниковим матеріалом яких виявлено зв’язок більшості кельтизмів України. Таким чином, при прийнятті кельтського пояснення перелічених назв Конотопщини, їм мало б бути по 2 – 2,5 тисячі років. Варто нагадати, що чимало іранських назв – крім згаданих, ще відомі Дніпро, Дін, Дністер, Дунай тощо – ведуть своє походження від скіфської мови і, отже, мають такий або й більший вік.

Вопі, права Дніпра. Виникнення усіх їх можна пов'язати з галіндами останніх століть I тисячоліття до нашої ери (до готських часів понад Сеймом жили "галіндоскіфи" – змішане балто-іранське населення (за Йорданом)). До давніх балтізмів може належати і змінена за народною етимологією назва с. *Турутине*, можливо, колись пов'язана з лит. р. Таугурус, латис. р. Таугуре (букв. "турова річка") [16, с. 210]. Прямих аналогів в Україні ця назва більше не має. Найближча форма – с. *Туропин* Вл. Якісь віддалені зв'язки можливі з назвою порівняно недалекої р. *Турушок*, ліва Можу, ліва Сіверського Дінця, – відома вже з документу 1683 р. як *Турушка* [6], – знову з суфіксом, схожим на балтійське *-škies*.

11. Нарешті, до найдавнішого пласту назв, гранично досяжного для методів історичної топоніміки, належать збережені на Конотопщині такі рідкісні **давньоєвропейські** назви, як імена сіл *Великий* і *Малий Самбір* та двох річок *Ромен*.

Виходячи лише з самої форми топонімів, про два села *Великий* і *Малий Самбір* не можна з певністю сказати, чи тут ідеться, як часом вважають, про пізніших переселенців із Прикарпаття (де відомі *Самбір* і *Старий Самбір*), чи ці назви на Сумщині – також прадавні. Очевидно, що факт наявності чи відсутності давніх поселень у цих місцях може встановити лише археологія. Саму ж назву *Самбір* виводять від дослов'янського **sam-bar-* "злиття" і зіставляють з вельми поважними за віком західноєвропейськими топонімами: пол. *Sambór*, хорв. *Samobor* від іллірійського **san-bar-* (засвідчена і реальна іллірійська назва Σύβαρις) (Трубачев, 1968, с. 281). Варто додати ще й французьку назву річки *Sambre*, кельтську *Samarobriua* тощо.

Натомість дві назви річок Ромен мають надійно встановлене відношення до найдавніших індоєвропейських назв річок Середньої Європи і позначені як такі (єдині з усіх географічних назв України) на відомій карті "Давня гідронімія Європи", укладеній 1960 р. німецьким ученим Г. Краге, який датує їх II тис. до н.е. [5, с. 20-21]. Відповідниками до назви Ромен вважають лит. *Armenà* і давньоєвропейські назви групи **Armantia*, **Armeno* (звичайно ж, ніяк не пов'язані з етнонімом вірмен), відомі в Італії (*Armeno*, *Armento*), на півночі Франції (*Armançe*, *Armançon*, *Armentière*) і особливо в Гасконі й далекій Країні Басків навколо Піренейських гір (*Armagnac*, *Armendaritze*, *Armentia*, *Armañanzas*) [11].

Назва с. *Шпотівка* пов'язана закономірним чергуванням голосної з таким гідронімом, як назва потоку *Шпотьків* у басейні Білого Черемошу – у с. Пробійнівка ІФ [6, с. 627]. У такому разі до неї близькі й назви сіл *Шпотьки* Кв, *Шпичинці* Жт, Хм, *Шпотине* Лг [15]. Проте "західний слід" цих назв на цьому й уривається, бо задовільного пояснення їх поки що не запропоновано.

Таким чином, внаслідок проведеного етимологічного аналізу топонімії Конотопського району Сумщини виявляється, що тут, як у краплині води, відображені практично всі хронологічні пласти (страги) вітчизняної топонімії від найдавніших часів.

1. *Геродот*. Історії в дев'яти книгах / Пер. А.О.Білецький. – К., 1993. – 576 с.
2. *Кельтская мифология*. Энциклопедия. – М., 2002. – 640 с.
3. *Новое в лингвистике* / Ред. В. Звегинцев. Вып. 1. – М., 1960. – 464 с.
4. *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 244 с.
5. *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979. – 156 с.
6. *Словник гідронімів України*. – К., 1979. – 784 с.
7. *Стрижак О. С.* Етнонімія Геродотової Скіфії. – К., 1988. – 224 с.
8. *Стрижак О. С.* Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. – К., 1991. – 224 с.
9. *Тищенко К.* Кельтські назви селищ на витоках річок України // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 5-6. – С. 63-73; 2004. – № 3. – С. 87-96
10. *Тищенко К.* Литва на Сіверщині. Топонімічні свідчення // Пам'ятки України. – 2001. – № 1-2. – С. 104-117, 161, 209.
11. *Тищенко К.* Відгомін готської держави // *Тищенко К.* Мовні дарунки давніх сусідів: від скіфів до хозарів. – К.: Урок української, 2004. – С. 20-25.
12. *Топоров В. Н., Трубачев О. Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962. – 270 с. + 13 карт.
13. *Трубачев О. Н.* Названия рек Правобережной Украины. – М., 1968. – 290 с.
14. *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура ранних славян. Лингвистические исследования. – М., 2003. – 492 с.
15. *Українська РСР*. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1973. – 816 с.
16. *Lietuvios TSR upių ir ežerų vardynas*. – Vilnius, 1963. – 227 с.
17. *MacBain A.* An Etymological Dictionary of the Gaelic Language. – Glasgow, 1982 (E-version 1990).

***Тищенко К. М.* О географических названиях Конотопщины.**

На Конотопщине представлены почти все исторические пласты географических названий Украины – советского, царского, польского, литовского времени, славянские, хазарские, готские, кельтские, иранско-скифские, балтийские, древнеевропейские.

***Tyschenko Kostyantyn M.* About the geographical names of Konotop subregion.**

Almost all of historical strata of geographical appellations of Ukraine are presented in Konotop subregion namely appellations of soviet, tsar's, polish, lithuanian time, slavonic, khazars, gothic, celtic, irani-scythian, daltic, hebrew one's.

УДК 019.941

**О КНИГЕ ВЛАДИМИРА ФАЛЬЦ-ФЕЙНА
“АСКАНИЯ-НОВА”*****Н. Е. Дрогобыч***

Владимир Эдуардович Фальц-Фейн (1877-1946) – самый младший из братьев Фридриха Эдуардовича (1863-1920), изъывшего из хозяйственного использования для заповедания участков степи в Причерноморье и основавшего в Аскании-Нова зоологический и дендрологический парки. В эмиграции Владимир написал книгу о том, каких трудов стоило все созданное его старшим братом в Юго-западной России, япосвтив ему свои воспоминания.

Его книга под названием “Askania Nova” увидела свет в 1930 году в Берлине в издательстве Нойманн-Нойдамм (von J. Neumann-Neudamm). Она набрана готическим шрифтом, состоит из 324 страниц, имеет 150 иллюстраций, 7 карт и планов, 17 источников, тираж не указан. Автор написал ее по-русски, а затем отдал для перевода на немецкий язык господину Эгону фон Бадеру. Студент Берлинской высшей технической школы Александр Ломанн по его заказу подготовил к печати картосхемы и планы.

Вступительное слово написал искренний друг Фридриха Эдуардовича директор Берлинского зоопарка, профессор, доктор Людвиг Гекк (Ludwig Heck), а заключительное – директор Берлинского аквариума доктор Отто Гейнрот (Otto Heinroth), предоставив также свои фотографии Аскании-Нова.

Все источники, на которые ссылается В.Э.Фальц-Фейн, известны в России, кроме, естественно, дневников Фридриха Эдуардовича и материалов архива герцога Ангальт-Кетенского в Цербсте, которому на протяжении 1828-1856 гг. принадлежала колония Аскания-Нова. Книга считалась антисоветской. По этой причине, а также из-за языкового барьера, она была недоступной широкому отечественному читателю. Племянник Фридриха Эдуардовича Фальц-Фейна (сын его брата Александра от второго брака с Верой Николаевной Епанчиной) барон Эдуард Олег фон Фальц-Фейн, проживающий нынче в Лихтенштейне, организовал перевод книги дяди Владимира на русский язык, а также ее выход в свет в Украине в издательстве “Аграрна наука”. Ее презентация состоялась в апреле 1997 г. в Киеве в Украинской академии аграрных наук.

Научно-популярное переводное издание – **Владимир Фальц-Фейн “Аскания-Нова”, Киев: Аграрна наука, 1997. – 348 с.** – фактически представляет собою сборник, включающий также несколько сопутству

© ***Н. Е. Дрогобыч, 2005***

ющих очерков других авторов, где заглавный труд Владимира Эдуардовича занимает место с 7 по 239 страницу.

Интересная и недоступная ранее книга перед нами. Для незнакомых с немецким оригиналом она – целое открытие по истории Аскании-Нова, но у тех, кто знает оригинал и хорошо ориентируется в описываемых исторических событиях, русскоязычный перевод книги вызывает недоумение. Особенно огорчают непрофессиональность перевода, отсутствие ценных фотографий и картосхем, представленных в немецком издании (из оригинала воспроизведено всего лишь 10 иллюстраций и 2 картосхемы), изъяты некоторые абзацы и целые страницы (наиболее скомканы события гражданской войны), зато введены без какого-либо комментария новые документы и предложения-отсебятина, отсутствующие в оригинале, внесена неоднократная путаница в датах одних и те же событий.

Сюрпризы начинаются уже с титульного разворота книги с портретом – и гербом. На вклейке помещен цветной портрет Фридриха Эдуардовича Фальц-Фейна. В актовом зале заповедника хранится копия воспроизведенного портрета. Это – холст, выполненный маслянными красками (подарок племянника). Сравнение их между собой показывает, что на вклейке – **перевернутое (зеркальное) воспроизведение оригинала**. На холсте указан год написания – 1909 и имя художника – Гуго Унгевиттер (Hugo Ungewitter), а на вклейке почему-то стоит 1910 год и искажена фамилия художника – Унгевитор (то же на с. 193 и 231). В первоисточнике, кстати, помещен совсем иной портрет.

Чей герб помещен на с. 3, где его описание, кем и когда он был утвержден, читатель из книги не узнает [4].

Готический шрифт требует от переводчика большого внимания, так как начертания некоторых букв мало отличаются друг от друга. С этой задачей он не справился. В географических названиях, именах людей, в распростарненных и известных всем словосочетаниях, названиях животных и птиц допущены многочисленные ошибки.

Начну с **географических названий**. Излишне говорить, что в названии Аскания-Нова (с. 2), последний компонент не склоняется.

В названии **Бад-Киссинген** (с. 7) нельзя переводить на русский первую часть слова, хотя она действительно означает курорт, так как здесь **Бад** является составной частью имени собственного этого города [12, с. 37], и находится он не под Берлином, как сообщается на с. 250, а далеко на юге Германии – в Баварии.

Из дореволюционных публикаций, карт Днепровского уезда XIX века, “Списка населенных мест Таврической губернии” [13] известно, какие поселения существовали в то время на этой территории и как их названия писались по-русски, поэтому ниже показано, как следует их читать в исправленном виде (табл. 1).

Таблица 1. Географические названия

Страницы	Напечатано в переводе, 1997	Следует читать
2	1	3
18 и др.	Ангальтско-Кетенское герцогство	Ангальт-Кетенское герцогство
20, 23, 24 и др.	Хансин в Подолии	Гайсин
23,	Чапли	Чаплы ¹
23, 26, 29 и др.	Дух-финей, Досией, Дусиней	Дофино ²
44	Ангальтско-Дассауским	Ангальт-Дессауским
47	в немецкой колонии на Молочне	в немецкой колонии Молочна (-ая)
47	возвратился в колонию на Молочне	возвратился в колонию Молочна (-ая)
66	резерват, названный Кролике	Кролики
68	Ульфельд	Аульфельд
12-ая фотография	Донбург	Дорнбург
105	малороссийская Джунгария	южная Джунгария
105, 106	Ровдо	Кобдо
213	Дюльбер	Дюльбек
313	Дувани	Дудчаны ³

Примечания к табл.е 1: ¹ Юлкан Чаплы (Карта И.Исленьева, 1779), Чапли, Чапельская дача (Список ..., 1865); ² Владетельная экономия Дуфина (Список ..., 1865). На картах Днепровского уезда **Дофино** пишется как экономия Дофина, или Дофино (кстати, Дофино лишь в 1956 году переименовано в Раздольное, Каланчакский р-н). ³ Село **Дудчаны** находится в Нововоронцовском районе Херсонской области (прежнее название Перетивка, основано в 1780 г. [8].

Имена людей. Больше всех не повезло французскому естествоиспытателю **Альберту Жоффруа Сент-Илеру**. Написание его фамилии в книге меняется трижды: Кофре Сент-Хилир (с. 2), Жофрей Сент-Хилар (с. 231) и Жоффруа Сент-Илер (с. 268). Большой курьез получился и с переводом названия места, где речь идет об “охотнике на буйволов Коди, или Билле из Буфалло” (с. 72-73). Вильям Фредерик Коди (1846-1917) **по прозвищу “Буффало Билл”** (“Бизон Билл”) был хозяином цирка, с которым он гастролировал по США и Европе с представлением “Дикий Запад”, и охотником на бизонов, а также разведчиком армии США. Фамилия известного зоолога мира **Бернарда Гржимека** превращена

в **Цимека** (см. фото). Нет единообразия в передаче имен и фамилий: то они передаются так, как произносятся (Johann – Иоханн, Heinroth – Хайнрот), то сохраняют традиционное правописание дифтонгов (Fein – Фейн). Немецкие фамилии, оканчивающиеся на **-mann**, как правило, пишут с двумя **-nn**, например, Томас **Манн**, Генрих **Манн** (табл. 2).

Таблица 2. Имена людей

Страницы	Напечатано в переводе, 1997	Следует читать
18, 19	Френганг	Фрейганг
19 и др.	Бер	Бэр
24 и др.	Брауман	Брауманн
24 и др.	Тесман	Тецманн
70	Дуффресе (фр. фамилия – Н.Д.)	Дю Френ
73	Матчи	Мачи
89, 231	Хейнрот	Гейнрот
21-ая фотография	Слянко	Сиянко
100	художника Крегмера	художника Кречмера
105 и др.	Асанов	Ассанов
106	академик Галинский	академик Заленский
127, 187, 215, 220	Г.Г. Крым	С.С.Крым
132	пастор Рей	пастор Ней
137	рейхс-канцлеру князю Хлодвигуцу Гогенлоэ Шиллингсфюрст	главе правительства князю Хлодвигу Гогенлоэ-Шиллингсфюрстскому
146	Д.Д.Грузенберг	О.О.Грузенберг
146	Глиозберг	Слезберг
151	Васал	Вассал
166, 167	Конраес	Конраец
231	Конвенс	Конвенц
322	Баунер	Браунер
112	Вокржецкий	Мокржецкий
113	орнитолог Грот	орнитолог Гроте
209	комиссар Почесский	комиссар Пачоский

Изыянами перевода пестрят, к сожалению, многие страницы книги (табл. 3).

Трудности создает и **времяисчисление**. Как известно, отставание юлианского календаря, введенного в 46 г. до н.э. при Юлии Цезаре, от истинного солнечного составляет 1 сутки в 128 лет. Поэтому папа Григорий XIII в 1582 году для устранения этой ошибки передвинул счет на 10 суток вперед; это летоисчисление называли “новым стилем”. Россия же

Таблица 3. Неудачные словосочетания, сохранение немецких слов, неправильный перевод терминов и искажения передачи мыслей, опечатки

Страницы	Напечатано в переводе, 1997	Следует читать
19	Мимо Байбакских холмов	Мимо сурчин (или байбаковин)
20	император всех росс	император всёя Руси (или всероссийский)
23	коронное имение Хансин	казенное имение Гайсин
25	передача этапного имения Хансин ... в 1929 году	передача этапного поместья Гайсин ... в 1829 году
31	чунтукенские овцы	чунтукские овцы
38	коренной степи Чаплынки	казенной степи Чаплынки
38	коренную степь Каланчака	казенную степь Каланчака
38	млечники	солеросы
50	господа Пусты	хозяева пушты
53, 125	мирового посредника	мирового судьи
55	когда там стали преподавать русский язык	когда там стали преподавать на русском языке
61	рельеф ... довольно равномерный	рельеф ... довольно равнинный
61	естественные рвы	естественные балки
61	почва ... неравномерна	почва ... неоднородная
97	существует только скелет	есть только скелет
106	отправиться в Малороссию	отправиться в Юго-Западную Россию
133	двухэтажной ¹ угловой башней	трехэтажной ¹ угловой башней
148	вскармливались молоком матерей-коров	вскармливались коровым молоком (коровами-кормилицами)
150	пять популяций	пять копуляций
156	“groben”	“graben”
166	Opera Comigue	Opera Comique

¹Примечание: В Германии **первым этажом** считается тот, который в России называют **вторым**. На фотографии немецкого издания эта башня **трехэтажная**.

перешла на григорианский календарь лишь в феврале 1918 г., когда отставание составило уже 13 суток. В книге В.Э. Фальц-Фейн использует параллельно два календаря в зависимости от того, на какой источник посылается (немецкий или русский). Кроме этого, в самом оригинале книги были описки в исторических датах, которые, естественно, перенесены и в перевод. Так, царский указ о продаже земли для новой

колонии герцогу Ангальт-Кетенскому в русских источниках датируется **3 марта 1828 года**, а посещение Аскании-Нова царем Николаем II – **29 апреля 1914 года (ст. стиль)**. На с.183 допущена оплошность: пишется, что царь со свитой прибыл в Асканию **23 апреля 1914 года по- старому стилю**, а на следующей 184 странице цитируется письмо самого Николая II матери от 8 мая 1914 г., в котором он сообщает, что **29 апреля** на моторе прибыл в Асканию-Нова. На фотографии, помещенной между 96 и 97 страницами, где запечатлен знаменательный приезд царя и указана правильная дата – 29 апреля 1914 года. По-новому стилю царь Николай II и сопровождающие его лица посетили Асканию-Нова в мае. (табл. 4).

Таблица 4. **Исторические даты**

Страницы	Напечатано в переводе, 1997	Следует читать	Авторские комментарии
20	2 марта 1828 года был издан императорский указ	3 марта 1828 года ...	(и в оригинале – 3 марта)
106	осенью 1896...	осенью 1899	
139	в 1892 году... голод	в 1891 году... голод	
183, 184	23 апреля 1914 года по старому стилю...	29 апреля 1914 года по старому стилю	
50	Одновременно семья получила наследственное право почетного гражданства (т. е. по контексту в 1864 г. – авт.)		Елизавета Анна Фальц-Фейн получила грамоту о потомственном почетном гражданстве лишь 25 ноября 1872 года .
117, 131	В 1925 г. разгром усыпальницы; ... это случилось при комиссаре латышше Зитте		Зитто, Зитте работал в Аскании раньше – в 1923 г.
65	Последний тарпан был убит в 1876 году	См. ниже	
97	Последний тарпан был убит в 1879 году		По публикации Ф.Э.Фальц-Фейна (1900-1901, с.301) последний тарпан убит в 1876 г.

Родословная (с. 49). В переводное издание введен фрагмент родословной без указания, кто и когда ее составил (родословная в оригинале отсутствует). В ней также имеются неточности. Так, Елизавета Анна Фейн умерла 16.04.1874 г., а не в 1875; София Кнауф

умерла в **1919** г., а не в **1863**. Эдуард Теодор умер не в 1977, а 23.06.1974 г. Название города Киссинген, следует писать как **Бад-Киссинген**. Фамилию **Зугаловская** – нужно писать как **Цугаловская** (с. 49 и 51).

О дворянстве. Дворянство в России было потомственное и личное. Фальц-Фейнам дворянство было пожаловано монархом безо всяких титулов. Софья Богдановна Фальц-Фейн и ее сыновья (Фридрих, Густав, Карл, Николай и Владимир) со всем их нисходящим потомством были возведены во дворянство **14 (29) мая 1914 года**, о чем Фридриха Эдуардовича известил на приеме в Ливадии сам царь. Ее сын Александр стал дворянином по Именному Высочайшему указу в 1913 г. за поставки в армию ремонтных лошадей, а дочь Лидия была замужем за дворянином [4].

“В **1895** году моя мать решила разделить между своими детьми имущество моего отца”, – пишет Владимир Эдуардович (с. 147). В том году могло состояться только внутрисемейное разделение, так как Владимиру в то время было лишь 18 лет и он являлся несовершеннолетним (по гражданскому праву России совершеннолетие наступало в 21 год). Официальное (юридическое) разделение имущества состоялось спустя 11 лет – **20 февраля 1906** г. Согласно “Полубовной сказке размежевания землевладельцев Софьи Богдановны, Фридриха, Густава, Владимира, Николая Эдуардовичей Фальц-Фейн”, они **разделили Чапельскую дачу (48952 десятин)**, т. е. бывшую степь № 71, на которой zaloжили поселение Аскания-Нова, между собою и 24 апреля 1906 г. журнальным постановлением Таврического Губернского правления она была утверждена. **Часть Фридриха Эдуардовича составила 13978 дес. 140 саж.** (Гос. Архив Херсонской обл., ф. 14, оп. 2, д. 420 а; [3]).

В рецензируемом издании помещено 80 фотографий; подписи под некоторыми из них нуждаются в уточнении (табл. 5).

В издание русскоязычного перевода книги **внесены новые документы:**

1. Герб дворян Фальц-Фейнов. – С. 3.
2. Родословная Фальц-Фейнов (фрагмент – авт.) – С. 49.
3. Письмо к зоологу А.А.Браунеру. – С. 109.
4. Письмо Николая II матери от 08.05.1914 г. – С. 184.
5. Письмо комиссару по охране зоопарка при имени “Аскания-Нова” П.К.Козлову от коннозаводчиков, коневодов и других деятелей по коннозаводству и коневодству. – С. 202.
6. Предписание Советам Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов в Аскании-Нова и окружающих селениях, подтверждающее полномочия Почетного Члена Русского Географического Общества П.К.Козлова по охране ценностей в Аскании-Нова от 1 марта 1918 г. – С. 207.

Таблица 5. Исправления к подписям под фотографиями

Страницы	Фото по счету	Напечатано в переводе, 1997	Следует читать	Авторские комментарии
между с. 96-97	3	Герцог Ангальт-Дессау	... Ангальт-Дессау-ский	
	4	Фридрих Фейн из Вюртенберга. Подобно Иоханну Пфальцу, он, родившись в Германии ...		По родословной Фридрих Иванович Фейн (1794-1864) родился и умер в колонии Молочна в Украине (с. 49), а в Вюртенберге родился его отец.
	15	Фальц-Фейново вблизи Гавриловки		Со страниц 51 и 224 следует, что Гавриловка ¹ и Фальц-Фейново – один и тот же населенный пункт ² .
	20	Скоро он покинет ее (Асканию-Нова - авт.) на 64 года		Мальчик родился 14.09. 1912 г. и вместе с родителями проживал то в Гавриловке (находится в 160 км от Аскании-Нова), то в Санкт-Петербурге.
	21	В центре германский пропагандист ... В. Конраес. ... Клим Слянко... Генрих Рибергер... 1915 г		На этом снимке домашний учитель Вильгельм Конраес сидит в центре между женщинами; перепутаны служитель зоопарка Клим Сиянко (стоит справа), и препаратор Рибергер (высокий мужчина) – слева (в оригинале его имя не названо).
	23	София Богдановна ... Долгое время управляла своим имуществом и хозяйством Фальц-Фейнов...		По тексту книги следует, что сначала управляли ее первый муж Эдуард, потом второй – Густав, а затем старший сын Фридрих при помощи наемных управляющих именей, таких как Иван Подоба, Эдуард Фель и др.
	30	Торжественная встреча Эдуарда Александровича Фальц-Фейна в Аскании-Нова в 1981 году		Запечатленная здесь торжественная встреча состоялась не в 1981 году, а 14 сентября 1987 года, когда барону исполнилось 75 лет.

	31	Надгробие Ф.Э. Фальц-Фейну ...		Показан современный вид надгробия, т.е. уже с барельефом, установленным бароном в 80-ые годы XX века.
между с. 256-257	3	Развалины дворца в Фальц-Фейново (около Гавриловки):		Сообщалось, что саму Гавриловку переименовали в Фальц-Фейново ² (см. с. 51, 224).
	13	Май 1993 года ... сотрудницы М.Ю.Треус, М.В.Ледковская (Набокова)		Профессор-филолог М.В.Ледковская живет и работает в США.

Примечание автора: ¹ **Гавриловка** Нововоронцовского района Херсонской области основана 20 июля 1780 г. как имение русского поэта Г.Р.Державина; земельная дача состояла из 7346 десятин порожних казенных земель. Была проана на торгах И.Фейну. Официальных сведений о переименовании Гавриловки в Фальц-Фейново не обнаружено (Історія..., 1972, с. 524; Орлова, Ратнер, 1993, с. 37 и 64).

Примечание гл. редактора: ² По данным историка и картографа Ю.И.Лозы, имение Фальц-Фейново, *Гавриловская эконо́мия (Фальц-Фейново)* и с. Гавриловка на 1914 г. были разными населенными пунктами. Экономия и имение с дворцом были расположены на левобережье балки, устье которой теперь затопленно Каховским водохранилищем; с. Гавриловка расположено на правобережье балки, в 1 км южнее имения (Лоза Ю. І. Нижні Подніпров'я і Фальц-Фейни // Пашенко Володимир. Українські достойники. Степові орли понадальпійські. Поема. – К.: Б. в., 2002. – С. 134-135).

Приписанные Владимиру Эдуардовичу предложения, отсутствующие в немецкоязычном оригинале (показаны курсивом – авт.):

“Их казарма- по сути своеобразный первый “колышек”, отметивший начало Аскании-Нова” (с. 26),

“Но давайте снова перенесемся в Асканию-Нова. В лучшие, хотя как всегда, далеко не легкие годы Фридриха. Он надо сказать ...” (с. 123),

“Фридрих, богатый, неженатый, красивый и умный ...” (с. 135),

“Картина везде одна и та же, потому что “писалась” одними “художниками” (с. 224),

“Тот уголок украинской земли, где еще раз доказаны величайшие возможности человеческого гения, создающего своим колоссальным, неутолимым трудом быть, похожую на сказку” (с.239).

Искажены в переводе **названия растений, зверей и птиц.** В перечне они предшествуют “Систематическому каталогу...” (с. 171-182) (табл. 6).

Таблица 6. Названия растений, зверей и птиц

Напечатано в переводе, 1997	Страницы	Следует читать
Карликовые дрофы	37 и др.	Стрепет
Зайцы-долгоноги	37	¹
дикий овес	63	овсюг
Крупные дрофы, большие дрофы	65, 136	Дрофы
Веретенница ломкая	66	²
Каменный козел	68	Альпийский козел
Сирена Штеллера	68	Стеллерова, или морская корова
5 антилоп, из них...2 женских особи	73	5 антилоп, из них...2 самки
антилопы-олени	79	антилопы гарна
антилопы, дикие животные	79	антилопы, дикие лошади
дикие овцы	79	муфлоны
сайга-антилопа	79	антилопа сайга, сайгак
мунтъяк	80	мунтжак
фазаны-самки	86	фазанки
дрофовые	90	дрофиные
каузаров	91	казуаров
Eguus	103,104	Equus
южнорусская дикая лошадь не является подлинной	103	южнорусский тарпан не был собственно дикой лошастью
ночная сова	111	домовый сыч
пропущено название птицы →	111	галка
нарциссы	111	нарциссы в степи не росли - авт.
30 буйволов	148	30 волов
овчарки бараки	154	опущено описание этих овчарок – авт.

Примечания: ¹ **Springhasen** (нем.) – долгоноги (*Pedetes caffer* Pall.), или “зайцы-прыгуны” обитают в южной Африке, по внешнему виду напоминают миниатюрных кенгуру или гигантских тушканчиков. Естественно, они не обитали в южнорусских степях. По всей вероятности речь идет о больших тушканчиках (нем. – **Springmäuse** pl), которые водятся в асканийской степи.

² **Blindschleiche** (нем.) – медяница, веретенница ломкая – никем из зоологов этот вид для асканийских степей не указывался. По-видимому, речь идет о довольно обычной для асканийской степи **медянке** (*Coronella austriaca*).

“Систематический каталог млекопитающих и птиц, содержащихся в Аскании-Нова” (опись от января 1914 года) (с. 171-182). Пользоваться этим каталогом весьма затруднительно. Во-первых, приведенные латинские названия не соответствуют современной номенклатуре. Во-вторых, перевод их на русский изобилует ошибками или отсутствует. В-третьих, переводчиком опущены условные обозначения для каждого вида птиц, которыми указывались особенности пребывания их в данной местности, а именно: **перелетные, редкие перелетные, редкие выводки, залетные** (гнездящиеся, а также содержащиеся в зоопарке птицы – без значка). Например, в рубрике **“бекасы”** показано 43 вида, из них 31 вид составляют перелетные, 5 – редкие перелетные, 2 – редкие выводки, и всего 3 – гнездящихся (тиркушка чернокрылая, чибис, авдотка). В рубрике **“хищные птицы”** представлен список из 35 видов, из них 20 составляют перелетные, 2 – редкие перелетные, 5 – залетные и лишь 8 видов здесь гнездились. В рубрике **“совы”** отмечено 7 видов, из них 1 – перелетный (ушастая сова), 1 – редкий перелетный (обыкновенная неясыть), 1 – редкий выводок (филин), 1 – залетный (сипуха), 3 – гнездящихся (болотная сова, сплюшка, домовый сыч). В рубрике **“певчие”** насчитывается 128 видов, из них 53 составляют перелетные, 11 – редкие перелетные, 8 – залетные, 4 – редкие выводки (розовый скворец, коноплянка, чечетка и чиж) и лишь 52 вида гнездились. Список нуждается в тщательном анализе и проверке. Его исправленный вариант следует повторно опубликовать, так как он представляет для Аскании-Нова историческую ценность. Некоторые примеры перевода из списка показаны в табл. 7.

Комментарий к интервью журналиста А.Г.Веретехина (С. 249-339).

“Соседнее” село Гавриловка (с. 249) находится не рядом с Асканией-Нова, а на значительном расстоянии – 160 км.

Впервые барон Эдуард Александрович фон Фальц-Фейн посетил Асканию-Нова **6 сентября 1975 года**. На фотографии, где запечатлен этот момент, стоят те, кто принимал гостя: председатель поселкового совета С.С.Вакуленко, заместитель директора по внедрению Института животноводства степных районов “Аскания-Нова” В.К.Иванов, заведующий отделом интродукции растений и заповедной степи М.Г.Курдюк, старший научный сотрудник Е.П.Веденьков, руководивший научными исследованиями в заповедной степи на протяжении 1965-1986 гг., сам гость и другие лица. На протяжении пяти часов, как свидетельствует запись Е.П.Веденькова в журнале учета экскурсий, они показывали лихтенштейнскому гостю животных зоопарка в Большом Чапельском поде, заповедную степь, дендропарк, что было заранее предусмотрено планом, согласованным с высшими инстанциями по работе с иностранцами.

Таблица 1. Примеры перевода названий зверей и птиц

№ рус с изд.	В оригинале, 1930	Напечатано в переводном издании, 1997		Следует читать		Особенность пробытия вида
	Названия видов немецкие	Названия видов		Названия видов		
		латинские	русские	латинские	русские	
1	2	3	4	5	6	7
М Л Е К О П И Т А Ю Щ И Е						
15	Sika-Hirsch	Pseudaxis sika Temm. Schleg	Псевдотаксис кинжалополо- добный	Cervus nippon (nippon) Temm	Японский пятнистый олень	
50	Wisent	Bison bonasus L.	Бизон	Bison bonasus L.	Зубр	
55	Chapmann-Zebra	Hippotigris chapmanni Layard	Американский корсак	Equus burchelli chapmani Layard	Зебра Чапмана	
П Т И Ц Ы						
15	Paradiesseesch walbe	Sterna paradisea dongalli Ment.	Нет перевода	Sterna paradisea Pontopp	Полярная крачка	Перелетный
29	Eisente	Harelda glacialis L.	Гарельда ледяная	Seangula nyemalis L.	Морянка, или саук	Перелетный
35	Perposackente	Metopiana perposaca Vieill.	Метопиана дыневидная	Phalcaeeocorax aristotelis L.	Хохлатый баклан	
38	Stockente	Anas boschas	Утка-босха	Anas platyrincha L.	Кряква	
39	Buntschnabelente	Polionetta poicilorhyncha Gm.	Серый нырок	Anas poeciloryncha Forst.	Черная, или желтоносая, кряква	
46	Krickente	Nettium crecca	Нет перевода	Anas crecca L.	Чирок- свиистунок, или чирок-гузавик	Перелетный

47	Sibirische Krickente	Nettion formosum Georgi	Нет перевода	Anas formosa Georgi	Широко- кловотун, или Морозилка Мускусная утка	Перелетный
50	Moschusente	Caïna moschata L.	Нет перевода	Caïna moschata L.		
51	Brautente	Aix (Lampro- nessa) sponsa L.	Мускусная утка	Anas sponsa L.	Каролинская утка	
54	Rostgans	Casarca casarca L.	Казарка	Casarca ferruginea Pall.	Огарь, красная утка	
55	Australische Kasarka	Casarca tadornoides Yand. et Selby	Казарка пеганковидная	Tadorna tadorna L.	Пеганка	
62	Zwerggans	Anser erythropus L.	Обыкновенный гусь	Anser erythropus L.	Пискулька	
69	Kanadische Gans	Branta canadensis	Канадский гусь	Branta canadensis L.	Канадская казарка	
70	Ringelgans	Branta bernicla L.	Кольчатый гусь	Branta bernicla L.	Черная казарка	Перелетный
71	Rothalsgans	Branta ruficollis Pall.	Краснозобая казарка	Rufibranta ruficollis Pall.	Краснозобая казарка	
92	Steppenkiebitz	Chaetusa gregaria Pall.	Крачка, степная пигалица	Chaetusa gregaria Pall.	Крачка, степная пигалица	Редкий, Перелетный
99	Isländischer Strandläufer	Tringa canutus L.	Улит серый	Calidris canutus L.	Исландский песочник	
100	Bogenschnäbler Strandläufer	Tringa (Ancylochilus) ferruginea Brünn.	Песочник	Calidris ferruginea Brünn.	Краснозобик	Перелетный
101	Alpenstrandläufer	Tringa (Pelidna)	Альпийский	Calidris alpina L.	Чернозобик	Перелетный
103	Zwergstrandläufer	Tringa (Limonites) minuta Leisl.	Обыкновенный песочник	Calidris minuta Leisl.	Кулик-воробей	Перелетный

1	2	3	4	5	6	7
104	Grauer Zwergstrandläufer	Tringa (Limonites) temmincki Leisl	Серый обыкновен- ный песочник	Calidris temmincki Leisl.	Белохвостый песочник	Перелетный
109	Dunkler Wasserläufer	Totanus fuscus L.	Травник рыжий	Tringa erythropus Pall.	Щеголь	Перелетный
113	Waldwasserläufer	Totanus (Helodro- mas) ochropus L.	Фифи, черныш	Tringa ochropus L.	Черныш	Перелетный
124	Haarschnepfe	Gallinago gallinula L.	Бекас, гаршнеп	Lymnospus minima BrÜnn.	Гаршнеп	Перелетный
128	Kleines Sumpfhühchen	Ortygometra parva Scop.	Погоныш, малая курочка	Pozana parva Scop.	Малая курочка	
129	Zwergsumpfhüh- chen	Ortygometra pusilla Patt.	Малая курочка	Pozana pusilla Patt.	Курочка- крошка	Перелетный
232	Mäusebussard	Buteo buteo L.	Осоed	Buteo buteo L.	Обыкновенный сарыч, канок	Перелетный
234	Rauhfußbussard	Archibuteo lagopus Gm.	Нет перевода	Buteo lagopus Gm.	Мохноногий канюк, зимняк	Перелетный
237	Roter Milan	Milvus milvus L.	Нет перевода	Milvus milvus L.	Красный коршун	Перелетный
238	Jagdfalke	Falco gyrfalco L.	Нет перевода	Falco gyrfalco L.	Кречет	Залетный
265	Dunkelroter Ara	Ara chloroptera Gray.	Темно- красный ара	Ara chloroptera Gray.	Ара зеленокрылый	
269	Bienenfresser	Merops apiaster L.	Щуток	Merops apiaster L.	Золотистая щулка	Перелетный, Редкий залетный

**Таблица 8. Опечатки в очерках других авторов,
помещенных в рецензируемом издании**

Страницы	Напечатано	Следует читать
С. 240-241	29 (16).IV. 1863¹	16 (29).IV. 1863
	почетный член общества	почетный член обществ
	1989 – 620 десятин	1898 – 620 десятин
	протоядром	прядром
	gutatus	guttatus
	Scirtopoda telum subsp. telum falz-feinii	Scirtopoda telum subsp. falz- feinii
С. 245.	16 ноября 1993 года	26 ноября 1993 года
	17 февраля 1994 г.	25 февраля 1994 г.
	фундатора	основателя
	после 1932 года	после 1933 года
	ковыльно-типчаковых степей	типчаково-ковыльных степей
	332 вида грибов	389 видов грибов

Примечание: ¹ в отечественных справочных изданиях принято писать первой датой старого стиля, а затем уже нового, но не наоборот, как отредактировали.

Во второй раз барон приехал с дочерью Людмилой **в сентябре 1978 года**. Так, 28 сентября на протяжении четырех часов Е.П.Веденьков показывал им степь в присутствии заведующего отделом научной организации В.А.Бугаева. Гости пробыли тут несколько дней. Институт животноводства выделил для их обслуживания самую лучшую машину (новенький “рафик”). Этот визит также документирован фотоснимками. Во время московской Олимпиады 1980 года барон в Асканию-Нова не заезжал, но в интервью газете “Комсомольская правда” от 12.07.1980 года сам подтвердил, что в Аскании-Нова был в 1978 году. **Третий визит состоялся в сентябре 1982 года**. Журналист А.Г.Веретехин ошибается, утверждая, что Эдуард Александрович впервые побывал в Аскании-Нова то якобы в **1980** (с. 261, 325), то якобы в **1981** году (с. 313).

“О дружеских отношениях со Львом Толстым” (с. 269) уже писалось [2]. Можно лишь добавить, что осенью 1855 года, когда писатель мог проезжать через Преображенку, где проживала семья 61-летнего Фридриха Фейна, его первенцу Эдуарду – будущему мужу Софии Канауф, которая жила в то время с родителями в Екатеринославе, было всего 16 лет. Марина Викторовна Ледковская, внучатая племянница Ф.Э.Фальц-Фейна и внучка его сестры Лидии и Д.Д.Набокова, проживающая теперь в Нью-Йорке, рассказала мне в мае 1993 года, что сохранилась асканийская “Книга для гостей”. Возможно, в ней-то и есть запись или авторграф Л.Н.Толстого. Удивляет, что сам Владимир

Эдуардович ни единым словом не упоминает даже о знакомстве со Л.Н.Толстым. И Николай Набоков (сын его единственной сестры Лидии Эдуардовны Фальц-Фейн и Дмитрия Дмитриевича Набокова) в своих мемуарах вспоминает Л.Н.Толстого только в связи с Юлией Ивановной Игумновой, художницей, а позже переписчицей у Л.Н. и С.А.Толстых (Nabocov, 1976), которая после смерти писателя поселилась в Аскании-Нова и более двух десятков лет работала там в зоопарке.

“Когда Ленин критиковал Фальц-Фейнов...” (с. 314). В.И.Ленин никогда не критиковал Фальц-Фейнов. В.И.Ленин упоминает фамилию Фальц-Фейн в работе “Развитие капитализма в России”, впервые изданной в 1899 году, в таком контексте (выделено мною – авт.):

“У крестьян Таврической губ. жнейки распространились настолько, что создался даже особый промысел: уборка машинами чужого хлеба*.

* В 1893 г., например, “в Успенской экономии Фальц-Фейна (владелец 200 000 десятин) собралось 700 крестьянских машин с предложением своих услуг, и половина из них ушла ни с чем, так как было нанято всего только 350” [Шаховской: “Сельскохозяйственные отхожие промыслы”. М., 1896, стр.16]. Но в других степных губерниях, особенно заволжских, жнейки распространены еще слабо. Впрочем, в последние годы и эти губернии усиленно стремятся догнать Новороссию”. (Цитирую по отдельному изданию 1986 г., с.183). Далее на с. 214 написано следующее:

“В степных окраинах частновладельческие имения не только отличаются огромными размерами, но и ведут очень крупное хозяйство. ... В Таврической губ. Фальц-Фейн имеет 200 000 дес., Мордвинов – 80 000 дес., два лица – по 60 тыс. дес., “и множество владельцев имеет от 10 до 25 тысяч десятин” (Шаховской, 42). О размерах хозяйства может дать представление тот факт, что, например, у Фальц-Фейна работало в 1893 г. на сенокосе 1100 машин (из них 1000 крестьянских)”.

В указателе имен (сведения из него тоже привожу дословно – авт.) читаем:

“Фальц-Фейн С.Д. – землевладелец Таврической губ. – 183, 214.

Шаховской Н.В. (1856-1906) – председатель Петербургского цензурного комитета, начальник главного управления по делам печати, князь. Автор книг “Сельскохозяйственные отхожие промыслы”, М., 1896, “Земледельческий отход крестьян”, Петербург, 1903. В списке источников, приложенном ко второй книге, указывает “Развитие капитализма в России” В.Ильина – 183, 194-196, 198, 200, 201, 205, 214.”

Некоторые пояснения. Во-первых, Успенской экономией владела Софья Богдановна Фальц-Фейн, а не С. Д. мужского пола. Во-вторых,

губернские статистики в отчетах, к сожалению, не всегда перед фамилией указывали инициалы, чем создавалось ложное впечатление, что Фальц-Фейн - одно лицо, а не множество лиц. В-третьих, в **1897 году за всеми** представителями рода Фальц-Фейнов в Днепровском уезде Таврической губернии числилось 128547,9 десятин земли, или 13% его территории, из них Фридриху Эдуардовичу при экономии Аскании-Нова принадлежало только 10609,3 десятины (Дрогобыч, 1999). Были у них земли и в других уездах южных губерний. В Таврической губернии с фамилией Фальц-Фейн в 90-ые годы XIX века проживало более десятка землевладельцев: Густав и Александр Ивановичи, Софья Богдановна, Фридрих, Александр, Густав, Карл, Николай, Владимир Эдуардовичи, Анатолий и Борис Александровичи, Павел Карлович и др.

Искренне жаль, что усилия и надежды организатора перевода и публикации книги Владимира Фальц-Фейна “Аскания-Нова” барона Эдуарда Александровича фон Фальц-Фейна не были вполне оправданы и издание не получилось безупречным. О недостатках издания говорим затем, чтобы впредь не тиражировались ошибки и опечатки, имеющиеся в переводе книги В.Э.Фальц-Фейна и очерках, вошедших в этот интересный сборник, а также для исправления неточности при возможном переиздании.

1. Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды, сочиненная в 1779 году Иваном Исленьевым.

2. Дрогобыч Н. Е. Загадочная Юлия Игумнова // Матеріали Міжнар. наук. конф. “Актуальні питання збереження і відновлення степових екосистем”. – Асканія-Нова, 1998. – С.116-120.

3. Дрогобыч Н. Е. Фридрих Эдуардович Фальц-Фейн как общественный деятель Таврии // Міжнародні “Фальц-фейнівські читання`99”. – Херсон: Айлант, 1999. – С.64-68.

4. Дрогобыч Н. Е. О происхождении основателя природоохранных учреждений Аскании-Нова (к 140-летию со дня рождения Ф.Э. Фальц-Фейна) // Фальцфейнівські читання 2003. – Херсон, 2003. – С. 92-94.

5. Жизнь животных. Т. 6. Птицы / Под ред. В.Д.Ильичева, А.В.Михеева. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1989. – 527 с.

6. Жизнь животных. Т.7. Млекопитающие / Под ред. В.Е.Соколова. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1989. – 558 с.

7. Иванов А. И., Штегман Б. К. Краткий определитель птиц СССР. – М.-Л.:Наука, 1964. – 528 с.

8. Історія міст і сіл УРСР. Херсонська область. – К., 1972. – 688 с.

9. Карты Днепровского уезда, составленные землемером Ф.Самсоном Тодоровым в 1874 и в 1897 году.

10. Ленин В.И. Развитие капитализма в России. – М.: Издательство политической литературы, 1986. – 610 с.
11. Орлова З.С., Ратнер И.Д. Из истории заселения Херсонщины. – Херсон, 1993. – 128 с.
12. Словарь географических названий зарубежных стран. – М.: Наука, 1965. – 480 с.
13. Список населенных мест Российской империи. Таврическая губерния. – СПб., 1865. – Т. 41. – 138 с.
14. Немецко-русский биологический словарь / Под ред. акад. ВАСХНИЛ И.И. Сиягина и О.И. Чибисовой. – М.: Советская энциклопедия, 1971. – 832 с.
15. Der Große Duden Grammatik. – Л., 1962. – 700 с.
16. Drücke A. Ascania Nova. Die Geschichte einer Kolonie Anhalts in Süd-Russland. Inaugur. Diss. – Halle a. S. – 1906. – 63 S.
17. Falz-Fein Fr. Der Tarpan oder das zentralasiatische Wildpferd (Equus Przewalskii Poljak.) // Natur und Haus. – Berlin, 1900. – Heft 9. – S.101-104.
18. Falz-Fein W. Askania Nova. – Berlin: J. Neumann-Neudamm, 1930. – 324 S.
19. Nabokov Nicolas Cosmopolite. – Paris: Éditions Robert Laffont, 1976. – 406 p.

Дрогобич Н. Ю. Про книгу Володимира Фальц-Фейна “Асканія-Нова”.

Порівнюється німецький оригінал книги В.Е.Фальц-Фейна “Асканія-Нова” (1930) з її перекладом на російську мову (1997). Відзначаються відмінності між двома виданнями. Звертається увага читачів на неточності й помилки подання географічних назв, дат, імен людей і назв рослин, звірів, птахів у перекладі.

Drohobych Nelya Ye. About the book “Askania Nova” by Vladimir Falz-Fein.

The German original of the book “Askania Nova” by V.E. Falz-Fein is compared (1930) with its translation into Russian (1997). The distinctions in two editions are marked. The readers' attention is attracted to discrepancy and mistakes of reproducing geographical names, dates, personal names and names of plants, animals, birds in the translation.

УДК 910.1(477)–057.4 Геренчук

**ПРОФЕСОР КАЛЕНИК ІВАНОВИЧ ГЕРЕНЧУК –
ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГЕОГРАФ
До 100-річчя від дня народження**

С.І.Кукурудза, В.М.Пащенко

Походження. Каленик Геренчук, майбутній класик географії в Україні, народився 14 листопада 1904 р. в с. Біла на Кам'янеччині Подільської губернії (нині Чемеровецький р-н Хмельницької обл.) другою дитиною в родині селян-хліборобів. Батько Каленика, Іван Васильович Геренчук, походив із селян середнього достатку, а мати – Одарка Данилівна (за народженням Кокойда) була сиротою, але мала посаг у кілька гектарів землі, і молода родина за статками належала до середняків. Всього в родині Івана й Одарки Геренчуків народилося й виросло четверо дітей: Анастасія, Каленик, Марія і Петро (загинув у Другій світовій війні під Ленінградом).

Навчання. У 1918 р. Каленик Геренчук закінчив місцеву церковно-приходську школу і продовжив навчання спочатку у "вищому початковому", а згодом – у педагогічному училищах. Деякий час (близько одного року) він навчався в духовній семінарії Кам'янця-Подільського. Про те своє навчання, зі зрозумілих причин, ніколи не згадував, як і про те, що спонукало його залишити семінарію. Певно, далось взнаки загальне ставлення в СРСР до релігії, церкви і духовенства. Батько ж Каленика був церковним старостою і мріяв вивчити сина на священика.

Про вищу освіту Каленика Геренчука свідчить копія свідоцтва з особової справи (архів Чернівецького університету), де зазначено: *"Пред'явник цього громадянин Геренчук Каленик Іванович, що народився в с. Білій, вступив в 1923 році в Кам'янець-Подільській Інститут Народної освіти на агробіологічний відділ і закінчив його повний курс в 1925 році. ...На підставі положення про Інститути, затвердженого ВУЦВК і РНК УССР, – громадянину ГЕРЕНЧУКУ Каленикові Івановичу надається кваліфікація викладача агробіологічних дисциплін старшого концентру трудшколи ФЗО та ШКМ."* *

Час навчання Каленика Геренчука в освітніх закладах Кам'янця-Подільського збігся з бурхливими революційними подіями, що вирували тоді мало не в усій Європі. Але й за тих умов уряд гетьмана України Павла Скоропадського відкрив у Кам'янці-Подільському університет,

* Правопис цитованих документів тут і надалі збережено.

очолений відомим ученим, громадським і політичним діячем Іваном Огієнком. До викладання в університеті були запрошені кращі фахівці двох колишніх імперій – Австро-Угорської і Російської. Студент Каленик Геренчук, зокрема, слухав лекції доктора географії доцента Володимира Гериновича і вважав його своїм учителем. У 1932 році того викладача арештували, і з тих пір аж до розвалу Союзу його ім'я згадувалось не публічно, а лише приватно.

Перші призначення. Трудову діяльність К.Геренчук розпочав у 1925 р. завідувачем дитячого будинку в Дунаївцях (тепер райцентр Хмельницької обл.). Його молода дружина Марія Іванівна (дівоче прізвище Дробина) отримала там місце виховательки. Можна тільки уявити той провінційний сиротинець, переповнений після Першої світової і громадянської воєн, після першого масового голодомору. Державна опіка над дитбудинком була мінімальною, а всі побутові й навчально-виховні турботи лягли на плечі вчорашнього студента, двадцятилітнього завідувача та молодшої виховательки.

У 1926-27 рр. К.Геренчук служить у війську, після чого завідує Смотрицьким районним відділом освіти, викладає у середніх школах і в радянсько-партійній школі Кам'янця-Подільського. У жовтні 1932 р. Каленика Івановича запрошують на викладацьку роботу в його Alma mater, де він працює до січня 1934 р. асистентом, а з 1 січня 1934 р. по 1 червня 1935 р. – *"виконуючим обов'язки доцента економічної географії"*.

Аспірантура. У 1935 р. К.Геренчук вступає до аспірантури Науково-дослідного інституту географії Московського державного університету на спеціальність "економічна географія". У Кам'янець-Подільському інституті народної освіти він читав курс економічної географії СРСР.

Відомі два мотиви такого столичного вибору. Перший – бажання поповнити знання в галузі географічної науки. Другий, почутий від Каленика Івановича його учнем С.Кукурудзою у довірливій бесіді, потаємний, – це потреба уникнути репресій, яких дедалі більше зазнавала українська інтелігенція, духовенство, свідомі громадяни українських міст і сіл. К.Геренчук усвідомлював, що може в будь-який момент утратити в лещата державної репресивної системи. Цей мотив у тогочасних умовах масового терору більшовицького режиму міг бути головною причиною вступу до аспірантури саме у Москві.

Провчившись деякий час, Каленик Іванович заприятелював із аспірантами-фізико-географами, серед яких був досвідчений мандрів-

Рис. 1. Консультація у наукового керівника проф. О.Баркова у Московському університеті

ник, учасник полярних експедицій Ніколай Солнцев. І десь через півроку після тривалих і нелегких роздумів Каленик Іванович подав заяву з проханням про переведення його на фізико-географічну спеціальність. Відтоді й до кінця життя К.І.Геренчук зберіг любов до польових досліджень. Він охоче виїжджав у поле для спостережень навіть у похилому віці. Цілеспрямованість, завзятість і працелюбність дали змогу К. Геренчуку першому серед однокурсників-аспірантів захистити кандидатську дисертацію (1938 р.: "Розвиток рельєфу моренних межиріч центра Російської рівнини"). Науковим керівником був відомий російський фізико-географ – професор Олександр Сергійович Барков. В аспірантурі склалася і тривала все життя щира дружба родинами двох майбутніх професорів – К.І. Геренчука і М. А.Солнцева.

Ростовський період. Після успішного закінчення аспірантури К. Геренчука скеровують на роботу в Ростовський університет, де призначають завідувачем кафедри фізичної географії, а через деякий час – деканом географічного факультету. Про це скерування Каленик Іванович розповідав із болем у серці. Можна було проситися в Україну, де на нього чекали дружина, донька, родичі. В українських

університетах, які діяли тоді лише в чотирьох містах – у Києві, Харкові, Одесі й Дніпропетровську, – на нововідкритих геолого-географічних факультетах вкрай були потрібні фахівці найвищої кваліфікації. Викладацьку посаду можна було отримати і там. Але тривожило інше: не спадала соціально-політична напруга, ішов 1938 рік. Тому в Україну не просився, забрав сім'ю до Ростова-на-Дону, де працював понад три роки. І тут його досвід викладача, науковця-дослідника, організатора і керівника істотно збагатився.

Повернення в Україну. Хід подій порушила війна. Не евакуювавшись на схід, Каленик Іванович із родиною протягом осені й зими 1942-1943 рр., долаючи великі труднощі, повертається в Україну, на Поділля. У Кам'янці-Подільському він влаштовується викладачем в агрономічній школі, але вже через півтора місяці його звільняють і він оселяється в рідному селі Біла, працює рядовим аграрієм.

У березні 1944 р. фронт перемістився західніше с Білої, і Каленика Івановича вдруге призначають завідувачем райВНО Смотрицького району. Сім місяців він відновлював роботу шкіл, інших культурно-освітніх закладів, а в грудні 1944 р. Наркомосвіти відкликав К. Геренчука на викладацьку роботу в Кам'янець-Подільський учительський інститут.

Чернівецький період. У вересні 1945 р. Каленика Івановича перевели до Чернівецького державного університету, спочатку доцентом кафедри фізичної географії, а з 1946-1947 навчального року – завідувачем цієї кафедри. 18 вересня 1947 р. його призначено деканом географічного факультету. На цій посаді К.І.Геренчук працював лише рік. Про причину звільнення свідчить характеристика, підготовлена партійцями і датована 11.1.1950 р.: *"Освобожден был от этой работы в связи с проведением в жизнь решения обкома КП(б)У об очищении кадров университета от лиц, не внушающих доверия"*. І там же відзначено: *«Геренчук К. И. является хорошо эрудированным, безусловно квалифицированным доцентом, хорошо владеющим техникой преподавания, хорошо знает читаемые им дисциплины...»*.

Працюючи в Чернівецькому університеті, Каленик Іванович доклав немало зусиль до відновлення роботи багатьох навчально-наукових підрозділів, був одним із засновником Чернівецького відділу Географічного товариства, проводив польові дослідження на Поділлі, в Передкарпатті й Карпатах, активно публікувався у всесоюзних наукових виданнях. Це були роки нелегкої праці. З часу війни чимало університетських структур залишилися зруйнованими, в тому числі метеорологічна і сейсмічна станції, роботу яких прийшлося відновлю-

вати саме завідувачу кафедри фізичної географії. При цьому кваліфікація і авторитет К.Геренчука як педагога, організатора навчального процесу та науковця постійно зростали.

Львівський період. На одній із наукових конференцій К.Геренчук познайомився з відомим українським геологом, членом-кореспондентом АН УРСР, ректором Львівського держуніверситету Є.К.Лазаренком, який запросив Каленика Івановича очолити у Львівському університеті Державну екзаменаційну комісію з географії. 9 березня 1954 р. таке призначення відбулось, а вже влітку, за конкурсом, К.І.Геренчука призначають завідувачем кафедри фізичної географії Франкового університету. Цій посаді Каленик Іванович присвятив двадцять років. Ще майже сім років він працював професором, а з 1980 р. – науковим консультантом кафедри фізичної географії.

Це був найпродуктивніший період життя і творчості К.І.Геренчука, насичений багатьма подіями, цікавими в науковому, педагогічному і громадському плані. Крім викладацької та адміністративної роботи, К.І.Геренчук розвиває два наукові напрямки природничої географії: традиційний для нього геоморфологічний і новий ландшафтознавчий, у якому бачить велику перспективу для розвитку всієї природничої географії, і тому прагне внести ясність у її теоретичне і методичне обґрунтування. Початок роботи у Львівському університеті був не тільки надзвичайно напруженим, але й дуже плідним. Він успішно захищає в Московському університеті докторську дисертацію "Тектонічні закономірності в орографії і річковій мережі Руської рівнини" (1958), отримує наукове звання професора (1960), пише численні наукові праці, навчальні посібники і підручники, готує багатьох учнів – кандидатів наук, які продовжують справу свого вчителя, виростають у докторів наук, професорів.

К.І.Геренчук бере участь у Першій всесоюзній нараді з питань ландшафтознавства (Ленінград, 1955), організовує Другу всесоюзну конференцію з питань ландшафтознавства у Львові (1956), активізує роботу Львівського відділу Географічного товариства, разом із колегами створює кабінет землезнавства, організовує експедиційні дослідження Українських Карпат, Поділля й Західного Полісся. Згодом за його активної підтримки формуються ґрунтознавчі експедиції на постійній основі з кваліфікованими фахівцями, які проводять польові дослідження ґрунтів не тільки в західних, а і в східних областях України, в Російській Федерації, Казахстані.

Учні, послідовники, наукова школа. Поміж учнів професора К. І. Геренчука спочатку були геоморфологи, пізніше ландшафтознавці.

На початку 1960-х років при кафедрі фізичної географії Львівського університету створена науково-дослідна група, головним завданням якої була розробка методики якісної оцінки земель. У цій групі було захищено дві кандидатські дисертації, О. Топчієвим – з географічних наук та З.Проскурою – із сільськогосподарських наук.

Каленик Іванович завжди уважно ставився до молодих науковців, цікавився їхніми проблемами та ідеями, допомагав порадами – і результати не забарилися. У 1950-х роках захистили кандидатські дисертації три його учні (С.І.Проходський, 1953; М.С.Кожуріна, 1954; М.О.Чижов, 1957), а в 1960-ті роки – таких захистів було дев'ять (П.В.Климович, 1963; Г.П.Міллер, 1963; Я.О.Дорфман, 1966; О.Г.Топчієв, 1966; Г.Л.Проць-Кравчук, 1967; Л.Алібеков, І.Гораш, Т.Д.Джумабаєв, С.В.Трохимчук – усі 1968 р. Інші його учні захищалися: М.В.Зденюк у 1973 році, С.І.Кукурудза – 1979, Т.І.Гаманюк – 1985, П.І.Штойко – 1986. Склалася *львівська школа ландшафтознавства*, засновником і теоретиком якої був професор К.І.Геренчук. На сьогодні реалізує себе на вищих фахових рівнях діяльності вже друге покоління наукових нащадків професора – учні його учнів.

Величезна наукова, просвітницька та організаційна робота, яку повсякчас проводив професор К.Геренчук, не залишилася не поміченою. У 1961 р. з нагоди 300-річчя Львівського державного університету імені Івана Франка його нагороджено Почесною грамотою Верховної Ради УРСР, а в 1970 р. – медаллю "За доблесну працю...". У тому ж році професора К.Геренчука на черговому з'їзді Географічного товариства СРСР обрано Почесним членом Товариства.

Автор монографій і підручників. У 1974 р., напередодні свого сімдесятиріччя, Каленик Іванович передав кафедру фізичної географії новопризначеному завідувачу доценту Г. П. Міллеру. Звільнившись від адміністративних обов'язків, Каленик Іванович багато часу й енергії приділяв науковій роботі та підготовці навчальних посібників. Уже в наступному – 1975 р. вийшла за його редакцією друга із серії колективних монографій, присвячених природі адміністративних областей заходу України, а також солідний, обсягом 16 д.а., навчальний посібник "Польові географічні дослідження" (співавтори Е.М.Раковська і О.Г.Топчієв). У 1981 р. вийшла остання монографія зі згаданої серії – "Природа Закарпатської області". За цю серію монографій Каленика Івановича та інших співавторів Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР нагородило премією за кращу наукову роботу.

З 1979 року професор Геренчук К.І. працює консультантом кафедри фізичної географії і зосереджується на підготовці спочатку

програми з курсу "Загальне землезнавство", яку визнають найкращою на всесоюзному рівні, а згодом і підручника. Курс "Загальне землезнавство" Каленик Іванович читав протягом багатьох років і приділяв йому особливу увагу. До написання підручника він запросив тоді ще доцента Сімферопольського державного університету Володимира Бокова і професора Харківського університету Ігоря Черваньова. Ця співпраця дала відмінний результат: підручник було видруковано у видавництві "Высшая школа" (1984) обсягом 19 д. а. дванадцятитисячним накладом. Цей підручник дотепер залишається популярним серед викладачів і студентів географічних факультетів не лише українських, а й закордонних вищих навчальних закладів, зокрема – Московського університету. Професору К.І.Геренчуку не судилося побачити цю фундаментальну працю: його життєвий шлях раптово обірвався 5 лютого 1984 р. на вісімдесятому році життя. Згідно з побажанням Каленика Івановича, його поховано в місті Кам'янці-Подільському. Через кілька років там поховано і його дружину Марію Іванівну.

Підсумовуючи життєвий шлях видатного вченого, зазначимо, що це була енергійна, наполеглива й високоморальна людина. Можна сказати, що життя Каленика Івановича Геренчука цілком відповідає вислову одного з найвидатніших вчених ХХ-го століття – Альберта Ейнштейна: *Моральні якості видатних людей мають, можливо, більше значення для кожного покоління і всього ходу історії, ніж чисто інтелектуальні дослідження. Останні залежать від величі характеру значно більшою мірою, ніж: прийнято вважати*" (1965, с 116).

Видатний український геоморфолог. Першою науковою публікацією молодого вченого Каленика Геренчука була стаття, надрукована в "Учен. зап. Моск. ун-та" за 1939 рік, вип. 25: "Солифлюкция как фактор образования покровных суглинков на морене". Першу повноценну геоморфологічну працю К.Геренчук присвятив річковим перехопленням: "О речных перехватах в Прикарпатье" (1947).

У 1948 році К. Геренчук виступає з великою доповіддю "Досвід геоморфологічної систематики Руської рівнини" на Другому Всесоюзному Географічному з'їзді, опублікованій у працях з'їзду. Цією доповіддю він вперше заявив про себе як про компетентного фахівця в ділянці морфоструктурного аналізу, який мав намір і продовжив дослідження з цієї проблеми аж до представлення і захисту докторської дисертації. Каленик Іванович детально досліджує генезу асиметрії річкових долин Поділля. У його наступній фундаментальній праці "Геоморфологія Поділля" (1950) на великому фактичному матеріалі аналізується рельєф і план річкової мережі Поділля.

Детальний аналіз у цій праці отримали Подільські Товтри, до яких уперше К.Геренчук звернувся в окремій статті, опублікованій роком раніше в "Известиях ВГО". Як відзначив І. Гуньовський (1994), *"К.Геренчук уперше дав вичерпне пояснення походження унікальної геоморфологічної споруди Подільських Товтрів. Він установив інверсійний характер оротектоніки Західної частини Поділля, пов'язавши її з глибоким палеозойським корінням. У працях вченого знайшли переконливе пояснення такі складні проблеми геоморфології регіону як лівостороння асиметрія річкових долин, походження врізаних меандрів лівих приток Дністра, деформація поздовжнього профілю подільських річок, а також; генеза річкових перехоплень у верхів'ях допливів приток Дністра, Західного і Південного Бугу, всебічно аргументована геоморфологічна інтерпретація таких оротектонічних споруд як Подільський вал, Гологоро-Кременецький кряж; Розточчя, Журавленська флексура. Як ще один доказ тектонічної природи гідрографічної мережі Поділля вчений вважав факт напряму тріщинуватості гірських порід регіону. Теоретичне і практичне значення мають тектонічне пояснення ерозійної мережі краю, її інтенсивність, густина та просторове розміщення"*.

Наступні дослідження К.Геренчука присвячені вивченню тектонічних закономірностей сучасної орографії і гідрографії рівнинних областей, пізнання яких має важливе практичне значення, зокрема для розвідки нафтогазоносних структур. Знаковою в цьому плані стала праця К.Геренчука "Оротектоніка Української РСР" (1953), у якій *"...на підставі аналізу орогідрографії всієї Руської рівнини і, зокрема, детального аналізу рельєфу Подільського плато, була зроблена спроба встановлення низки закономірностей, що характеризують зв'язки між; сучасною орогідрографією і тектонічними структурами* (10, с. 87). Дослідження річкових систем мало на меті виявити зв'язок між тектонічними структурами земної кори, тріщинуватістю корінних порід та ерозійною мережею. І такий зв'язок у багатьох випадках був виявлений, встановлено ряд морфоструктурних закономірностей (10, с. 87). Крім того, К.Геренчук запропонував виділяти два типи зв'язків між тектонічними структурами і формами рельєфу, а саме: **пряма оротектоніка** у випадку прямого співвідношення низовин із западинами і височин з виступами – і **зворотна оротектоніка** у випадках, що спостерігаються в західному Поділлі.

Ці ґрунтовні праці стали основою докторської дисертації К.І.Геренчука, опублікованої видавництвом Львівського університету в 1960 р. як фундаментальна монографія обсягом понад 20 д. а., до якої і тепер не перестають звертатися вчені.

Подальші розвідки К.І.Геренчука стосовно формування рельєфу території України і особливо її західних областей. Геоморфологічні й палеогеографічні проблеми розглядаються ще в двох десятках публікацій, в т. ч. у колективних монографіях. Вони присвячені питанням асиметрії схилів річкових долин Руської рівнини (1961), завданням географічного дослідження Поділля (1963), природно-географічному поділу Львівського і Подільського економічних районів (1964), четвертинній палеогеографії Сансько-Дністровського межиріччя (1966), відкладам і крайовим формам та межах материкового зледеніння на заході України (1968), підсумкам і завданням природничо-географічного вивчення Українських Карпат і адміністративних областей заходу України.

Вклад К.І.Геренчука в дослідження рельєфу України загалом та Поділля, Волинського Полісся й Українських Карпат зокрема – важко переоцінити. Адже геоморфологічні проблеми, підняті й певною мірою вирішені вченим, привертають увагу й нинішніх дослідників. Підтвердженням цього є посилення сучасних вчених-геоморфологів на його численні праці.

К.І.Геренчук – ландшафтознавець. Наукова громадськість знає професора К.І.Геренчука як одного з фундаторів ландшафтознавства. Він вважав ландшафтознавство перспективним напрямом географічної науки, і коли дослідження ландшафтів стали проводити фізико-географи Московського, Ленінградського, а пізніше Воронежського, Латвійського, Львівського і Тбіліського університетів, то "захворів" ними і К.Геренчук, і як виявилось, – на все наступне життя. Ще в чернівецький період роботи він разом із П.Кучинським опублікував першу працю, присвячену природним ландшафтам Прикарпаття (1953). Згодом виступив із доповіддю на Першій Всесоюзній нараді з ландшафтознавства (Ленінград, 1955).

У 1956 році К. Геренчук опублікував у "Известиях ВГО" програмну статтю "Про морфологічну структуру географічних ландшафтів", у якій обгрунтовано предмет дослідження ландшафтознавства як нового напрямку фізико-географічних досліджень, представлені морфологічні складові ландшафту, що утворюють ієрархічну систему, і вперше запропоновано поняття "ландшафтна місцевість" – щодо ландшафтного утворення, проміжного між урочищем і ландшафтом. Автор статті, зокрема, зазначив: *"Практика наших досліджень також говорить про те, що в природі спостерігаються морфологічні частини ландшафту складніші, ніж урочища, для визначення яких ми вважаємо найбільш доцільним термін місцевість. Саме в цьому значенні і вживає*

термін "тип місцевості" Ф. Н. Мільков, позначаючи ним території з закономірним і тільки їм притаманним поєднанням урочищ".

Таким чином, було довершене об'єктно повне цілісне вчення про морфологічну структуру ландшафтів, у спадкоємних продовженнях якого дотепер опрацьовуються пошуки просторових закономірностей ландшафтів і розвивається далі продуктивний ландшафтознавчий напрям сучасної природничої географії.

Очоливши у 1954 р. кафедру фізичної географії Львівського університету, К. Геренчук ініціював проведення у Львові Другої Всесоюзнаї наради з питань ландшафтознавства – важливої віхи у становленні теорії й методики досліджень ландшафтів. Його доповіддю "Питання середньомасштабного картографування ландшафтів", що обґрунтувала вузлові складові середньо-масштабних досліджень ландшафтів, започатковане опрацювання окремої наукової проблематики, яка викликала підвищений інтерес на наступних Всесоюзних нарадах – IV-й (Рига, 1959) і V-й (Москва, 1961) і не втрачає актуальності донині. З тих пір в університетських центрах України почали формуватися дослідницькі групи, які всебічно і з різних наукових позицій розробляли основні проблеми ландшафтознавства, закладали підвалини української ландшафтознавчої школи. Незаперечним провідником цієї школи було визнано професора К. Геренчука.

У шістдесятих роках К. Геренчук разом із доцентом М. Койновим і професором П. Цисем розпочали працю над складною проблемою природного районування території західних областей України. Ця праця завершилася публікацією монографії "Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів" (1964), у якій вперше детально охарактеризовано ландшафтні системи заходу України. Після цієї праці було мобілізовано великий авторський колектив для підготовки фундаментальної праці "Физико-географическое районирование Украинской ССР" обсягом майже 50 д. а. (1968). Для цієї праці К. Геренчук написав п'ять розділів загальним обсягом понад 10 д. а. Усього ж із проблематики природного районування території України ним було написано 28 наукових праць. Цей пласт наукової спадщини К. Геренчука ще далеко не вивчений і потребує спеціального аналізу.

Окремого аналізу потребує і проблема "*гірського ландшафтознавства*". Українські Карпати тривалий час були своєрідною лабораторією Каленика Івановича. Зауважимо: він та інші автори тоді уникали назви "Українські Карпати", називаючи їх Радянськими, Східними, Лісовими. Навіть Український кристалічний щит Каленик Іванович називав Азово-Подільським, страхуючись від добре знайомої йому тогочасної "демократії".

Перша праця з гірського ландшафтознавства "Про закономірності висотної структури ландшафтів у Радянських Карпатах" (співавтор Г.Міллер) була опублікована в 1961 р. Всього ж із теорії, методики і практики гірського ландшафтознавства К.Геренчук опублікував близько 20 праць. Поміж них – редагована ним колективна монографія "Природа Українських Карпат" (1968). Для цієї книги К.Геренчук написав розділи: "Загальний огляд" (з П.Цисем), "Ландшафти", "Охорона природи і питання ефективного використання природних ресурсів" (зі С.Стойком). Іншими важливішими працями цієї тематики є розділи у монографіях, присвячених природі адміністративних карпатських областей України, і статті: "Про принципи розмежування гірських ландшафтів" (1963), "Ландшафтне і геоморфологічне знімання в Карпатах" (1965), "Про морфологічну структуру гірських ландшафтів" (1970, з Л.Алібековим) тощо.

"Природа Українських Карпат" відкриває серію регіональних монографій із 9 книг. Вісім наступних монографій цієї серії присвячені природі адміністративних областей заходу України, що виходили з 1972 р. ("Природа Львівської області") по 1981 р. Одна з цих монографій присвячена природі Хмельницької області, яка географічно відноситься до західних областей України, хоч історично, як і більшість інших областей, мала своєрідний шлях розвитку. Над цією книгою – про свою батьківщину – Каленик Іванович працював із особливим старанням, написавши до неї розділи "Загальний огляд", "Геоморфологія", "Ландшафти та природні райони". Як уже згадувалося, науковим редактором усієї серії та автором кількох розділів кожної з восьми книг є К.Геренчук; серія отримала високу оцінку фахівців і премію тодішнього Мінвузу України.

У всі роки свого тридцятилітнього захоплення ландшафтознавством К. Геренчук значну увагу приділяв розвитку його *теорії*. Особливої цілеспрямованості такі дослідження набули в 1970-х роках, коли тогочасному станові теорії ландшафтознавства було присвячено VII Всесоюзну нараду з питань ландшафтознавства (Перм, 1974) і Всесоюзні симпозиуми з теоретичних питань географії (Рига, 1973; Сімферополь, 1975; Одеса, 1977 та ін.). На нараді в Пермі К.Геренчук і О.Топчієв виступили з доповіддю "Про структурно-динамічний аспект дослідження ландшафтів" у якій виклали їхнє бачення чотирьох головних аспектів аналізу структури і функції геосистеми в статичній і динамічній, а також запропонували гіпотезу: *"між динамікою природних компонентів і розвитком морфологічної структури ландшафтів існує безпосередній зв'язок і взаємна залежність"* (1974, с. 11). В іншій доповіді на тій же конференції Каленик Іванович виклав

особливості динаміки ландшафтів внаслідок взаємодії трьох груп природних компонентів – літогенної, атмогідрогенної та біогенної, які розвиваються внаслідок впливу двох головних і незалежних джерел – ендегенного й екзогенного. Він висловив думку про доцільність розробки *"достатньо об'єктивних критеріїв для оцінки міри (ступеня) динамічності ландшафтів, без чого порівняння динаміки ландшафтів неможливе. Проте для вирішення цієї задачі ландшафтознавець мусить мати у своєму розпорядженні еталонні ділянки природних ландшафтів..."* (1974, с 70-71).

Висловлені раніше міркування з теоретичних питань ландшафтознавства К.Геренчук узагальнив у доповіді "Географічні аксіоми і ландшафтні постулати" з якою виступив на III Всесоюзному симпозіумі з теоретичних питань географії (Одеса, 1977). Надалі система аксіом і постулатів зазнала доопрацювання в статті "До теоретичного обґрунтування класифікації природних комплексів" (1977, співавтор С. Кукурудза), де географічними аксіомами запропоновано вважати: *"...беззаперечні положення, доведені всім попереднім досвідом науки (в тому числі й географічній), що опираються на діалектичну...філософію; ландшафтними постулатами - положення, що витікають з географічних аксіом і характеризуються достатньо високою ймовірністю, щоб покласти їх в основу теорії ландшафтознавства"* (1977, с.531). Чимало теоретичних положень ландшафтознавства викладено в навчальному посібнику К. Геренчука – "Основні проблеми фізичної географії" (1969).

Окремим штрихом слід згадати про карти ландшафтів, складені К. Геренчуком. У його працях їх нараховується понад тридцять. Зокрема, кожна регіональна монографія про природу західних областей України містить такі карти. Вони є основою всіх праць К.Геренчука, присвячених фізико-географічному районуванню території України і Молдови та багатьох їх регіонів, представлених у різному масштабі. Хто створив хоч одну карту ландшафтів, розуміє, наскільки це складна праця, яка потребує глибокого знання взаємозв'язків і взаємозалежностей між компонентами й елементами ландшафтних систем. Каленик Іванович упродовж багатьох років був членом постійної Комісії при Географічному товаристві СРСР із ландшафтних карт. Ця комісія у складі Б.В.Виноградова, КІ.Геренчука, А.Г.Ісаченка, К.Г.Рамана і Ю.М.Цесельчука підготувала програмну доповідь "Головні принципи ландшафтного картографування", представлену на V-й Всесоюзній нараді з питань ландшафтознавства (Москва, 1961). Доповідь мала важливе наукове значення і незабаром була опублікована англійською мовою [Soviet Geography..., 1962].

За роки, що минули після виходу в світ теоретичних, методичних і прикладних праць К.І.Геренчука з ландшафтознавства, накопичено чималий фактичний матеріал, уточнені теоретичні погляди й методичні засоби, впроваджуються нові методологічні підходи, неklasичні та постнеklasичні методології. Та фундаментальні засади теорії і методики досліджень ландшафтів, розроблені класиками ландшафтознавства, не втрачають дієвості. Чільне місце поміж них належить і напрацюванням К. І. Геренчука: вони залишаються актуальними.

К.І.Геренчук – созолог. Усе своє свідоме життя К.Геренчук був не тільки активним дослідником, а й захисником природи рідного краю, созологом (від грец. *sozo* – берегти, захищати). Концептуально-просторове вирішення природоохоронних проблем він найтіснішим чином пов'язував з ландшафтознавчими постулатами. Наголошував: не можна зберегти певний вид живої чи об'єкт неживої природи, не охороняючи довкілля його існування. Взаємовплив і взаємозалежність геомі й біоти вважав пріоритетним природоохоронним постулатом.

Безпосередню участь у опрацюванні созологічних проблем К.І.Геренчук розпочав із підготовки природоохоронного розділу, яким хотів завершити колективну монографію "Природа Українських Карпат". Консультуючись із деяких питань созології у відомого фахівця, доктора біологічних наук, професора С. М. Стойка, Каленик Іванович залучив його до співпраці й читання курсу "Охорона природи" для студентів географічного факультету. Цей курс, а також "Охорона природи в зарубіжних країнах" професор С.Стойко читав на географічному факультеті Франкового університету до 2000 року. Творча співпраця двох видатних учених продовжувалася майже двадцять літ.

Зокрема, після участі в роботі спеціальної державної комісії, яка вивчала шкідливі стихійні процеси в басейні верхнього Дністра на початку сімдесятих років, ці вчені написали працю «Відтворення екологічної рівноваги басейну Дністра та раціональне використання його природних ресурсів» (Вісник АН УРСР. – Київ, 1974. №4. С. 81-87). На думку професора С. М. Стойка, ця праця є актуальною і на сьогоднішній день, тому що у свій час майже нічого не було зроблено для виправлення ситуації, що склалася в басейні верхнього Дністра.

Загалом із созологічної тематики К.Геренчук опублікував два десятки наукових праць. Це природоохоронні розділи у трьох регіональних монографіях (співавтор – С.Стойко), і статті: "Географія і охорона природи" (1971); "Деякі питання охорони приміської зони м.Львова" (1973); "Деякі питання охорони Волинської області" (1974, співавтор Б.Муха); "До питання про організацію природних парків у

Львівській області" (1975, співавтор О.Брух); "Складання ландшафтних карт адміністративних областей Української РСР для природоохоронних цілей" (1975, співавтор Я.Дорфман); "Природні парки – нова форма територіальної охорони природи на Україні та їх географічна мережа" (1976); "Ландшафтні основи організації природних парків на Україні" (1978). Варто згадати і про численні тези й виступи на наукових конференціях. Деякі праці залишилися в рукописах.

Які головні созологічні ідеї проводив у життя К.Геренчук? Такими ідеями стосовно охорони природи насамперед були регіональний підхід і комплексність. Сутність ідеї созологічного регіоналізму полягає у тому, щоб кожна фізико-географічна область мала свою мережу природоохоронних об'єктів, ядром якої мав би бути природний заповідник або природний парк (терміна "*національний* природний парк" Каленик Іванович, очевидно, свідомо уникав). Стосовно комплексності, то вона чітко простежується в постулаті про неможливість охороняти живу природу, не охороняючи її природне довкілля.

Найважливішим у созологічних працях К.Геренчука є те, що мережа природоохоронних об'єктів, зокрема природних парків, про які він піклувався найбільше, в переважній більшості стала реальністю. Залишилося домогтися, щоб мережа об'єктів природно-заповідного фонду належним чином виконувала покладені на неї функції, в тому числі – науково-дослідних еталонів природи, про які свого часу турбувався вчений.

Созологічний напрям досліджень, започаткований професорами К.Геренчуком і С.Стойком на кафедрі фізичної географії, нині розвивають майже всі кафедри географічного факультету Львівського та інших національних університетів України. Це підтверджує далекоглядність ученого стосовно визначення і вибору ним перспективних дослідницьких напрямів.

К.І.Геренчук – знавець історії природничої географії. Професор Геренчук за своє життя зустрічався з багатьма класиками географічної науки, він добре знав їх науковий доробок і людські якості, взагалі був добрим знавцем історії географічної науки та зокрема її новітнього періоду. Свідченнями на користь цього твердження є детальні преамбули в його статтях, присвячених геоморфологічним проблемам. Історія ж ландшафтознавства, молодого наукового напрямку, – творилася на його очах.

Історії географії – її природничої гілки – К.Геренчук присвятив кілька праць. Головні з них коротко прокоментуємо.

У статті "П'ятдесят років вчення про географічні ландшафти" йдеться про виникнення ідеї ландшафту як територіальної єдності природи. Автор з цього приводу зазначає: «*Хоча ідея про те, що необхідна наука, яка вивчає природу поверхні Землі як ціле, була висловлена В.В.Докучаєвим ще на порозі ХХ ст., однак чітке формулювання ця думка отримала тільки в 1913 р., коли Л.С.Берг в своїй доповіді на постійній біогеографічній комісії Географічного товариства вказав, що основним об'єктом вивчення географії є ландшафти, тобто „закономірні угруповання предметів органічного і неорганічного світу на поверхні Землі“... Тому ми маємо усі підстави вважати 1913 р. початком перелому в історії географії, коли цій науці був вказаний її справжній об'єкт вивчення - географічний ландшафт*» (1963, с. 479). Далі автор детально зупиняється на причинах, що затримали розвиток ландшафтознавства на два десятиліття порівняно з ґрунтознавством і геоботанікою, вважаючи головною з них відсутність теоретичного обґрунтування методики польових досліджень. Він вказує на той вагомий внесок відомих вчених, зокрема В.В.Докучаєва, Л.С.Берга, Б.Б.Полинова, С.С.Неуструєва, Л.Г.Раменського, С.В.Калесника, М.А.Солнцева у розвиток теорії і методики ландшафтознавчих досліджень, особливо наголошує на ролі вчення про морфологічну структуру ландшафту, порівнюючи його із значенням вчення про морфологію ґрунтового профілю для генетичного ґрунтознавства. В кінці статті висловлена впевненість, що у майбутньому теоретичне й практичне значення ландшафтознавства зростатиме, і що цей напрям фізичної географії буде гідно оцінений: «*Для оцінки наукових відкриттів потрібна, як правило, перевірка часом, деяка історична перспектива. Багато наукових відкриттів підпорядковується законам перспективи, тобто в міру віддалення значення їх зменшуються. Але є наукові відкриття, які не підпорядковуються законам перспективи: в міру віддалення від них розміри і значення їх зростає в наших очах, це дійсно великі відкриття. Таким великим відкриттям є бергівське вчення про ландшафти, п'ятдесятиліття якого відзначає радянська географія*» (с. 485).

Велика колективна стаття присвячена розвитку географії у Львівському університеті з нагоди 300-річчя його заснування (перше число «Вісника Львівського університету, серія географічна», 1962). У статті йдеться про австрійський, польський і радянський періоди розвитку географії у Львівському університеті. Перша кафедра географії була створена за австрійців у 1882/83 навчальному році. її очолив відомий польський географ і геоботанік Антоній Реман, який здійснив чимало подорожей, у тому числі двічі побував у південній Африці.

З 1908 р. тут – в Інституті географії – працював ще один відомий польський географ, Євгеніуш Ромер, який мав доволі широке коло наукових інтересів: геоморфологія, кліматологія, гідрологія і картографія. У 1930-х рр. (польський період) цей вчений згуртував навколо себе велику групу польських географів, які, поряд із викладацькою роботою, значну увагу приділяли польовим дослідженням Карпат, Поділля і Полісся.

Із вересня 1939 р. замість Інституту географії у Львівському університеті діяло геолого-географічне відділення, яке з січня 1940 р. почало працювати за навчальними планами географічних факультетів радянських університетів. Радянський період охарактеризований у статті найповніше. Фактично подано літопис географічного факультету (він виокремився у 1945/46 н. р.) у персоналіях і структурі упродовж майже двох десятиліть, представлено найвагоміші досягнення в царині географічної науки. Багата рефлексія розвитку географії на факультеті дала змогу належно оцінити зроблене і чіткіше передбачити перспективи - яким чином діяти надалі.

У статті «До історії розвитку фізико-географічних наук у Львівському університеті» чи не вперше у всеукраїнському виданні згадується ім'я Степана Рудницького, який, як тепер достеменно відомо завдяки працям О.Шаблія (1993), П.Штойка (1997) та інших дослідників, а також завдяки перевиданню праць самого академіка (упорядник професор О.Шаблій, 1994), є одним із чільних фундаторів української наукової географії.

Окремо йдеться у статті про історію Львівського відділу Географічного товариства (з 1947 року – СРСР, а з 1958 – Української РСР при АН УРСР). Особливо активною діяльністю Львівський відділ ГТ УРСР відзначався з середини 1950-х років: *«Коло діяльності відділу товариства значно розширилось, коли при ньому в 1957 р. була організована госпдоговірна експедиція для вивчення і картування ґрунтів на землях колгоспів і радгоспів України. Науковим керівником цієї експедиції певний час був доц. І.М.Гоголев, зараз професор, завідуючий кафедрою географії ґрунтів Одеського університету. За договорами з органами Міністерства сільського господарства УРСР, а пізніше КазРСР і РРФСР ця експедиція за 14 років провела детальне обстеження ґрунтів, склала відповідні великомасштабні карти, дала описи ґрунтів і потрібні рекомендації їх раціонального використання понад 1000 колгоспам і радгоспам, охопивши дослідженнями площу понад 9 млн. га. Прибутки, одержувані відділенням товариства за госпдоговірними роботами, дали змогу значно розширити сферу*

географічних робіт не лише самого товариства, а й географічного факультету загалом» (1976, с. 15).

Зауважимо: історичний досвід ґрунтознавчих досліджень Львівського та інших університетів того часу має актуальне значення для сьогодення, коли замовниками подібних досліджень в Україні можуть стати нові приватні власники землі.

Підсумкові думки. Основна наукова дослідницька, педагогічна, організаційна діяльність професора К.І.Геренчука була пов'язана з теренами, географічними факультетами університетів і відділами географічного товариства західних регіонів України, але значення результатів, напрацьованих цим видатним ученим, ніяк не обмежуються окремими регіонами. Без перебільшення, український дослідник К.І.Геренчук є однією з найпомітніших творчих наукових особистостей ХХ століття поміж учених-географів на теренах колишнього Союзу РСР. Найперше його дослідницькі результати є національним надбанням науки в Україні, що отримали широке визнання і в українських вчених, і в міжнародній географічній спільноті.

Яскравим прикладом значущої реалізації ідей, запропонованих професором К.І.Геренчуком, є тритомне видання – "Географічна енциклопедія України". Свого часу, на початку 1980-х рр., саме Каленик Іванович наголосив на потребі створення всебічного довідкового видання географічного змісту, яке б сповна відображало рівень географічних знань – в Україні та про терени України. Він прекрасно розумів значення, якого могло б набути пристойне видання такого змісту. Через 10-12 років ця ідея отримала прекрасне втілення: багатий змістом та ілюстраціями тритомник "ГЕУ", колективний результат праці майже всіх українських географів, є свого роду візитівкою України, першим виданням такого роду, здійсненим у пострадянських країнах.

Все представлене свідчить про високий дослідницький і навіть провидицький талант професора К.І.Геренчука, про надзвичайну його працьовитість і відданість географічній науці й освіті, яким він присвятив життя. Його ім'я записано в титр найвидатніших учених Львівського національного університету імені Івана Франка. Його дослідницькі напрацювання і наукова спадщина загалом, його особистість стають предметами актуальних осмислень на наукових зібраннях, конференціях, у збірниках наукових праць і спогадів сучасників. Його пам'яті присвячують наукові монографії. Ця скромна ювілейна публікація теж є широкою шаную світлій пам'яті видатного вченого-географа України, педагога, людини – професора Каленика Івановича Геренчука.

Є.І.СТЕЦЕНКО – ЗАСЛУЖЕНИЙ ПРАЦІВНИК КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Указом Президента України від 03.06. 2004 р. № 608 заступнику головного редактора «Українського географічного журналу» **Стеценко Євгеній Іванівні** присвоєно почесне звання «Заслужений працівник культури України».

В Указі та вітальній телеграмі Президента Л.Д.Кучми йдеться, що цією високою нагородою Є.І.Стеценко відзначена за значний особистий внесок у розвиток вітчизняної журналістики, вагомі творчі здобутки, високий професіоналізм.

Редколегія щорічника щиро вітає Євгенію Іванівну, бажає їй нових творчих звершень і визнань.

ДЕРЖАВНА ПРЕМІЯ УКРАЇНИ – ГЕОГРАФАМ-ВИКЛАДАЧАМ

Указом Президента України від 9.12.2004 Державну премію України в галузі науки і техніки 2004 року за підручник "Землезнавство" присуджено географам-професорам:

Багрову Миколі Васильовичу – члену-кореспонденту НАН України, доктору географічних наук, ректору Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського;

Бокову Володимирі Олександровичу – доктору географічних наук, завідувачу кафедри Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського;

Черваньову Ігорі Григоровичу – доктору технічних наук, завідувачу кафедри Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

Підручник видано 1997 і перевидано у 2000 р. видавництвом "Либідь". Він допущений для використання у вищій школі України за двома освітньо-професійними напрямками: географія і екологія. Досконалий витвір сучасної поліграфії, ця книга має доступний і високо інформативний текст, багато ілюстрована, продумано оснащена необхідним методичним апаратом (запитання, завдання, теми рефератів тощо).

У підручнику узагальнено усталені наукові знання про склад, будову, функціонування планетарного рівня організації природи, подано новітні уявлення щодо саморегулювання і самоорганізації геосистем, що вперше докладно розглядається саме в цьому підручнику, розглядаються перспективи ноосферного етапу розвитку людства в його коеволюції з навколишнім земним середовищем.

Цей підручник за багатьма своїми особливостями є зразковим, він представляє тип навчально-методичної книги нового покоління, нового „комп’ютерного” часу і заслужено презентує рівень і значущість розвитку географічних знань в Україні. – Пишаємось, вітаємо!

ІЗ ХРОНІКИ ПОМАРАНЧЕВОЇ ЕВОЛЮЦІЇ ВІДОЗВА ДО ГЕОГРАФІВ УКРАЇНИ

В.М.Пащенко

Небо змилувалось над Україною: її помаранчеве передзим'я 2004 року було еволюційним, без революційної крові, без жертв.

Із перших днів Помаранчевої еволюції у наметових містечках на Хрещатику і на Банковій учасниками справедливого протесту проти антинародного владного захмарення були і географи: науковці, викладачі й студенти університетів – із Києва, Львова, Чернівців. Важкі столичні хмари відчули праведну енергетику всенародного спротиву.

У Чернівцях доценти-географині національного університету імені Юрія Федьковича першими вийшли на міську площу і дали поштовх буковинським помаранчевим маніфестаціям. Потім вони дізналися, що їхні діти подались до Києва та оселились у наметах на Хрещатику. Пізніше розшукували синів у тих наметах, самі мерзли у натовпі на Майдані, зігрівалися ходою, прямуючи до глумливих барабанщиків зі сміттєвими бачками перед януковичьким Кабміном, до заблокованої протестантами кучминської Банкової, на Печерськ до ківаловського ЦВК.

Загалом тоді у Києві вирувала обуреним протестом уся Україна. Обвітрені, майже простуджені мешканці наметів, збуджені учасники всуціль помаранчевих півмільйонних мітингів на Майдані Незалежності, демонстранти із таких же помаранчевих вихлюпів і потоків, що прибували до столиці з усіх регіонів колонами автотранспорту, веселі й життєрадісні маніфестанти молодіжних колон і хвиль та стриманіші припливи дорослого місцевого люду, що переповнював вулиці на старокіївських теренах, прилеглих до Хрещатика й віддалених, але революційно ключових, – у тому небаченому досі велелюдді, у тій збуреній однастайності були представлені всі без винятку куточки нашої країни, зі слобожанськими й кримськими включно. Там українська географія була відображена багаторазово, якнайретельніше і найповніше – на саморобних плакатах із назвами сіл, містечок і міст України, звідки прибули маніфестанти, на графітті уздовж стін адміністративних і житлових будинків, на безконечних хрещатицьких вернісажах із щитів і плакатів, на чільних пов'язках прибульців.

Що інше, крім топонімів, писав на всепрочитання протестний люд під час помаранчевих подій, демонструють збережені фрагменти графітті. Прямокутні колони Поштамту, пізніше взяті у прозорий пластик, – для нащадків – свідчать про все те наочно і живу.

Києвом часом проходили й інші колони, прибульців залізницею, з біло-голубою символікою – або без будь-яких кольорів, крім чорного.

У чорних колонах ішли чоловіки з сірими обличчями, у чорних ватянках і шапках, у кирзових чоботях; вони сунули понурі і страшні.

А духовне піднесення, атмосфера єднання, привітності й підтримки, що тоді заповнили Хрещатик і весь Київ, були фантастичними. Реального рівня енергетичного шторму пробудженої нації документальні відеоматеріали не передають. Його можна було відчути тільки на Майдані, коли хвилі скандувань всенародного віче розгойдували хрещатицьку забудову. Найповніше те задокументувала емоційна пам'ять безпосередніх учасників історичних подій.

Сила впливу всього, що відбувалось на Майдані, була магнетичною. Вона могла змінити до протилежних – перенамагнітити політичні переконання і донеччан, і кримців з одеситами. Так і сталося з окремими людьми неупередженого мислення, здатними об'єктивно сприймати реальність. Але затяті засліплено шаленіли у вседозволеності.

Екстремально високе енергетичне поле Майдану, збуджений стан і емоційне напруження маніфестантів, а також мобілізація резервних сил кожного витривалого організму запобігали простудним захворюванням. Люди вистоявали на морозі по шість годин. Там переважала молодь, значна частина якої – хвороблива, травмована Чорнобилем, але й вона протягом цих подій здебільшого не піддавалася застуді. Мешканці наметових містечок хворіли більше, але теж далеко не всі.

Але не тільки про здоров'я тоді йшлося. В інституті почастишали материнські дзвінки із перепитуваннями, де їхні сини. Окремі батьки, настрашені невідомим розвитком подій, намагалися застерегти своїх дітей від участі в помаранчевих маніфестаціях. Дехто вдавався до суворих заборон своїм дітям туди з'являтися. Але чи для молодих людей такі заборони! Треба віддати належне винахідливості контрольованих дочок і синів, коли, фактично днюючи на Майдані та в інших гарячих точках Києва, за правдивою інформацією, яку мали матері (а їх обманювати гріх!), їхня заборона не порушувалась. Слава Богу, діти щовечора живі-здорові вчасно поверталися додому – зі свого інституту чи Центральної наукової бібліотеки. Саме там студенти й аспіранти відігрівалися після Майдану чи після пікетів біля ЦВК перед поверненням додому. Про те останнє і доповідали.

Помаранчеве самоутвердження нації об'єднало на Майдані представників усіх регіонів і етносів України. Почуття, яке виникало від сприйняття й усвідомлення національного пробудження і відродження, що відбулося з нашими людьми, від того, як це відбулося, – то потрясіння. Від терплячих українців такої непохитної рішучості та єднання ніхто не чекав, і самі ми, українці, теж не чекали.

Чого можна було чекати і що найпереконливіше виявило себе на Майдані, – це турбота киян про приїжджих, найперше про мешканців

наметових містечок. Скільки було зварено борщів, вареників, на смажено котлет, накручено голубців і налисників, напечено пирогів – і гарячими, разом із чаями та кавами принесено на Хрещатик, на Банкову, барабанщикам до Кабміну, пікетчикам до ЦВК. Скільки було накуплено і принесено теплих речей – рукавиць, шарпеток, светрів, шарфів і в'язаних шапок. Приносили теплі зимові куртки, тепле взуття, здавали гроші. Люди ділились усім, чим могли. Туди ж приходили блаженко вдягнуті сироти, їх наділяли речами і продуктами.

У Києві багато людей з убогими статками. Неможливість виявити щедрість душі чимось вартісним озивалися болем безсилля. Літня жіночка-вахтер із Інституту географії скаржилась і плакала: „Що я можу зі своєю найменшою зарплатою?” – Об'єдналася з молодшою знайомою, на сотню гривень багатшою, купила трохи теплих речей, віднесла в Український Дім на Хрещатик. А щось більше – нема як. То тепер ось плаче.

Хоч насправді оте більше таки було. Добросерді київські жіночки забирали додому молодь із наметів – зігрітися під гарячим душем, випрати що треба, поїсти домашніх страв, відіспатися в теплі, подивитися телевизор. І при цьому знову не рахувалися ні з додатковими витратами, ні з потребами поступитися власним комфортом.

А от притягальна сила Майдану все-таки діяла вибірково. Він магнетизував не всіх. Мова не про тих, хто з об'єктивних родинних причин чи фізично не міг дістатися до Майдану та хто не витримав би тривалих вистоювань на холоді. В тому можна тільки поспівчувати скованим обставинами і недужим. Проте майже на кожні дванадцяті молодих і здорових маніфестантів знаходилися байдужі тринадцяті особи квітучого віку, які Майдану не бачили і не відчували його вражаючого впливу, навіть перебуваючи в Києві: вони мусолили свої дисертації, стерегли бізнесові чи інші відверто шкурні інтереси.

Слід визнати, що поряд зі щедрою жертовністю киян, які ділилися тим що мали з тисячами прибульців, виявляла себе і дріб'язкова корисливість, яка не гребувала нагодою пожитися під оранжевий шумок. Про це казали мешканці наметових містечок: вони помічали тих, хто приходив щось поцупити. Траплялися й інші ганебності.

Тоді тривала звітна пора, у науковців теж – кінець року, час завершення наукових тем, планових і госпдоговірних, чи їхніх розділів-етапів. Відвідування Майдану поєднувалось із пізніми засиджуваннями і часом навіть усеношними на роботі. Світилися вікна й до світанку, бо так збіглось навантаження. Вечорами навідувались колеги з Майдану – погрітися, нерідко з іногородніми. Тоді й трапився випадок, який кинув тінь на всіх київських географів.

Одного морозного вечора, коли в Інституті географії ще залишалися співробітники, чергова на прохідній не впустила до приміщення групу прийшлих людей із Майдану. Гості з морозу назвалися географами зі Львова, просилися в тепло, бо ще світилися вікна. Вахтер не повідомила присутніх співробітників Інституту про візитерів, а номерів інститутських телефонів гості не знали. З тим мусили розвернутися на ганку й піти далі мерзнути. Потім з'ясувалось: то були кілька доцентів, аспіранти і студенти географічного факультету Львівського університету із наметового містечка на Банковій. А спектр ставлень киян до мешканців наметів зафіксував ще й таку темну смугу.

Коли оголосили рішення ЦВК про публікацію результатів другого туру президентських виборів – сфальсифікованих результатів, – багатьох паралізувала безнадія. А інші, навпаки, виявили готовність до крайньої самопожертви: навіть піти смертниками до тих нечестивців, хто так брутально нехтує в країні вибором більшості. Потреба демократичних змін і утвердження нової України була над усе.

Почалися публічні виступи представників громадських організацій та окремих державних установ із заявами про підтримку демократичних цінностей і сил опозиції – на п'ятому каналі Українського телебачення. Була написана відозва і від географів Київського відділу Українського географічного товариства. Відбулися термінові збори Київського відділу товариства – переважно співробітників та аспірантів Інституту географії НАН України, на яких підкоректовано й ухвалено текст відозви. 25 листопада о 19.30 у прямому ефірі п'ятого каналу телебачення відозву оприлюднив голова Київського відділу УГТ.

Служби п'ятого каналу тоді працювали на Рибальському острові на верхніх поверхах адміністративного корпусу „Ленінської Кузні”. На першому поверсі добре обладнану прохідну будинку постійно штурмували десятки бажаючих виступити на телебаченні. Завдання було складне: о 18-й усе ще чекав свого шансу поважний професор Політехнічного інституту, що відправив своїх студентів на Майдан, а сам іще в обідню пору дістався цієї прохідної. Він був росіянин, мав понад 40 років викладацького стажу й досвіду співжиття з українцями в Києві і хотів запевнити всіх, що ніколи ніяких утисків не зазнавав. Телепрограми п'ятого каналу були вже в основному сформовані, нагору пропускали тільки поодиноких бажаючих – із працівниками, які опускалися з телестудії ліфтом за цими гостями і за записками, щоб вибрати ще когось для революційного ефіру. На записку з проханням пропустити двох професорів – росіянина-політехніка та українця-географа, письменника – зважили. То вперше за п'ять із гаком років став у нагоді письменницький статус, виручив – відразу двох. Хоч письменницького посвідчення, як і професорських, не спитали.

ВІДОЗВА ГЕОГРАФІВ МІСТА КИСВА

Вибори Президента України стали моментом Істини для всіх свідомих громадян нашої держави, яким не прийнятні подвійні стандарти моралі.

Українська нація зробила свій вибір і заявила на весь світ про свою гідність і право захистити свій вибір. Українці достойні такої держави, де влада визнаватиме пріоритети вільного розвитку особистості в ім'я найвищих гуманістичних цінностей.

Теперішня збанкрутіла й осоромлена влада захищає інтереси купки знахабнелих олігархів і злочинних їхніх приспівників. Але настав зоряний час української нації, і тому вся офіційна неправда приречена відійти у небуття.

Україна гідна майбутнього кольору Сонця, і вона виборє його!

Професійний обов'язок географів – донести до свідомості всіх співвітчизників, що на теренах України, у народі України немає об'єктивних підстав для роз'єднання, для поділу нації за якими б то не було ознаками. Минулі тисячоліття зростили українську націю на обох берегах Дніпра, по обидва боки Українських Карпат, на гостинних узбережжях Чорного й Азовського морів. Від глибоких волинських озер до глибоких донецьких надр, від карпатських полонин до виноградного кримського осоння – все це наша єдина Вітчизна, де немає причин для розбрату і чийогось незатишку.

Подбаймо разом про Україну, про майбутнє нації, яка вперше відчула себе свідомою, єдиною, нездоланною!

Наше майбутнє – із Президентом Віктором Ющенком!

Закликаємо колег-науковців інших регіонів України підтримати вибір українського народу.

*Київський відділ
Українського географічного товариства.*

Відразу по представленні тексту відозви телезнімання обірвали: прямий ефір п'ятого каналу увімкнув трансляцію з Майдану Незалежності, де з'явився Віктор Ющенко.

На зворотньому шляху посеред мосту зустрічний хлопчина радо гукнув: „А ви знаєте, що Конституційний суд заборонив публікацію результатів другого туру?” Він зупинився, поклав на сніг важкі пакети і став хвалитися теплим одягом і взуттям, що дали йому на Хрещатику, торбою харчів, виділених сироті. Спокійним моціоном підбіг здоровенний доглянутий пес і вихопив із пакета батон ковбаси.

Вечірнє київське небо видавалось гірким і усміхненим, святково-новорічним і нескромним. Бачити все те було соромно і щемно.

Над українським світом сходила нова історична доба.

НОВІ ВИДАННЯ РЕДАКЦІЇ ГЕОГРАФІЧНОГО ТИЖНЕВИКА

Редколегія „Київського географічного щорічника” з приємністю відзначає помітний і дедалі багатший видавничий результат старших за тривалістю діяльності столичних колег – редакції щотижневої газети „Краєзнавство, географія, туризм”. Ідеться про серію невеликих за обсягом (7,5 д. а.) географічних видань, що укладені Н.Муніч і В.Серебрієм за матеріалами редагованого ними тижневика; редакційна рада видань – канд. філол. наук М.Мосієнко, Г.Кузьменко, О.Шатохіна. Ці видання виходять окремими випусками відразу трьох бібліотек: „Шкільного світу”, „Краєзнавства, географії, туризму” та „Історії України”.

Це перевидання географічних раритетів минулого, які вже набули значущості ще й історичних свідчень, збірки оригінальних розвідок із історії географічної науки, методичні розробки для вчителів загально-освітніх шкіл. Спочатку всі ці матеріали були представлені на сторінках газети „Краєзнавство, географія, туризм”. А тепер багаті своїм змістом матеріали тижневика отримують продовжене, повторне життя – вже в іпостасі привабливих оформленням книжок.

У 2004 р., зокрема, із цієї серії вийшли у світ представлені тут видання. Вони присвячені видатним творчим постатям, які залишили помітний слід у географічній та етнографічній науці в Україні, в культурному надбанні нашого народу та адресовані широким колам читачів.

Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции вь Западно-русскій край / Упоряд.: Н.Муніч, В.Серебрій. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2004. – 128 с. – (Б-ка „Шк. світу”)

Українські дослідники Землі / Упоряд. Н.Муніч, В.Серебрій. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2004. – 128 с. – (Б-ка „Шк. світу”)

Городецький В. У джунглях Африки: Щоденник мисливця / Упоряд. Н.Муніч, В.Серебрій. – К.: Ред. Загальнопед. газ., 2004 – 128 с. – (Б-ка „Шк. світу”)

Прикладом різнобічного видання методичного і дидактичного змісту з цієї ж серії є один із випусків літератури для вчителів, уже 2005 р.:

Ландшафт: 8 кл.: Складна тема / Упоряд. Н.Муніч. – К.: – Ред. Загальнопед. газ., 2005 – 128 с. – (Б-ка „Шк. світу”).

Редакція щорічника вітає невтомних київських колег і бажає їм нових здобутків на ниві книговидання.

В.М.Пащенко

Автори «Щорічника – 2004»

*Бушак
Станіслав
Михайлович*

Молодший науковий співробітник
відділу геології вугільних родовищ
Інституту геологічних наук НАНУ,
здобувач кафедри мистецтвознавства
Національної академії мистецтв України, м.Київ
р. т. 251-07-64

*Дрогобич
Неля
Юхимівна*

Старший науковий співробітник
Біосферного заповідника «Асканія-Нова»
ім. Ф.Е.Фальц-Фейна,
сел. Асканія-Нова Чаплинського р-ну
Херсонської обл.

*Ковальчук
Іван
Платонович*

Доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри конструктивної географії
і картографії Львівського національного
університету імені Івана Франка,
тел. 0322-96-47-92,
E-mail: geomorph@franko.lviv.ua

*Кукурудза
Семен
Ілліч*

Кандидат географічних наук, професор,
завідувач кафедри раціонального використання
природних ресурсів і охорони природи Львівського
національного університету імені Івана Франка,
тел. 0322-72-58-08

*Онищенко
Василь
Денисович*

Кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник
Львівського науково-практичного центру
Інституту Педагогіки і психології
професійної освіти АПН України,
тел. 0322-75-29-91

*Пащенко
Володимир
Михайлович*

доктор географічних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу ландшафтознавства
Інституту географії НАН України, м. Київ
тел. 234-14-51

- Ровенчак
Іван
Ілліч* Кандидат географічних наук,
доцент кафедри економічної і соціальної географії
Львівського національного університету імені
Івана Франка,
тел. 0322-96-45-73
- Романчук
Сергій
Павлович* кандидат географічних наук,
доцент кафедри фізичної географії та геоecології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
тел. 259-70-02
- Стрижак
Олексій
Сильвестрович* кандидат філологічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту української мови НАНУ,
тел. 279-14-55
- Тищенко
Костянтин
Миколайович* доктор філологічних наук, професор,
завідувач Лінгвістичного музею
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
тел. 239-34-97
- Тютюнник
Юліан
Геннадійович* доктор географічних наук, завідувач кафедри
ландшафтного будівництва і мистецтва
Державної академії керівних кадрів культури
і мистецтва Мінкультури України, м. Київ
тел. 259-70-23
- Харченко
В'ячеслав
Валерійович* аспірант відділу ландшафтознавства
Інституту географії НАН України, м. Київ
тел. 234-14-51
- Яснюк
Тамара
Євгенівна* кандидат географічних наук,
старший науковий співробітник
відділу суспільно-географічних досліджень
Інституту географії НАН України, м. Київ
тел. 216-46-19

До відома авторів

Редакція “Київського географічного щорічника” приймає рукописи статей, в яких відображені результати географічних та геоекологічних досліджень міста Києва і Столичного регіону, а також проблеми географії міст, регіоналістики та інших напрямів розвитку географічних і суміжних із ними природничих наукових знань.

Статті приймаються українською мовою, можуть бути прийняті також російською або англійською мовами. Резюме (змістовна інформація, а не анотація) до статей, відповідно, має бути двома іншими мовами.

Обсяги статей – близько 0,5 д. а. (до 20-30 тис. знаків), обсяги резюме – від 500 до 1000 знаків.

Тексти подавати у редакторі *Word*, формат сторінки – A5, шрифт – *times*, розмір шрифту – 11, міжрядковий інтервал – одинарний, відступ абзацу – 1 см, усі поля – по 1,5 см.

Ілюстрації і таблиці повинні відповідати вказаному формату сторінки та її полям. Рисунки і карти мають бути чорно-білими, або за авторського забезпечення друкування кольорової вставки – поліхромними.

До статей додається індекс УДК та алфавітний пронумерований список використаних джерел. Посилання в тексті – на номер джерела, поданий у квадратних дужках.

Просимо кожного автора окремо вказати прізвище, ім'я та по батькові, надіслати свою адресу, номер службового і домашнього телефону, зазначити місце роботи з повною назвою (*виш* чи дослідницький інститут, кафедра чи відділ) – і посаду.

Статті подавати на папері (1 примірник) – і на електронних носіях, особисто або пересилати звичайною та електронною поштою.

При редакційній підготовці рукописів статей надіслані авторам тексти з редакторськими виправленнями слід обов'язково повертати до редакції.

Адреса редакції: 01034, Київ – 34, вул. Володимирська, 44, кімн. 405.

Тел. (044) 234-14-51.

E-mail: ugs@geogr.freenet.kiev.ua

КИЇВСЬКИЙ ГЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК**Науковий збірник****Випуск 4****2004**

Рік заснування 2001

Київський відділ**Українського географічного товариства****Географічний факультет****Київського національного університету імені Тараса Шевченка**

Наукове та літературне редагування – В.М.Пашенко.

Макетування, технічне редагування – В.М.Пашенко, Ю.М.Фаріон, В.М.Чехній.

Комп'ютерне забезпечення – Р.О.Спиця, Ю.М.Фаріон.

Обкладинка: макет Володимира Пашенка,

дизайн Олександра Богомазова.

Використана репродукція з картини художника Гротте
“Вид на Поділ, Дніпро і старий Київ” (1849).

Підп. до друку 02.9.2005.

Формат 60 × 84 / 16

Папір офс. № 1

Спосіб друку ризограф

Умовн. друк. арк. 9,8

Умовн. фарб. відб. 11,9 арк.

Облік-вид. арк. 9,8

Тираж 200